

เปลี่ยนกลิ่นกรุงเทพฯ สู่ความศิวิไลซ์ : การจัดการปัญหาความสกปรก กลิ่นเหม็น
และความไร้ระเบียบ ทศวรรษ 2410-2440

CIVILIZING SMELLSCAPE OF BANGKOK : MANAGEMENT OF DIRTINESS,
SMELL AND MESSY ENVIRONMENT DURING 1860s – 1900s

โชคชัย มั่นตานุกรักษ์

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

2562

เปลี่ยนถิ่นกรุงเทพฯ สู่วิถีชีวิต : การจัดการปัญหาความสกปรก ถิ่นเหม็น
และความไร้ระเบียบ ทศวรรษ 2410-2440

ปริญญานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร
ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์
คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
ปีการศึกษา 2562
ลิขสิทธิ์ของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

CIVILIZING SMELLSCAPE OF BANGKOK : MANAGEMENT OF DIRTINESS,
SMELL AND MESSY ENVIRONMENT DURING 1860s – 1900s

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements
for the Degree of MASTER OF ARTS
(History)

Faculty of Social Sciences, Srinakharinwirot University

2019

Copyright of Srinakharinwirot University

ปริญญานิพนธ์

เรื่อง

เปลี่ยนกลิ่นกรุงเทพฯ สู่ความศิวิไลซ์ : การจัดการปัญหาความสกปรก กลิ่นเหม็น

และความไร้ระเบียบ ทศวรรษ 2410-2440

ของ

โชคชัย มั่นตานุรักษ์

ได้รับอนุมัติจากบัณฑิตวิทยาลัยให้นับเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร

ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์

ของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

(รองศาสตราจารย์ นายแพทย์ฉัตรชัย เอกปัญญาสกุล)

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการสอบปากเปล่าปริญญานิพนธ์

ที่ปรึกษาหลัก

(อาจารย์ ดร.ชาติชาย มุกสง)

ประธาน

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ทวีศักดิ์ เผือกสม)

กรรมการ

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.โดม ไกรปกรณ์)

ชื่อเรื่อง	เปลี่ยนกลิ่นกรุงเทพฯ สู่วามศิริไลซ์ : การจัดการปัญหาความสกปรก กลิ่นเหม็นและความไร้ระเบียบ ทศวรรษ 2410-2440
ผู้วิจัย	โชคชัย มั่นตานุรักษ์
ปริญญา	ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต
ปีการศึกษา	2562
อาจารย์ที่ปรึกษา	อาจารย์ ดร. ชชาติชาย มุกสง

ปริญญานิพนธ์ฉบับนี้ มีจุดมุ่งหมายเพื่อศึกษาสภาพของสังคมจากกลิ่น ความสกปรกและความไร้ระเบียบของสังคม โดยศึกษาจากพื้นฐานความคิดและการดำเนินชีวิตที่เกี่ยวข้องกับคติแบบไตรภูมิ ที่ให้สัญญาของความเหม็นเป็นตัวแทนของความชั่ว และชื่นชมความหอมในทางตรงข้าม ทั้งนี้ความเหม็นและความหอมในสังคมได้กำหนดไว้ด้วยช่วงชั้นของพื้นที่ โดยพื้นที่ศูนย์กลางแบบจารีตอันเป็นประจักษ์ดินแดนอุดมคติ ที่จำลองจักรวาลมาสู่พื้นมนุษย์ย่อมต้องมีความสะอาดเป็นนิตยดั่งเช่น พระบรมมหาราชวังและพระอารามต่างๆ ในขณะที่อาณาบริเวณรอบนอกที่ถูกลดทอนความสำคัญจนเป็นเพียงแค่ส่วนประกอบของเมือง คติการดำเนินชีวิตถูกครอบงำให้เชื่อมั่นในโลกหน้าและให้ยอมรับในความเป็นไปไม่ว่าจะพบเจอสภาพสังคม สกปรกหรือกลิ่นเหม็นว่า เป็นเพียงสิ่งที่เกิดขึ้นตามธรรมดา จากพื้นฐานของคติแบบจารีตดังกล่าวจึงกลายเป็นเครื่องมือของผู้ปกครองที่ปลูกฝังราษฎร จนกระเผลอความเปลี่ยนแปลงที่สำคัญเมื่อเข้าสู่พุทธศตวรรษที่ 25 จากการไหลบ่าเข้ามาของชาติตะวันตกด้วยการสนธิสัญญาการค้ากับชาติตะวันตก เมื่อศึกษาสิ่งที่เกิดขึ้นในสังคมพบว่า การขยายตัวของเมืองทำให้สภาพโดยรวมประสบความสกปรก มีกลิ่นเหม็นจากความแออัดและความละเลยต่อสิ่งแวดล้อมรอบข้างตามความเคยชิน เมื่อราชสำนักให้ความสำคัญของรูปลักษณ์ของเมืองและมิติของผัสสะการรับรู้กลิ่น ที่ต้องการฆานทัศน์ที่ประสบแต่กลิ่นที่ดี ตามคติของเมืองตะวันตกที่มีความเรียบร้อย สะอาด ไม่มีกลิ่นเหม็น ทำให้ความสกปรกและฆานทัศน์ที่ไม่ดีของเมืองจากความเจริญหลากหลายทัพบกจนทำให้กรุงเทพฯ เป็นที่ติเตียนของชาวตะวันตกด้วย การปรับเปลี่ยนครั้งสำคัญในทศวรรษ 2440 จากการตั้งหน่วยงานใหม่คือ กรมสุขาภิบาลที่จะทำหน้าที่ต่อสู้เพื่อเปลี่ยนเมืองให้สะอาด เปลี่ยนกลิ่นของกรุงเทพฯ ให้มีความเป็นศิริไลซ์ พร้อมกับกับความเสื่อมถอยของระบอบจารีตที่ครอบงำสังคมไทยมานาน เริ่มเปลี่ยนไปสู่แนวคิดแบบคติแบบตะวันตกที่เน้นให้ความสำคัญกับสภาพของเมืองที่เรียบร้อย มีความสะอาดปราศจากกลิ่นเหม็นที่เป็นเหตุแห่งโรคภัย ส่งผลให้ศูนย์กลางแบบจารีตที่ไม่สามารถดำรงอยู่ในพื้นที่แบบเดิมที่แออัด ประสบฆานทัศน์ที่มีกลิ่นอับเหม็น การพัฒนาและขยายเมืองจึงเป็นการเคลื่อนย้ายศูนย์กลางแบบจารีตที่พื้นที่ประจักษ์เมืองสวรรค์ที่จำลองจักรวาลมีคูคลองหลายชั้นและกำแพงเมืองดังกำแพงจักรวาลกัน ไปสู่พื้นที่ใหม่ที่มีความเป็นตะวันตกทั้งรูปลักษณ์และบรรยากาศที่โปร่ง สบายตามแนวทางแบบตะวันตก อาจจะถือว่าทศวรรษ 2440 เป็นจุดเริ่มต้นในการเปลี่ยนกลิ่นกรุงเทพฯ สู่วามศิริไลซ์ เป็นพื้นฐานของการจัดการสิ่งแวดล้อมของเมืองในเวลาต่อมา

คำสำคัญ : ฆานทัศน์, กรมสุขาภิบาล, ศิริไลซ์, กรุงเทพฯ, ไตรภูมิ

Title	CIVILIZING SMELLSCAPE OF BANGKOK : MANAGEMENT OF DIRTINESS, SMELL AND MESSY ENVIRONMENT DURING 1860s – 1900s
Author	CHOKCHAI MUNTANULUK
Degree	MASTER OF ARTS
Academic Year	2019
Thesis Advisor	Dr. Chatichai Muksong

This thesis aimed to study the social environment of old Bangkok in terms of dirtiness, bad smell and disordered conditions. The study investigated a conceptual basis and a life influenced by Tribhumi which represents bad scents as evil pleasant fragrances as good. Insanitary smells and clean scents in a specific area were classified by landscape stratification. Traditionally, a central area signified an ideal cosmic land on the earth, exemplified by royal palaces and temples. On the other hand, the outskirts of the city were treated as the unimportant parts. The people of the city were subordinates who were obsessed with an idea of the next life. They had to accept that living in dirty foul-smelling areas were a part of their everyday lives. The rulers used this traditional concept as a tool to instill a sense of subordination in their people. Until 25 B.C., a flood of westerners into Thailand which led to some major changes. A social study found that urbanization caused dirtiness in overall areas and the foul smells caused by overcrowding. In addition, people were in the habit of ignoring environmental problems. Since the royal house appreciated a clean appearance and a pleasant smell in the city modelled by the western tradition of cleanliness, neatness and fragrance, dirtiness and foul smells from urban areas were blamed on western nations. A significant shift in the Buddhist century of 2440 was the establishment of the Sanitation Department. The organization worked for improving cleanliness and civilizing the smellscape of the city. Meanwhile, the tradition of subordination in Thai society deteriorated and changed to the western tradition which valued a neat, clean and healthy smelling city. Therefore the development and urbanization changed the city from the traditional center as a holy cosmic town surrounded by many canals as cosmic walls into a new areas with a clean appearance, as well as clear and comforting atmosphere based on the western tradition. The findings indicated that the Buddhist century of 2440 was the beginning of the era of the civilizing smellscape in Bangkok. This development lead to the foundation of urban environmental management.

Keyword : Smellscape, the Sanitation Department, Civilization, Bangkok, Triphumi

กิตติกรรมประกาศ

ปริญญานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จได้ด้วยกำลังใจจากผู้เป็นมิตรแท้ที่ให้ความสนับสนุนเสมอมา แม้การศึกษาที่ผู้เขียนจะไม่อยู่ในวัยของการเรียนก็ตาม ผู้เขียนขอกราบขอบพระคุณ ผศ.ดร.ทวีศักดิ์ เผือกสม ที่กรุณาเป็นประธานกรรมการสอบปริญญานิพนธ์และได้สละเวลาเดินทางมาสอบพร้อมให้คำแนะนำที่เป็นประโยชน์อย่างยิ่งในปริญญานิพนธ์ชิ้นเล็กๆ นี้ ในช่วงสถานการณ์โรคระบาดแห่งชาติ

กราบขอบพระคุณ รศ.ดร.ชาคริต ชุ่มวัฒนะ รศ.ดร.ศิริพร ดาบเพชร ที่ให้คำแนะนำที่เป็นประโยชน์ต่อผู้เขียนตั้งแต่ได้มารู้จักการเรียนประวัติศาสตร์ ขอขอบคุณ ผศ.ดร.โดม ไกรปกรณ์ ที่ไม่เคยเหนื่อยในการให้คำแนะนำตลอดมา ขอขอบคุณ อาจารย์ ดร.ชาติชาย มุกสง อาจารย์ที่ปรึกษาที่อดทนในการทำควมเข้าใจผู้เขียนและให้คำแนะนำและกำลังใจที่ล้ำค่าในโลกของการศึกษาประวัติศาสตร์ รวมทั้งขอขอบคุณคณาจารย์ทุกท่านและบุคลากรทุกคน และที่ต้องขอบคุณมากๆ คือ เจ้าหน้าที่ห้องสมุด หอจดหมายเหตุแห่งชาติ หอสมุดแห่งชาติ ที่ยื่นยั้ดรักษาแหล่งข้อมูลอันล้ำค่าทำให้ผู้เขียนได้เห็นและได้กลิ่นจากอดีตอันแสนไกลมา ณ ที่นี้ด้วย

หากปริญญานิพนธ์นี้จะเกิดประโยชน์อย่างไรก็ตามขออุทิศให้บิดาและมารดาที่อาจจะรับรู้ได้ในไตรภุมินี ความผิดพลาดใดๆ ที่เกิดขึ้นผู้เขียนขออ้อมรับแต่เพียงผู้เดียว

โชคชัย มั่นตานุรักษ์

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	จ
กิตติกรรมประกาศ.....	ฉ
สารบัญ	ช
สารบัญตาราง.....	ณ
สารบัญรูปภาพ	ญ
บทที่ 1 บทนำ.....	1
1.1 ที่มาและความสำคัญของปัญหา	1
1.2 จุดประสงค์ของการศึกษา.....	9
1.3 ขอบเขตการศึกษา	9
1.4 วิธีดำเนินการวิจัย	9
1.5 ความสำคัญของการศึกษา	10
1. 6 เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	10
1.7 แหล่งค้นคว้า	13
บทที่ 2 คติเรื่องกลืนและการจัดการพื้นที่ในสังคมกรุงเทพฯ ช่วงทศวรรษ 2320 - 2400.....	14
2.1 “กลืน” ในทัศนะของชาวสยามช่วงทศวรรษ 2320 - ทศวรรษ 2400.....	14
2.2 คติความเชื่อไตรภูมิที่ส่งผลต่อการจัดการพื้นที่ของกรุงเทพฯ	25
2.3 การจัดการความสะอาดและกลืนในเมืองกรุงเทพฯ ช่วงทศวรรษ 2320-ทศวรรษ 2400....	35
บทที่ 3 กลืนของกรุงเทพฯ ความสกปรก และความไร้ระเบียบ ของเมือง ทศวรรษ 2410 - 2430 .	46
3.1 คติเรื่องกลืนกับการเกิดโรคจากแนวความคิดแบบตะวันตกสู่สยาม	46
3.2 สภาพเมืองกรุงเทพฯ ก่อน ทศวรรษ 2440.....	52

3.3 กลิ่นเหม็นและความสกปรกจากความเจริญทางบก.....	71
3.4 สภาพของกลิ่นเหม็น ความสกปรกที่ทำทลายพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์แบบจารีต ในช่วงทศวรรษ 2410 ถึง ทศวรรษ 2430	85
บทที่ 4 เปลี่ยนกลิ่นกรุงเทพฯ สู่วามศิวิไลซ์ในทศวรรษ 2440	91
4.1 สภาพเมืองกรุงเทพฯ ฆานทัศน์จากกลิ่น เมื่อเป็นเมืองบก	92
4.2 กลไกการจัดการฆานทัศน์จากกลิ่นของและความสกปรกรกรุงรังของกรุงเทพฯ	96
4.3 กลไกอำนาจในการควบคุมพื้นที่จากกลิ่นเหม็น ขยะและสิ่งปฏิกูล	105
4.4 เปลี่ยนกลิ่นด้วยการขยายพื้นที่ศูนย์กลางใหม่	129
4.5 เปลี่ยนกลิ่นจากการที่จารีตแบบไตรภูมิคลายจากความศักดิ์สิทธิ์ลง	136
บทที่ 5 บทสรุป	140
บรรณานุกรม	144
ประวัติผู้เขียน.....	163

สารบัญตาราง

หน้า

ตาราง 1 จำนวนประชากรชาวจีนและประชากรโดยรวมในกรุงเทพฯ ทศวรรษ 2370 ถึง ต้น ทศวรรษ 2390	36
ตาราง 2 แสดงจำนวนเว็บไซต์สาธารณะทั่วกรุงเทพฯ พ.ศ.2441-2450.....	112

สารบัญรูปภาพ

หน้า

ภาพประกอบ 1 พระประธานประดิษฐานในอุโบสถประกอบภาพเขียนจิตรกรรมไตรภูมิ	15
ภาพประกอบ 2 ที่ตั้งป้อมตามแนวกำแพงพระนคร	26
ภาพประกอบ 3 ปืนพระกาฬผจญโลก.....	28
ภาพประกอบ 4 แร้งกำลังรอกินซากศพที่วัดสระเกศ.....	32
ภาพประกอบ 5 ทิศทางจากหน้าพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ด้านทิศตะวันออกไปออกประตูผี	40
ภาพประกอบ 6 ภาพจำลองในกรุงเทพฯ แสดงขณะน้ำลดตามกลไกของธรรมชาติ	41
ภาพประกอบ 7 ภาพล้อเลียนแม่น้ำเทมส์ที่เน่าเหม็นของนครลอนดอน	49
ภาพประกอบ 8 สภาพชุมชนนานาชาติในกรุงเทพฯ เละเลี้ยวบริมน้ำ	53
ภาพประกอบ 9 รายงานเรือกำปั่นจากต่างประเทศผ่านเข้าออกกรุงเทพฯ	55
ภาพประกอบ 10 สภาพเรือนแพของชาวกรุงเทพฯ ในพุทธศตวรรษที่ 24	60
ภาพประกอบ 11 แสดงที่ตั้งของสถานที่สำคัญของชาติตะวันตกเรียงรายไปตามถนน	62
ภาพประกอบ 12 ภาพท่าเรือจอห์นตัน (Johnston's Pier) ในต้นทศวรรษที่ 2410	64
ภาพประกอบ 13 บ้านพักผู้สำเร็จราชการอังกฤษประจำสิงคโปร์ (Government House) ที่มา : Lim Patricia Pui Huen. (2009). Through the Eyes of the King : The Travels of King Chulalongkorn to Malaya. P.9	64
ภาพประกอบ 14 อาคารรูปทรงตะวันตกเลียนแบบสโมสรกองคดี เมืองปะเตเวีย	66
ภาพประกอบ 15 สะพานเก่าข้ามคลองมหานาค	67
ภาพประกอบ 16 ลักษณะสะพานที่เอื้อต่อการเดินทางทางบกในภาพคือสะพานเฉลิมยศ 45	68
ภาพประกอบ 17 รถม้า บริเวณด้านหน้าสถานกงสุลอังกฤษ ก่อนทศวรรษ 2440	69
ภาพประกอบ 18 ภาพถนนอัมฎาญ์ มองเห็นตึกแถวสองฝั่งเป็นระเบียบเรียบร้อย	74

ภาพประกอบ 19 ตรอกซอกซอยเล็กๆ ที่แออัดแห่งหนึ่งในกรุงเทพฯ	76
ภาพประกอบ 20 สภาพบ้านเรือนในกรุงเทพฯ เผยให้เห็นได้ทุนแหล่งรวมความสกปรกของเมือง 77	
ภาพประกอบ 21 ภาพกรุงเทพฯ ที่ถูกปกคลุมด้วยควันจากปล่องไฟก่อนทศวรรษที่ 2450	79
ภาพประกอบ 22 ภาพรางเทียมมาก่อนจะเปลี่ยนมาใช้พลังงานไฟฟ้า	84
ภาพประกอบ 23 รางหรือรถไฟเมื่อเปลี่ยนมาใช้พลังงานไฟฟ้าแทนเทียมด้วยม้าและ ภาพของ ถนนในกรุงเทพฯ ที่เริ่มเห็นสายไฟฟ้าพาดไปตามถนนในช่วงทศวรรษ 2440	96
ภาพประกอบ 24 ประกาศตกเตือนให้ทำความสะอาดบ้านเรือน เมื่อ ร.ศ.123	108
ภาพประกอบ 25 สะพานเฉลิมยศที่มีความลาดชันไม่มากเพื่อให้รถลากและผ่านได้สะดวก	117
ภาพประกอบ 26 ภายในอุโบสถวัดพระยาไกร กลายสภาพเป็นสถานที่ทำงานของชาวตะวันตก	122
ภาพประกอบ 27 ยุโรปในสายพระเนตรของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	132
ภาพประกอบ 28 พื้นที่จัดการศุขาภิบาลกรุงเทพฯ ขยายไปทางพระราชวังสวนดุสิต ในทศวรรษ 2440	134
ภาพประกอบ 29 แผนที่แสดงที่ตั้งวัดแก้วแจ่มฟ้าเดิมบริเวณปากคลองผดุงกรุงเกษม	137

บทที่ 1

บทนำ

1.1 ที่มาและความสำคัญของปัญหา

ปริญญานิพนธ์นี้มีความสนใจในประเด็นเกี่ยวข้องกับความเป็นเมืองสมัยใหม่ของกรุงเทพฯ ที่ถูกจัดการให้มีมาตรฐานความศิวิไลซ์แบบตะวันตก โดยเฉพาะปัญหาเรื่องความสกปรก กลิ่นเหม็นและความไร้ระเบียบที่มาพร้อมกับการขยายตัวของกรุงเทพฯ ภายหลังการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง (พ.ศ. 2398) กับอังกฤษและสนธิสัญญาในลักษณะเดียวกันกับชาติตะวันตกอีกหลายชาติ ส่งผลให้การค้าระหว่างประเทศขยายตัวจนทำให้กรุงเทพฯ เป็นเมืองศูนย์กลางการค้าที่สำคัญที่สุดของสยาม

กรุงเทพฯ ราชธานีในต้นพุทธศตวรรษที่ 24 นั้น สร้างขึ้นเป็นเมืองแห่งป้อมปราการตามรูปแบบกรุงเก่า¹ ประกอบด้วยความศักดิ์สิทธิ์ตามจารีตจักรวาลวิทยาแบบไตรภูมิ จะเห็นได้ว่าประตู ป้อมและสถานที่ต่างๆ ล้วนได้ชื่อมาจากเทพเจ้าหรือสถานที่ในแบบจักรวาลวิทยาทั้งสิ้น เช่น ป้อมพระสุเมรุ อันเป็นชื่อของมหาบรรพตที่เป็นศูนย์กลางของจักรวาล ป้อมมหากาฬเป็นนามของเทพเจ้าแห่งความตาย สำหรับคูคลองก็มีหน้าที่เป็นปราการเพื่อป้องกันการโจมตีจากข้าศึกและเป็นขอบเขตของเมือง พระบรมมหาราชวังเป็นพื้นที่ศูนย์กลางของอำนาจประดุจเทพ และเป็นเจ้าแห่งศูนย์กลางจักรวาลนี้² ชื่อกรุงเทพฯ มีความหมายถึงเมืองของเทวดาผู้ยิ่งใหญ่และมั่งคั่งด้วยสรรพสิ่งที่เป็นมงคล ดังนั้นการทำให้เกิดความสกปรกและกลิ่นเหม็นภายในพื้นที่เขตพระราชวังถือเป็นการกระทำผิดที่ผิดทาง กรณีที่มีคนตายภายในกำแพงเมืองชาดกพียงต้องถูกนำไปจัดการนอกกำแพงเมืองโดยผ่านทางประตูผีซึ่งเปรียบเหมือนทวารของเมือง³

ความสัมพันธ์กับพื้นที่และการให้ความหมายกับพื้นที่ในเชิงสัญลักษณ์ในสังคมจารีตนั้น กลิ่น และความสะอาดย่อมมีความหมายและประโยชน์ใช้สอยตามคติแบบไตรภูมิ ดังเช่นการประกอบพระราชพิธีสำคัญต่างๆ เช่น การออกพระเมรุในพิธีพระราชทานเพลิงพระบรมศพของเจ้านาย นอกจากจะสร้างพระเมรุมาศอันประดุจเขาพระสุเมรุแล้ว กลิ่นหอมจากไม้จันทน์ที่เป็น

¹ ณัฐภูมิ ปริญญานิพนธ์. (2557). ศูนย์กลางพระนครในสมัยต้นรัตนโกสินทร์. *วารสารหน้าจั่ว*. (11): 43.

² Teeraviriyakul, Udorn. (2012). *Bangkok Modern: The Transformation of Bangkok with Singapore and Batavia as Models (1861-1897)*. pp.105-106.

³ จิตรพงศ์ จิตตวดี. (2556). ความสะอาดของพระนคร : การเมืองเรื่องวิถีปลงศพในสมัยรัชกาลที่ห้า. *วารสารหน้าจั่ว*. (10): 93-94. *วารสารหน้าจั่ว*. (10): 93-94.

เชื้อเพลิง ฐูป เทียน ดอกไม้และเครื่องหอมยังทำให้ทั่วบริเวณมีความบริสุทธิ์และศักดิ์สิทธิ์แตกต่างจากพื้นที่อื่นใด¹

ในขณะที่นอกกำแพงเมืองชั้นในออกไป จะมีการทำพื้นที่ให้สะอาดและเป็นระเบียบก็ต่อเมื่อมีชนชั้นผู้ปกครองซึ่งเป็นประดุจเทพจะใช้สอย เช่น ขบวนเสด็จผ่านถนนเจริญกรุงของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411 - 2453) ในครั้งหนึ่งได้กล่าวถึงว่า การเสด็จครั้งนี้ นั้นมีประโยชน์ต่อพื้นที่ของราษฎรอย่างยิ่ง เพราะถนนจะได้รับการดูแลและทำความสะอาดจากที่ มักจะมีความสกปรกเป็นนิจ²

ในช่วงก่อนทศวรรษ 2410 ชนชั้นนำของสยาม ซึ่งนำโดยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2394 - 2411) เริ่มมีความเข้าใจในแนวคิดแบบตะวันตก ดังจะเห็นได้จากที่ทรงตั้งใจจะพัฒนาเมืองให้ทันสมัยไม่ให้ฝรั่งดูหมิ่นได้ เนื่องจากขณะนั้นเมืองศูนย์กลางของอาณาจักรในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้กลายเป็นอาณานิคมและได้ปรับปรุงเมืองแบบสมัยใหม่ โดยมีองค์ประกอบของความคิดวิไลซ์ที่เมืองต้องสะอาดปราศจากกลิ่นเหม็นจากความสกปรกและความไร้ระเบียบ พระองค์จึงทรงเห็นสอดคล้องว่า การทำบ้านเมืองให้วิไลซ์ตามอย่างชาติตะวันตก เพื่อปกป้องไม่ให้ชาติตะวันตกยึดสยามเป็นอาณานิคมด้วยข้ออ้างว่า สยามป่าเถื่อนล้าหลัง อีกทั้งการปฏิรูปสยามให้วิไลซ์แบบตะวันตกยังเป็นสิ่งที่ชนชั้นนำใช้ในการนำเสนอตัวตนในฐานะชาติที่วิไลซ์แล้วต่อโลกตะวันตก และยังทรงเห็นว่าภัยจากการคุกคามในขณะนั้นเกินความสามารถของคลองคูเมืองและบรรดากำแพงเมืองแบบโบราณที่จะต้านทานได้³

ในช่วงเวลาดังกล่าวพระองค์ทรงเริ่มมีแนวทางจัดการเกี่ยวกับการดูแลความสะอาด การจัดการเรื่องกลิ่นและขจัดความรุงรังของพื้นที่ เช่น ทรงมีประกาศให้ช่วยกันทำความสะอาดเรือนที่พักของข้าราชการที่อาศัยในเรือนแถวในพระราชวัง⁴ การจัดการเรื่องกลิ่นเหม็นของศพขณะประกอบพิธีหลังจากที่เก็บศพไว้หลายวัน ซึ่งห้ามกระทำพิธีอย่างเด็ดขาดในเส้นทางที่เสด็จพระราชดำเนินหรือขณะทรงประทับอยู่ใกล้บริเวณนั้น⁵ ให้ราษฎรช่วยกันดูแล ตัดถนน ต้นไม้ กิ่งไม้ ที่รกรุงรังตาม กำแพง บ่อหรือซุ่มประตู⁶ และยังตักเตือนประชาชนไม่ให้ทิ้งซากสัตว์ลงในแม่น้ำหรือลำ

¹ เดอทริง คาร์ล. (2555). *แผ่นดินและผู้คนชาวสยาม*. แปลโดย ชูศรี มีวงศ์อุโฆษ. หน้า 27.

² มัลคอล์ม, สมิธ. (2542). *หมอฝรั่งในวังสยาม*. แปลโดย พิมาน แจ่มจรัส. หน้า 143.

³ Teeraviriyakul, Udornporm. (2012). *op. cit.* p. 111.

⁴ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. บรรณาธิการ. (2547). *ประชุมประกาศราชการที่ 4*. หน้า 486.

⁵ แหล่งเดิม. หน้า 581.

⁶ แหล่งเดิม. หน้า 276.

คลองอันก่อให้เกิดความน่ารังเกียจเกิดขึ้น¹ อีกทั้งพระองค์ยังมีการส่งคณะซึ่งนำโดยเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ไปศึกษาการดูแลจัดการเมืองแบบใหม่ที่สิงคโปร์ และยังทรงตั้งพระราชหฤทัยที่จะเสด็จไปทอดพระเนตรด้วยพระองค์เองแต่ทรงเสด็จสวรรคตเสียก่อน²

ต่อมาในทศวรรษ 2410 ภายหลังการขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงให้ความสำคัญกับแนวความคิดการพัฒนาบ้านเมืองแบบตะวันตกซึ่งพระองค์ ได้เสด็จพระราชดำเนินประพาสเมืองสำคัญต่างๆ ของอาณานิคมตะวันตกทั้งสิงคโปร์และปัตตาเวีย ประสพการณ์นั้นได้ตอกย้ำพื้นฐานแนวคิดในการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัยหรือเรียกว่า มีความศิวิไลซ์แบบตะวันตกตามรอยสมเด็จพระบรมชนกนาถ³

ในขณะที่ความหมายและแนวความคิดของกลิ่น ที่สัมพันธ์กับความสะอาดในตะวันตกนั้น ได้มีการตื่นตัวศึกษาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 24 จากการที่เมืองได้ขยายตัวมากขึ้น มีประชากรมาอยู่อาศัยอยู่หนาแน่นและไม่มีสาธารณูปโภครองรับเพียงพอ ได้ทำให้เกิดสภาพแวดล้อมเสื่อมโทรมและสกปรกจนเมืองมีกลิ่นเหม็นทั้งยังเชื่อมโยงกับภาพลักษณ์ที่นำมาสู่การเกิดโรคระบาด ที่ต้องพึ่งการกำจัดด้วยการมีระบบสุขาภิบาลที่ดี⁴ อแลง กอร์แบง (Alain Corbin) นักประวัติศาสตร์ชาวฝรั่งเศสได้ศึกษาความหมายของกลิ่นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 24 (คริสต์ศตวรรษที่ 18-19) โดยชี้ให้เห็นถึงความสัมพันธ์ ระหว่างกลิ่นกับสุขอนามัยและชนชั้น โดยกลิ่นเหม็นเชื่อมโยงกับโรคติดต่อตามแนวคิดทฤษฎีทางการแพทย์ในขณะนั้น ในขณะที่กลิ่นจืดและกลิ่นดี มีความยึดโยงกับชนชั้นแรงงาน เนื่องจากชนชั้นสูงมักจะหลีกเลี่ยงกลิ่นเหม็นและพยายามกำจัดกลิ่นไม่พึงประสงค์ด้วยวิธีการทำความสะอาดร่างกาย⁵ เจนิซ คาร์ไลล์ (Janice Carlisle) นักวิชาการด้านวรรณกรรมได้นำเสนอการวิเคราะห์เรื่องกลิ่นในนวนิยาย อังกฤษยุควิกตอเรียจำนวนกว่า 80 เล่มที่บรรยายถึงกลิ่นหรือการดมกลิ่น ผลการศึกษาของคาร์ไลล์ระบุว่า สามารถแบ่งแยกฐานะทางชนชั้นในสังคมได้จากกลิ่น โดยกลิ่นเหม็นให้ความหมายถึงความยากจนและชนชั้นล่าง ส่วนกลิ่นหอม

¹ แหล่งเดิม. หน้า 121.

² อรอนงค์ ทิพย์พิมล. (2547). การเสด็จประพาสสิงคโปร์และมลายู : พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการเสด็จประพาสต่างประเทศ. ใน รัชกาลที่ 5 : สยามกับอนุชาคนย์และชมพูทวีป ใน เอกสารสรุปการสัมมนาวิชาการเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในโอกาสที่วันพระบรมราชสมภพครบ 150 ปี (พ.ศ. 2396 - 2546). หน้า 205.

³ แหล่งเดิม. หน้า 204-205.

⁴ ชชาติชาย มุกสง. (2552). ตำราการเรียนการสอนพื้นฐานด้านประวัติศาสตร์การแพทย์. ในรายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ เสนอสำนักงานคณะกรรมการสุขภาพแห่งชาติและสำนักวิจัยและสุขภาพ. หน้า 27.

⁵ อาทิตย์ เจียมรัตติบุญ. (2561). ผัสสศึกษาและผัสสวิจารณ์ : พัฒนาการ แนวคิดทฤษฎี และวิธีวิทยา. หน้า 17.

เป็นตัวแทนแห่งความสุนทรีย์และความสุขที่ชั้นสูงมีความปรารถนา¹ ความหมายของกลิ่นที่ดีจึงเกี่ยวข้องกับความสะดวกและเป็นพื้นฐานความคิดในการดูแลสุขภาพทั้งโดยส่วนตัวและส่วนรวมของชาวตะวันตกในเวลาต่อมา

ในช่วงทศวรรษ 2410-2440 ภายหลังจากการเดินทางเยือนอาณานิคมของตะวันตกของชนชั้นนำ การพัฒนาเมืองเริ่มมีทิศทางแบบตะวันตกและเป็นไปอย่างรวดเร็ว ขอบเขตของกรุงเทพฯ จากการทำแผนที่โดยผู้เชี่ยวชาญชาวตะวันตก² ซึ่งเริ่มจัดทำในช่วงเวลาดังกล่าวแต่แล้วเสร็จและตีพิมพ์ใน พ.ศ. 2439³ นั้นแสดงถึงความหนาแน่นของเมืองว่าอยู่ด้านตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาตั้งแต่ได้พระบรมมหาราชวังลงไป โดยมีถนนเจริญกรุงตัดขนานกับแม่น้ำเจ้าพระยาเพื่อเชื่อมต่อพื้นที่เมืองทางบกทั้งยังมีถนนอีกหลายเส้นถูกตัดขึ้นในช่วงนี้เพื่อขยายเมืองออกไปอย่างรวดเร็ว ในขณะที่ด้านเหนือและด้านตะวันออก ซึ่งมีพระบรมมหาราชวังเป็นศูนย์กลางยังมีบ้านเรือนเบาบาง⁴ ความเจริญด้านกายภาพของเมืองกรุงเทพฯ และจำนวนประชากรซึ่งน่าจะหนาแน่นขึ้นกว่าในสมัยเมื่อเริ่มสถาปนากรุงเทพฯ เป็นราชธานีในรัชกาลที่ 1 กว่าเท่าตัว หรือมีราษฎรอาศัยอยู่โดยรวมประมาณ 6 แสนคน และมีขนาดพื้นที่ประมาณ 8,300 ไร่⁵ ซึ่งให้เห็นถึงสภาพความหนาแน่นของกรุงเทพฯ ในช่วงทศวรรษ 2440

การตั้งถิ่นฐานที่เพิ่มมากขึ้นนี้ จึงเป็นการเปลี่ยนแปลงภูมิทัศน์ (Landscape) จากสังคมที่อาศัยลำน้ำเป็นหลักในการใช้ชีวิตหรือจากการเป็นสังคมชาวน้ำสู่ความเป็นสังคมบนบก ที่ต้องพึ่งระบบการจัดการถนนและคูคลองเป็นท่อระบายน้ำ เนื่องจากเดิมเคยอาศัยแม่น้ำคูคลองในระบบสาธารณูปโภคด้านความสะดวกตามธรรมชาติ จึงเกิดปัญหามลภาวะด้านความสกปรกตามมา โดยเฉพาะกลิ่นจากการทิ้งปฏิกูล สิ่งโสโครก หรือซากสัตว์ตายในแม่น้ำลำคลองและบนท้องถนน แม้ว่าจะเคยมีประกาศห้ามมาแล้ว ต่อมาจึงมีการออกพระราชบัญญัติธรรมเนียมคลองซึ่งประกาศใช้ใน พ.ศ. 2413 ซึ่งโดยเนื้อหาสาระแล้วก็เป็นเพียงการห้ามประชาชนที่อาศัยริมแม่น้ำลำคลองทิ้งสิ่งโสโครก หรือทำส้วมลงแม่น้ำ ส่วนบทกำหนดโทษก็เป็นเพียงโทษปรับเท่านั้น⁶ ต่อมา

¹ แหล่งเดิม. หน้า 32-33.

² บัณฑิต จุลลาสัย; และคนอื่นๆ. (2550). รายงานการวิจัยฉบับสมบูรณ์ โครงการแผนที่บริเวณกรุงเทพฯ พ.ศ. 2430 : การรวบรวมและจัดระบบฐานข้อมูลเพื่อการศึกษาสถาปัตยกรรมและเมืองกรุงเทพฯ. หน้า 7.

³ กรมแผนที่ทหาร. (2527). แผนที่กรุงเทพฯ พ.ศ. 2431 - 2474. แผนที่ 2.

⁴ แหล่งเดิม. หน้า 8.

⁵ ผุสดี ทิพพัส. (2545). บ้านในกรุงรัตนโกสินทร์ 2 : รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2394 - 2453). หน้า 121.

⁶ มนฤทัย ไชยวิเศษ. (2542). ประวัติศาสตร์สังคม: ส้วมและเครื่องสุขภัณฑ์ในประเทศไทย (พ.ศ. 2440 - 2540). หน้า 73.

ใน พ.ศ. 2418 จึงได้มีการประกาศใช้ กฎหมายโปลิศ ซึ่งมีเนื้อหาที่เกี่ยวกับการจัดการความสะอาด หรือการทิ้งของโสโครกหรือซากสัตว์ลงบนถนนว่าให้พลตระเวนสามารถจับและปรับได้ หากไม่มีเงินจ่ายค่าปรับก็จะโดนขังไว้แทนค่าปรับ¹ ข้อบังคับเหล่านี้เพียงแต่มีส่วนช่วยให้คลองและถนนสกปรกน้อยลง แม้จะไม่สามารถจัดการบังคับได้อย่างเต็มที่แต่อย่างน้อยก็ดีกว่าไม่มี²

นอกจากนี้ปัญหาความสกปรกและกลิ่นเหม็นที่หมักหมมในกรุงเทพฯ ยังสะท้อนให้เห็นจากการที่มีราษฎรเรียกชื่อสถานที่บางแห่งโดยมีนัยถึงความหมายของกลิ่น เช่น ตรอกป่าช้าหมาเน่าและตรอกอาจุม³ (ในปัจจุบันตรอกป่าช้าหมาเน่าคือ ถนนแปลงนาม ตรอกอาจุมคือ ซอยบำรุงรัฐหรือเจริญกรุง 12)⁴ อันเป็นเสมือนภาพตัวแทนของสภาพปัญหาและขานทัศน์ (Smellscape⁵) ของกลิ่นเหม็นในกรุงเทพฯ ในช่วงครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 25 หรือครึ่งหลังคริสต์ศตวรรษที่ 19

สภาพของปัญหาดังกล่าว ในเมืองมีอยู่อย่างต่อเนื่องจนกระทั่งใน พ.ศ. 2437 พระยาอภัยราชสยามานุกุลกิจ (Gustave Rolin-Jaequemyns)⁶ ที่ปรึกษาราชการทั่วไปชาวเบลเยียม จึงได้กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าชาวต่างชาติมักจะติเตียนกรุงเทพฯ เสมอ ว่ามีความสกปรกและไม่มีถนนที่ดี ดังนั้นจึงน่าจะถึงเวลาที่ควรจะมีการปกครองท้องถิ่นหรือ “มุนิซิเปอล” (Municipal) ซึ่งเป็นรูปแบบที่ใช้ในยุโรปและเมืองในอาณานิคมของตะวันตก ทั้งนี้รูปแบบการจัดการดังกล่าวนี้ พระองค์ได้เคยไปสัมผัสและสนพระทัยในวิธีการที่ชาวตะวันตกใช้ดูแลความสะอาดอย่างจริงจัง เพื่อขจัดความสกปรกและกลิ่นเหม็นต่างๆ ตลอดจนรักษาความน่าอยู่ของเมือง หลังจากนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดฯ ให้จัดตั้งกรมสุขาภิบาล ขึ้นตามประกาศใช้พระราชกำหนดสุขาภิบาล กรุงเทพฯ ร.ศ.116 (พ.ศ.

¹ เสถียร ลายลักษณ์. (2478). *ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 9 จ.ศ. 1237-1239*. หน้า 113.

² มนฤทัย ไชยวิเศษ. (2542). *เล่มเดิม*. หน้า 177.

³ สวัสดิ์ ทัพพะสุต. (2527). *ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนชาวไทย จีน และตะวันตกในกรุงเทพฯ พ.ศ. 2398 - 2453*. หน้า 38-39.

⁴ ส.พลายน้อย. (2555). *เล่าเรื่องบางกอกฉบับสมบูรณ์*. หน้า 275.

⁵ ผู้วิจัยต้องการเสนอคำแปล Smellscape ว่า ขานทัศน์ มาจาก ขานะ หรือ ประสาทรับรู้กลิ่น และทัศน์ คือ เครื่องรู้เห็น ความเห็น รวมแล้วคือ ความรู้และความเห็นที่เกี่ยวกับกลิ่น อันเป็นความหมายที่ผู้วิจัยเห็นว่าสอดคล้องกับ Smellscape

⁶ เจ้าพระยาอภัยราชสยามานุกุลกิจ (Gustave Rolin-Jaequemyns) เดินทางมารับราชการในกรุงเทพฯ เมื่อ พ.ศ.2435 ได้รับพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานบรรดาศักดิ์ เป็น เจ้าพระยาอภัยราชสยามานุกุลกิจ สกลนิติธรรมศาสตราจารย์ มหิบาลมหาสวามิภักดิ์ ปรมัตถราชมนตรี อภัยพิริยปรากกรมพาหุ ครุฑนาม ถือกัดดินา 10,000 ไร่ ตำแหน่งที่ปรึกษาราชการทั่วไป ดูเพิ่มเติมใน กัลยา จุลนวล. (2515). เจ้าพระยาอภัยราชสยามานุกุลกิจ (กุสตาฟ โรลีน ยัคมันส์) ที่ปรึกษาราชการทั่วไปสมัยรัชกาลที่ 5. หน้า 24-27.

⁷ ผู้วิจัยใช้นาม กรมสุขาภิบาล และแทนคำว่า สุขาภิบาล ด้วย สุขาภิบาล ในรูปแบบตัวสะกดแบบเดิม

2440) โดยมีหน้าที่จัดการกับขยะมูลฝอย ดูแลจัดการสถานที่สำหรับขับถ่ายอุจจาระปัสสาวะของประชาชน ตลอดจนการห้ามหรืออนุญาตในการสร้างหรือต่อเติมอาคาร การขนย้าย สิ่งสกปรกและสิ่งที่น่ารำคาญ¹

จากนั้นจึงได้ทดลองจัดการสุขาภิบาลภายในกำแพงพระนคร เพื่อเป็นการฝึกเจ้าหน้าที่ให้มีความคุ้นเคยก่อน แต่เนื่องด้วยในขณะนั้นพื้นที่ในพระนครตอนด้านใต้มีราษฎรและบ้านเรือนหนาแน่นนั้น จำเป็นต้องมีการเวนคืนที่ดินเพื่อสร้างสาธารณูปโภคขั้นพื้นฐาน เช่น ท่อระบายน้ำ จึงให้การดำเนินการไปก่อน² อนึ่งนอกจากปัญหาการเวนคืนแล้ว อีกปัญหาหนึ่งคือการจัดการคนในบังคับของต่างชาติที่ยู่ยากมาก เช่น ในกรณีของจีนเลงจิน (คนในบังคับฝรั่งเศส) ได้ปลูกสร้างเรือนอยู่นอกกำแพงพระนคร ซึ่งมีความผิดตามประกาศการจัดการความสะอาด แต่กว่าจะจัดการได้สำเร็จ กระทรวงนครบาลต้องประสานการแก้ปัญหาผ่านกระทรวงการต่างประเทศ เพื่อติดต่อไปยังกงสุลฝรั่งเศสในการจัดการปัญหาดังกล่าว³

ปัญหาอีกประการหนึ่งนั้นอาจเกิดจากทัศนคติของการดูแลสุขาภิบาลกรุงเทพฯ ที่เห็นว่าชาวจีนที่มาอาศัยอยู่กันเป็นชุมชนหนาแน่นนั้น มีความพอใจที่จะอาศัยอยู่ในพื้นที่ที่มีความสกปรกหรือมีนิสัยชอบอยู่ในความสกปรกจึงทำให้พื้นที่สกปรกตามลักษณะของผู้ที่อยู่อาศัยไปด้วย⁴ ทั้งนี้ในความเป็นจริงแล้วความสกปรกและกลิ่นเหม็นนั้น ย่อมไม่พึงเป็นที่ปรารถนาไม่ว่าชาวสยามหรือจีนหรือชาติใดๆ ก็ตาม

ปัญหาต่างๆ ดังกล่าวมีการจัดการของรัฐอย่างจำกัด จนในบางครั้งปรากฏว่ามีราษฎรได้รวมตัวกันยื่นเรื่องร้องเรียนต่อทางการในปัญหาที่ตนประสบ เช่น ขอให้ดำเนินการขุดลอกคลองจากเดิมที่คับแคบและตื้นเขินจากการทิ้งขยะมูลฝอยลงในลำคลอง ซึ่งส่งผลให้น้ำในลำคลองมีกลิ่นเหม็นใช้ประโยชน์ไม่ได้ โดยในการร้องเรียนนี้ยังได้มีการชักชวนกันบริจาคทรัพย์เพื่อให้สามารถจัดการปัญหาดังกล่าวได้ลุล่วงทันท่วงทีอีกด้วย⁵

¹ พระราชกำหนดสุขาภิบาลกรุงเทพฯ ร.ศ.116. (2440, 21 พฤศจิกายน). ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 14, ตอนที่ 34. หน้า 517-525.

² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 น.5.1/2. เรื่อง วิธีจัดการในกรมสุขาภิบาล (21 พฤษภาคม - 18 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 116).

³ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 น.5.1/14. เรื่อง จีนเลงจินคนในบังคับฝรั่งเศสตั้งบ้านเรือนอยู่ริมประตูพุดปีบาท มุ่งหลังคาเรือนด้วยจาก ผิดพระราชบัญญัติ ได้มีหนังสือไปยังกงสุลฝรั่งเศสขอความช่วยเหลือ (5 มิถุนายน ร.ศ.118 - 5 ธันวาคม ร.ศ.120).

⁴ นิภาพร รัชตพัฒนากุล. (2557). เล่มเดิม. หน้า 185.

⁵ สุภากร จันทวานิช. (2559). ลำเพ็ง : ประวัติศาสตร์ชุมชนชาวจีนในกรุงเทพฯ. หน้า 20-21.

ปัญหาด้านสุขาภิบาลยังเป็นสิ่งรบกวนแม้แต่ในพื้นที่ศูนย์กลางอันศักดิ์สิทธิ์ อย่างเช่น บริเวณพระบรมมหาราชวัง ซึ่งเป็นกลุ่มอาคารที่มีอายุกว่าร้อยปี มีข้าราชการสำนักฝ่ายในพักอาศัย อย่างแออัด ประกอบกับมีระบบสาธารณูปโภคในรูปแบบเดิม¹ ทำให้ในเวลาที่มีอากาศร้อน มีความชื้น จึงเกิดกลิ่นอับและเหม็น อันมีผลมาจากระบบการระบายอากาศที่ไม่ดี ซึ่งทำให้มีผลต่อ พระพลานามัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบรมวงศานุวงศ์ จึงทรง ต้องการสร้างที่ประทับแห่งใหม่ที่มีอากาศดีเหมือนที่พระองค์ได้เคยเสด็จไปประพาสหัวเมืองต่างๆ ที่ผ่านมา² จากพระราชดำรินี้จึงโปรดฯ ให้มีการสร้างพระราชวังสวนดุสิตในพื้นที่ทางตอนเหนือของ พระบรมมหาราชวังซึ่งยังไม่มีบ้านเรือนราษฎรมากนัก ทำให้สะดวกในการจัดซื้อที่ดิน³ พระราชวัง แห่งใหม่เกิดขึ้นพร้อมกับการสร้างถนนราชดำเนิน เพื่อให้การเชื่อมต่อกับศูนย์กลางคือ พระบรมมหาราชวัง ในขณะเดียวกันการก่อสร้างพระราชวังและถนนราชดำเนินนี้มีการจัดการ ระบบสุขาภิบาลอย่างเป็นระบบและเป็นส่วนหนึ่งในการพัฒนาเมืองในความหมายของศิริไลซ์อีก ด้วย⁴

ในการจัดสร้างพระราชวังสวนดุสิตและถนนราชดำเนิน มีการจัดสรรงบประมาณและมีการจัดการในการเฝ้าดูแลความสะอาดอย่างเต็มที่ อย่างเช่นในบริเวณถนนสามเสนและถนนราช รอบพระราชวังสวนดุสิตมีการสร้างเว็จมากถึง 6 แห่ง นอกจากนั้นในครั้งหนึ่งพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชหัตถเลขาไปถึงเสนาบดีกระทรวงนครบาล ในเรื่องที่ว่าพบ เห็นคนนั่งถ่ายอุจจาระอยู่ข้างถนนระหว่างทางเสด็จไปยังพระราชวังสวนดุสิตเมื่อ พ.ศ. 2442 จึงทรงขอให้จัดการ ห้ามปวรามโดยกวดขัน⁵

ขณะที่ในส่วนของถนนราชดำเนินกลางซึ่งมีทางเท้ากว้างขวางและร่มรื่นแล้ว ยังวางผังให้ มีการตัดถนนสุขาภิบาลซึ่งเป็นถนนสายแคบๆ ความกว้าง 4 เมตร ขนานไปตลอดแนวถนนราช ดำเนินกลาง เพื่อเตรียมการไว้สำหรับขนของโสโครกต่างๆ ออกทางด้านหลังอาคาร เพื่อที่จะไม่ ต้องขนออกทางด้านหน้าตึกอันจะก่อให้เกิดความน่ารังเกียจ⁶ นอกจากนั้นพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังเคยมีพระราชดำริให้ผู้บัญชาการกรมสุขาภิบาล สั่งการให้หยุดติดตั้ง

¹ มนฤทัย ไชยวิเศษ. (2542). เล่มเดิม. หน้า 118.

² บัณฑิต จุลลาสัย; พีรศรี โปวาทอง; และ รัชดา ชาติพานิช. (2557). *วังสวนดุสิต*. หน้า 10-12

³ *แหล่งเดิม*. หน้า 13.

⁴ *แหล่งเดิม*. หน้า 32.

⁵ นนทร อยู่มั่งมี. (2557). การจัดการท้องถนนในกรุงเทพฯ : ภาพสะท้อนอำนาจรัฐเหนือวิถีชีวิตราษฎร ในสมัยรัชกาลที่ 5. *วารสารสมาคมประวัติศาสตร์*. (36) : 225.

⁶ ณัฐวุฒิ ปรีทยานิตย์. (2560). *เศรษฐกิจการเมืองของการตัดถนนในพระนคร*. หน้า 97.

ไฟฟ้าบนถนนที่อื่น เพื่อให้เร่งติดตั้งไฟฟ้าบนถนนในช่วงพระราชวังสวนดุสิตให้ “หฐ” เสียก่อนเพื่อว่า เมื่อมีแขกฝรั่งมาเข้าเฝ้าจะได้ไม่เป็นที่เสียพระเกียรติ¹ อันแสดงให้เห็นถึงความสำคัญของการจัดการพื้นที่แบบตะวันตกของกรุงเทพฯ ทั้งในด้านการศุขาภิบาลเพื่อให้เกิดความสะอาดมีระเบียบและปราศจากกลิ่นเหม็นเพื่อสร้างกรุงเทพฯ ให้มีความศิวิไลซ์

อย่างไรก็ดี ความสกปรกและกลิ่นในทศวรรษ 2410 และก่อนหน้านั้นยังไม่รุนแรงมากนัก เนื่องจากยังสามารถอาศัยธรรมชาติแม่น้ำและลำคลองพัดพาความสกปรกหรือสิ่งปฏิกูลต่างๆ ไปได้ แต่เมื่อสภาพทางกายภาพของเมืองหรือบนบกขยายตัว การตั้งถิ่นฐานของประชากรที่เกิดขึ้นอย่างรวดเร็วและไร้ระเบียบ ทำให้ความสกปรกจากการขาดแคลนสาธารณูปโภคส่งผลให้ในทศวรรษถัดๆ มาจนถึงทศวรรษ 2430 สภาพภูมิทัศน์ (Landscape) ของเมืองเต็มไปด้วยความสกปรก ความไร้ระเบียบของบ้านเรือนและความเป็นอยู่ของราษฎร ปัญหาในด้านศุขาภิบาลที่ไม่มีมาตรฐานก่อให้เกิดการรับรู้สภาพอันไม่น่าดู ซึ่งรวมถึงการรับรู้ชานทัศน์ของเมืองว่ามีกลิ่นเหม็นเป็นสัญลักษณ์ของความสกปรก ก่อให้เกิดโรคระบาดและสุขภาพที่ไม่ดี ในขณะที่โดยคติพื้นฐานของกลิ่นเหม็นคือ ต้องกำจัดเพื่อให้มีความสะอาด ไม่มีกลิ่น หรือมีกลิ่นหอมสดชื่นแทน

การเกิดขึ้นของกรมศุขาภิบาลใน พ.ศ. 2440 เพื่อสร้างกระบวนการสำหรับการจัดการกับความไร้ระเบียบและความสกปรก ตามความหมายของเมืองที่มีศิวิไลซ์ในทัศนะของชาวตะวันตกที่มองว่า ชานทัศน์ที่รุ่มร่าให้ความหมายถึงความสะอาดปราศจากเชื้อโรคในแบบแผนแบบตะวันตก ดังนั้นการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในช่วงทศวรรษดังกล่าว จึงเป็นจุดเปลี่ยนสำคัญที่ชนชั้นนำเห็นความสำคัญและดำเนินการอย่างจริงจัง ที่จะดูแลและแก้ไขปัญหาคความแออัดไร้ระเบียบสกปรกและมีกลิ่นเหม็น เพื่อให้มีสุขภาวะที่ดีขึ้นและพัฒนาเมืองให้มีภาพลักษณ์ของเมืองที่มีความศิวิไลซ์ ยิ่งไปกว่านั้นปริญญานิพนธ์เล่มนี้จะอธิบายให้เห็นถึงสภาพความเป็นอยู่ของประชาชนที่สัมพันธ์กับปัญหาคความสกปรก กลิ่นเหม็นและความไร้ระเบียบ ตลอดจนเรื่องการเปลี่ยนแปลงชานทัศน์ หรือความรับรู้ความเห็นของคนในสังคมกรุงเทพฯ ต่อกลิ่นที่ได้สดุดผ่านจุมูก โดยผู้วิจัยเสนอว่าการเปลี่ยนแปลงชานทัศน์ของคนในสังคมกรุงเทพฯ ซึ่งเป็นประเด็นที่งานศึกษาเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงกรุงเทพฯ ให้ศิวิไลซ์ที่มีมาก่อนหน้านั้นไม่ได้กล่าวไว้ ดังนั้นการศึกษาและอธิบายประเด็นนี้จึงเป็นการบุกเบิกองค์ความรู้ด้านประวัติศาสตร์ไทยด้วยอีกทางหนึ่ง

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 น.5.1/88. เรื่อง เบ็ดเตล็ด (25 เมษายน - 4 มีนาคม ร.ศ.124).

1.2 จุดประสงค์ของการศึกษา

1. เพื่อศึกษาปัญหาการเปลี่ยนแปลงความสงบและความไร้ระเบียบ ที่ส่งผลต่อสภาพความเป็นอยู่ของประชาชน
2. เพื่อศึกษาสภาพปัญหาจากกลไกความสงบ และความไร้ระเบียบ ที่ส่งผลต่อแนวคิดการเกิดขึ้นของระบบการจัดการระบบสุขภาพในกรุงเทพฯ
3. เพื่อศึกษาการเปลี่ยนแปลงของการรับรู้และการให้ความหมายของกลไก ในเมืองสมัยใหม่อย่างกรุงเทพฯ ในทศวรรษ 2410-2440

1.3 ขอบเขตการศึกษา

การศึกษาเรื่องการพัฒนาของกรุงเทพฯ ในขอบเขตฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งในปัจจุบันครอบคลุมพื้นที่กรุงเทพฯ ชั้นใน โดยมีขอบเขตของเวลาตั้งแต่ทศวรรษ 2410 จากการที่สยามต้องการพัฒนาประเทศให้มีความศิวิไลซ์ และประกอบกับความเป็นเมืองได้ขยายตัวอย่างรวดเร็วจากการตั้งถิ่นฐานของราษฎรพื้นที่กรุงเทพฯ จนถึงในทศวรรษ 2440 ที่เป็นจุดเปลี่ยนจากการที่มีกรมสุขาภิบาลมาเป็นกลไกในการบริหารจัดการ จนถึงทศวรรษ 2440 เมื่อวิธีการสุขาภิบาลที่ได้พัฒนาขึ้นได้ถูกนำไปเป็นแบบอย่างในพื้นที่อื่นๆ ต่อไป

โดยขอบเขตของเนื้อหาอาศัยศึกษาจากหลักฐานชั้นต้นที่ยังไม่ได้ตีพิมพ์ จากจดหมายเหตุแห่งชาติ เช่น สำเนาพระราชหัตถเลขา เอกสารกรมราชเลขาธิการ กระทรวงนครบาล เป็นต้น สิ่งพิมพ์ร่วมสมัยที่ตีพิมพ์แล้ว รวมทั้งวารสารและหนังสือพิมพ์ เช่น หนังสือพิมพ์ *Bangkok Times* (บางกอกไทม์) และ *ชิรญาณวิเศษ* เอกสารบันทึกความทรงจำจากชาวต่างชาติที่ได้รับการตีพิมพ์แล้ว เช่น *ท่องเที่ยวสยามยุคพระพุทธเจ้าหลวงของคาร์ล บ็อค หมอฝรั่งในวังสยามของมัลคอล์ม สมิธ* หลักฐานชั้นรองจากวิทยานิพนธ์ หนังสือประวัติบุคคล บทความและงานวิจัย

1.4 วิธีดำเนินการวิจัย

ในแง่ของหลักฐานและวิธีการดำเนินการวิจัย จะใช้วิธีการทางประวัติศาสตร์ (Historical Approach) โดยการค้นคว้าวิจัยเอกสาร (Documentary Research) และนำเสนอในรูปแบบพรรณนาวิเคราะห์ (Analytical Description) โดยจะมีการใช้ทั้งเอกสารชั้นต้นและเอกสารชั้นรองในการอธิบาย ในแง่การนำเสนอผลการค้นคว้าจะนำเสนอข้อมูลแบบพรรณนาเชิงวิเคราะห์ (Analytic Description)

1.5 ความสำคัญของการศึกษา

1. ได้ทราบถึงการเปลี่ยนแปลงและพัฒนาความเป็นอยู่ของประชาชนจากปัญหาด้านการศุขาภิบาล กลิ่น ความสกปรกและความไร้ระเบียบไปสู่ความเป็นเมืองที่ทันสมัย
2. ได้ทราบถึงสภาพสังคมเมืองกรุงเทพฯ ในยุคกำลังเปลี่ยนผ่านจากสังคมแบบจารีตสู่การพัฒนาแบบตะวันตกตั้งแต่ทศวรรษ 2410 จนถึงการเกิดขึ้นของหน่วยงานสำคัญที่มา ดูแลปัญหาด้านการจัดการศุขาภิบาลที่ดีให้ประชาชนในทศวรรษ 2440
3. ได้ทราบถึงการเปลี่ยนแปลงของการรับรู้และการให้ความหมายของกลิ่น ในเมืองสมัยใหม่อย่างกรุงเทพฯ ในทศวรรษ 2410-2440

1. 6 เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การวิจัยในเรื่องประวัติศาสตร์สังคมครั้งนี้เป็นการค้นคว้าทางประวัติศาสตร์ ที่อาศัยทั้งเอกสารปฐมภูมิ ที่เป็นเอกสารชั้นต้นจากเอกสารในหอจดหมายเหตุแห่งชาติ จากบันทึกของชาวต่างชาติ นอกจากนั้นยังสำรวจเอกสารประเภทวิทยานิพนธ์ หนังสือ และวารสารที่เกี่ยวข้อง การศึกษางานชิ้นนี้เป็นการศึกษาประวัติศาสตร์สังคม สภาพความเป็นไปของสังคมทั้งจากการตั้งถิ่นฐาน และสภาพความเป็นอยู่ทั้งทางกายภาพและสิ่งแวดล้อมของเมือง และที่สำคัญควบคู่กันคือการเปลี่ยนแปลงการรับรู้วัฒนธรรมเรื่องกลิ่นแบบใหม่จากตะวันตก ที่มาพร้อมกับแนวนโยบายของประเทศไทยให้ศิวิไลซ์ ที่นอกจากจะส่งผลต่อสภาพของสังคมแล้วยังมีผลต่อแนวความคิดและการปฏิบัติของผู้คนในสังคมอีกด้วย เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องสามารถแบ่งกลุ่มดังนี้

1. ด้านขอบเขตและสภาพทางกายภาพของเมือง รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ของ "โครงการศึกษาแผนที่ในบริเวณกรุงเทพฯ พ.ศ. 2430"¹ โดย บัณฑิต จุลลาสัยและคณะ ได้รวบรวมและจัดระบบฐานข้อมูลเพื่อการศึกษาสถาปัตยกรรมของเมืองกรุงเทพฯ ซึ่งถือเป็นโครงการที่สำรวจและรวบรวมตลอดจนการทำสำเนาแผนที่กรุงเทพฯ พ.ศ. 2430 อย่างเป็นระบบเพื่อเป็นองค์ความรู้อ้างอิงในทางประวัติศาสตร์ที่ต้องอ้างอิงกับขอบเขตของแผนที่ โดยคณะผู้วิจัยสามารถเข้าถึงแหล่งข้อมูลในการจัดเก็บรักษาแผนที่อย่างเช่นกรมแผนที่ทหาร ในงานวิจัยนี้ได้อาศัยข้อมูลจากรายงานในฉบับนี้เป็นหลักฐานในการกำหนดขอบ เขตของพื้นที่ที่จะทำการศึกษาในช่วงเวลาดังกล่าว

¹ บัณฑิต จุลลาสัย; และคณะอื่นๆ. (2550). รายงานการวิจัยฉบับสมบูรณ์ โครงการแผนที่บริเวณกรุงเทพฯ พ.ศ. 2430 : การรวบรวมและจัดระบบฐานข้อมูลเพื่อการศึกษาสถาปัตยกรรมและเมืองกรุงเทพฯ.

หนังสือ *เศรษฐกิจการเมืองของการตัดถนนในพระนคร*¹ ของณัฐวุฒิ ปรียวนิตย์ ให้เหตุผลเชิงการเมืองต่อการพัฒนาการตัดถนนตั้งแต่ยุคต้นกรุงรัตนโกสินทร์ และทำให้มองเห็นภาพความเปลี่ยนแปลงของเมืองจากโครงข่ายถนนควบคู่ไปกับการจัดระเบียบของชุมชนอาคารสถานที่ และการปรับตัวจากความไร้ระเบียบให้เข้ากับแนวทางการพัฒนาแบบใหม่ เพื่อให้สอดคล้องกับแนวคิดเรื่องความเป็นระเบียบที่เป็นสัญลักษณ์ของความทันสมัย

2. ประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับสภาพของสังคม ความหมายและการรับรู้ของกลิ่น หนังสือเรื่อง *สังคมจีนในไทย ประวัติศาสตร์เชิงวิเคราะห์*² ของนักวิชาการตะวันตกนามว่า วิลเลียม สกินเนอร์ ที่สนใจศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนชาวจีนในกรุงเทพฯ ซึ่งทำให้เข้าใจถึงพื้นที่ที่มีความแออัดของกรุงเทพฯ ว่าเกิดจากการตั้งถิ่นฐานของชาวจีน โดยหนังสือเล่มนี้มีหลักฐานอ้างอิงทั้งจากเอกสารไทย จีน และชาติตะวันตก รวมทั้งหลักฐานขั้นต้นที่สำคัญมากมาย ให้ภาพที่ชัดเจนถึงช่วงเวลาและลักษณะสังคม ซึ่งผู้วิจัยได้ใช้องค์ความรู้นี้ในการศึกษา ถึงการตั้งถิ่นฐานในพื้นที่กรุงเทพฯ ในช่วงเวลาที่ต้องการศึกษา

หนังสือ *ประวัติศาสตร์ชุมชนสำเพ็ง*³ ของสุภาวงศ์ จันทวานิช นำเสนอการศึกษาเรื่องการย้ายถิ่น การตั้งถิ่นฐาน การเข้ากันได้กับสังคมท้องถิ่นเดิม แต่ยังคงอัตลักษณ์ของชาติพันธุ์เดิมในงานชิ้นนี้ได้รับรวบรวมสภาพความเป็นอยู่และความเป็นมา เจาะลึกถึงตรอกซอยต่างๆ ในพื้นที่ของย่านที่มีคนจีนอยู่อย่างหนาแน่นในกรุงเทพฯ ได้เห็นภาพความสกลปรกรกรุงรัง สภาพบ้านเรือนอันแออัดของชุมชนชาวจีนในกรุงเทพฯ ทำให้สามารถนำมาศึกษาถึงผลกระทบของการตั้งถิ่นฐาน ต่อสภาพความเป็นอยู่ของสังคมจากความแออัด ขาดระบบการจัดการเมืองจากปัญหาความสกลปรก กลิ่นเหม็นและความไร้ระเบียบแบบแผนที่ดีพอ ซึ่งกลายมาเป็นเหตุผลส่วนหนึ่งทางราชการต้องเร่งสร้างระบบการสุขาภิบาลเพื่อเอาชนะปัญหาที่เกิดขึ้นและเพื่อสร้างภาพพจน์ด้านความศิวิไลซ์ให้กรุงเทพฯ

ในวิทยานิพนธ์เรื่อง *ประวัติศาสตร์สังคม : ส้วมและเครื่องสุขภัณฑ์ในประเทศไทย พ.ศ. 2440-2540*⁴ ของ มนฤทัย ไชยวิเศษ เป็นงานเจาะประเด็นทางสังคมต่อสิ่งใหม่คือการจัดการเรื่องส้วม ในการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตและทัศนคติการดำเนินชีวิตในเรื่องการขับถ่ายของคนไทย เมื่อสังคมเปลี่ยนแปลงสู่ความทันสมัย เรื่องส้วมในสังคมไทยเป็นเรื่องของชนทุกระดับชั้นซึ่งมีผล

¹ ณัฐวุฒิ ปรียวนิตย์. (2560). *เศรษฐกิจการเมืองของการตัดถนนในพระนคร*.

² วิลเลียม จี. สกินเนอร์. (2548). *สังคมจีนในไทย : ประวัติศาสตร์เชิงวิเคราะห์*. แปลโดย พรรณี ฉัตรพลรักษ์ และคนอื่นๆ.

³ สุภาวงศ์ จันทวานิช. (2559). *สำเพ็ง : ประวัติศาสตร์ชุมชนชาวจีนในกรุงเทพฯ*.

⁴ มนฤทัย ไชยวิเศษ. (2542). *ประวัติศาสตร์สังคม : ส้วมและเครื่องสุขภัณฑ์ในประเทศไทย (พ.ศ. 2440 - 2540)*.

ต่อความสะอาดของ และมีผลกระทบต่อสังคมโดยรวม ในเรื่องนี้เป็นประโยชน์อย่างยิ่งในการเห็นภารกิจด้านการบริหารและดูแลเมืองตลอดจนการแก้ปัญหาที่เกี่ยวข้องกับกลิ่นอุจจาระ อันเป็นปัญหาสำคัญในเรื่องกลิ่นอันดับต้นๆ ที่ต้องจัดการ

บทความของอาทิตย์ เจียมรัตตัญญู เรื่อง ผัสสศึกษาและผัสสวิจารณ์: พัฒนาการแนวคิดทฤษฎีและวิธีวิทยา¹ ได้เสนอการศึกษาที่นำเอาผัสสะของมนุษย์ที่มีสัมพันธกับกระบวนการทางวิทยาศาสตร์และเมื่อนำมาเป็นเครื่องมือในการศึกษาความสัมพันธ์กับสังคมวัฒนธรรม เช่น การให้ความหมายกลิ่น การมองเห็นกับความสุนทรีย์ โดยนำเสนอว่า ผัสสะมิใช่แต่เป็นการวัดค่าทางวิทยาศาสตร์ แต่สามารถใช้เป็นเครื่องมือหรือนำมาศึกษาความสัมพันธ์ในทางสังคมศาสตร์ได้ ซึ่งเป็นประโยชน์ในการนำมาใช้ในการให้คุณค่า และความหมายของกลิ่นและความเปลี่ยนแปลงทาง ความคิดเกี่ยวกับกลิ่นในสังคม

3.กลุ่มศึกษาประวัติศาสตร์วัฒนธรรมและการเปลี่ยนแปลงในสมัยรัชกาลที่ 5

การจัดการท้องถนนในกรุงเทพฯ : ภาพสะท้อนอำนาจรัฐเหนือวิถีชีวิตราษฎรในสมัยรัชกาลที่ 5² ของนนทพร อยู่มั่งมี ที่กล่าวถึงเป็นประเด็นในทางสังคมอันมีผลมาจากการเปลี่ยนแปลงสภาพสังคมจากเมืองน้ำมาเป็นเมืองบก จากการสัญจรผ่านแม่น้ำลำคลองมามีความเป็นอยู่ในท้อง ถนน จะพบว่าเมื่อเริ่มมีการบังคับใช้กฎหมาย ซึ่งเป็นกลไกใหม่ในการจัดการความเป็นเมืองที่ส่งผลถึงราษฎรจริงๆ เกี่ยวพันกับการจัดการความทันสมัยที่เริ่มก่อตัวขึ้นหลังจากที่บ้านเมืองต้องการ ความทันสมัยแบบตะวันตก

วิทยานิพนธ์ของ ประไพ รักษา เรื่อง ผลของการเสด็จประพาสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่มีต่อการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัย (พ.ศ. 2411 - พ.ศ. 2453)³ นำเสนอความสำคัญของการพัฒนาประเทศให้ทันสมัย จากเหตุการณ์ที่ต้องเผชิญกับการคุกคามของชาติตะวันตกต่อประเทศราชรอบสยาม ทำให้การปรับปรุงประเทศเป็นเรื่องจำเป็นเร่งด่วนซึ่งทำให้เห็นถึงความจำเป็นในการสร้างภาพลักษณ์ของเมืองสู่ความศิวิไลซ์

ความสะอาดของพระนคร : การเมืองเรื่องวิถีปลงศพในสมัยรัชกาลที่ห้า⁴ การพัฒนาของ เมืองจากการจัดการศพที่มีความหมายถึงการสร้างความสะอาด ความน่าอยู่ ขจัดความ

¹ อาทิตย์ เจียมรัตตัญญู. (2561). ผัสสศึกษาและผัสสวิจารณ์ : พัฒนาการ แนวคิดทฤษฎี และวิธีวิทยา.

² นนทพร อยู่มั่งมี. (2557). การจัดการท้องถนนในกรุงเทพฯ : ภาพสะท้อนอำนาจรัฐเหนือวิถีชีวิตราษฎรในสมัยรัชกาลที่ 5. วารสารสมาคมประวัติศาสตร์.

³ ประไพ รักษา. (2522). ผลของการเสด็จประพาสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่มีต่อ การปรับปรุงประเทศให้ทันสมัย (พ.ศ. 2411 - 2453).

⁴ จิตตวดี จิตรพงศ์. (2556). ความสะอาดของพระนคร : การเมืองเรื่องวิถีปลงศพในสมัยรัชกาลที่ห้า.

สกปรกและกลิ่นเหม็น เป็นแนวคิดที่ใหม่ในสังคมสยาม จากเดิมที่การจัดการศพมักจะสร้างปัญหา ด้านสุขภาพ มาตลอด จิตตวดี จิตรพงศ์ ได้ให้ประเด็นว่าในการสร้างเมืองที่ทันสมัยนั้น ไม่เพียงแต่ การสร้างเมืองทางวัตถุเท่านั้น แต่ความงามและความน่ารื่นรมย์ของเมืองก็เป็นหนึ่งในแนวทางการ พัฒนาประเทศด้วยเช่นกัน

หนังสือเรื่องวังสวนดุสิต¹ โดยบัณฑิต จุลาสัย และคณะ เป็นหนังสือที่นำเสนอการ พัฒนาสู่ความศิวิไลซ์ในพื้นที่ของชนชั้นนำ ที่ต่างไปจากภาพความแออัด สกปรกและไร้ระเบียบ ของชุมชน ในเขตเมืองที่หนาแน่น เป็นการรวบรวมเรื่องราวของสิ่งก่อสร้างที่ทันสมัยในรูปแบบ ตะวันตก การออกแบบของชาวตะวันตก มีการอ้างอิงจากเอกสารชั้นต้นและภาพถ่ายมี รายละเอียดถึงเหตุผล รูปแบบการก่อสร้างตลอดจนค่าใช้จ่ายและ การแก้ปัญหาซึ่งเป็นประเด็นที่ นำมาเปรียบเทียบให้เห็นความแตกต่างของการพัฒนาในกรุงเทพฯ ในแต่ละพื้นที่อย่างชัดเจน

จากบทความและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ผู้วิจัยจึงได้พยายามที่จะประมวลความรู้จาก ประเด็น ในการจัดการเมืองแบบสมัยใหม่ โลกทัศน์ของชนชั้นนำที่มีต่อประชาชน ความหมายและ ความรู้สึก นึกคิดของคนและสังคมในเรื่องความสกปรก กลิ่นเหม็นและความไร้ระเบียบ ที่ไม่เพียง เป็นปัญหาของชนชั้นนำที่มีแนวคิดสร้างเมืองให้ศิวิไลซ์ เพื่อประโยชน์ในการต้านทานจากการตก เป็นอาณานิคมของต่างชาติ และตอบสนองชนชั้นสูงในขอบเขตความเป็นอยู่ที่สะอาด สะดวกสบาย และในบาง เรื่องของงานวิจัยหลายชิ้นก็ช่วยการสะท้อนความเป็นอยู่และปัญหาที่ แท้จริง เพื่อเป็นแนวทางของการพัฒนาที่รัฐต้องคำนึงถึงความเป็นอยู่ที่ดีของประชาชนต่อไป

1.7 แหล่งค้นคว้า

สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ

สำนักหอสมุดแห่งชาติ

สำนักหอสมุดกลาง มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

หอสมุดแห่งมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

สำนักงานวิทยทรัพยากร จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

แหล่งค้นคว้าออนไลน์

บทที่ 2

คติเรื่องกลืนและการจัดการพื้นที่ในสังคมกรุงเทพฯ

ช่วงทศวรรษ 2320 - 2400

ในบทนี้จะอธิบายถึงแนวคิดเกี่ยวกับกลืน และการจัดการพื้นที่กรุงเทพฯ ในช่วงพุทธศตวรรษ 2320 ซึ่งเป็นช่วงเวลาของการก่อตั้งกรุงเทพฯ ขึ้นเป็นราชธานีของสยามจนถึงพุทธศตวรรษ 2400 ซึ่งเป็นช่วงปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่กรุงเทพฯ เริ่มเปลี่ยนแปลงไปสู่ความทันสมัย โดยชี้ให้เห็นถึงพื้นฐานความคิดเกี่ยวกับกลืนและช่วงชั้นของกลืนที่ถ่ายทอดมาเป็นคติการจัดการพื้นที่กรุงเทพฯ ในช่วงเวลา 8 ทศวรรษแรกก่อนที่จะเกิดการเปลี่ยนแปลงทางความคิดและทางวัฒนธรรมขนานใหญ่หลังพุทธศตวรรษ 2410 หรือเมื่อเริ่มเข้าสู่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

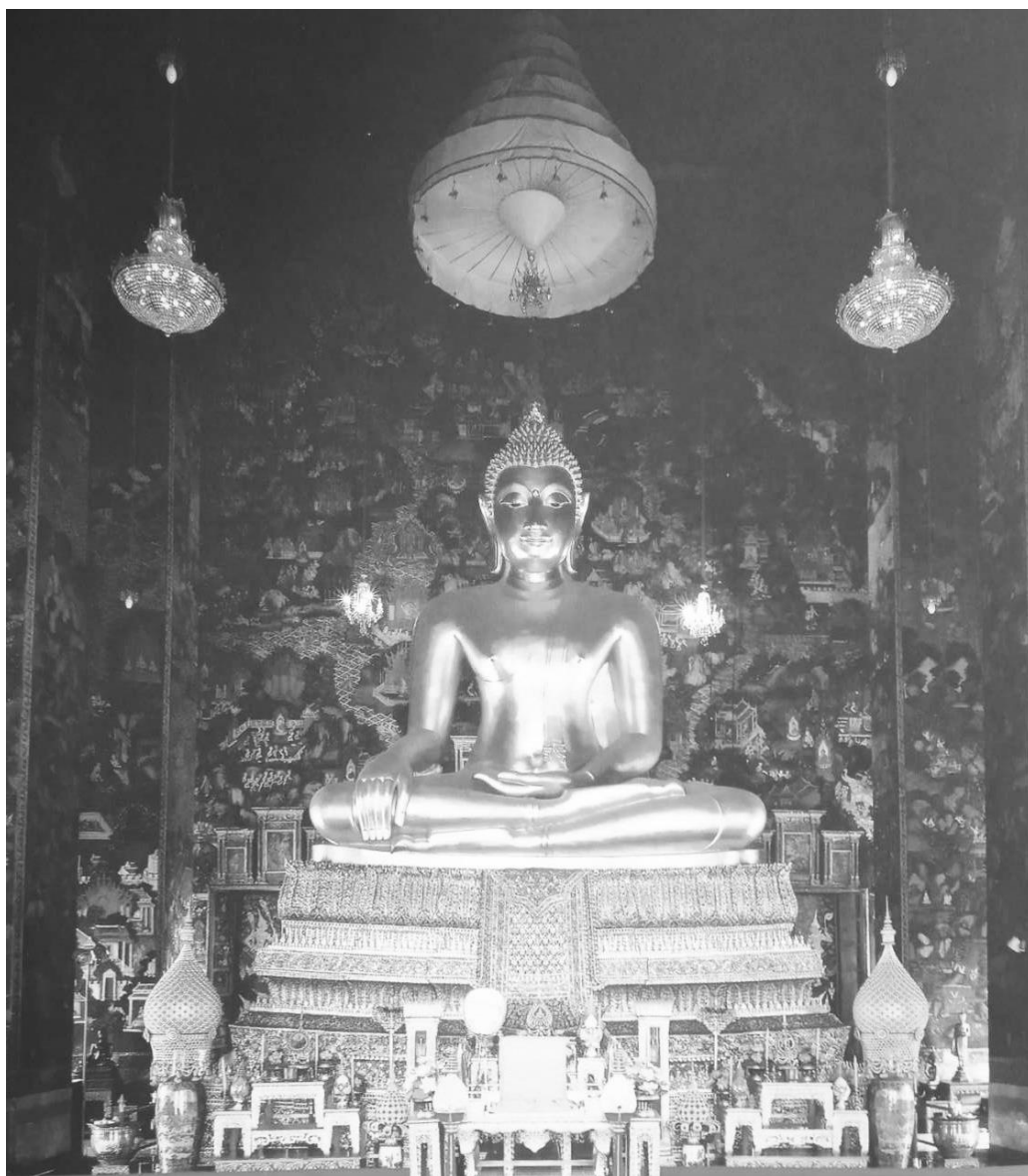
2.1 “กลืน” ในทัศนะของชาวสยามช่วงทศวรรษ 2320 - ทศวรรษ 2400

2.1.1 กลืนและช่วงชั้นของกลืนที่ปรากฏในคติไตรภูมิ

ในการสถาปนากรุงเทพฯ เป็นราชธานีเมื่อพ.ศ. 2325 นั้นคติความเชื่อเรื่องไตรภูมิที่มีปรากฏทั้งในศาสนาพุทธและพราหมณ์เป็นคติความเชื่อที่มีอิทธิพลต่อการปกครองอาณาจักร ดังพบว่าในจักรกัสดิสูตร หนึ่งในวรรณกรรมสำคัญทางศาสนาได้กล่าวถึงพระเจ้าจักรพรรดิอันเป็นกษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่ตามคติไตรภูมิว่าครอบครองทั้ง 4 ทวีปคือ ชมพูทวีป บพพวิเทหทวีป อมรโคยานทวีป และอุตตรกุรุทวีป อันเป็นทวีปของมนุษย์ที่อยู่รอบเขาพระสุเมรุทั้งหมด มีสมบัติจักรพรรดิสมบูรณ์ทุกประการ คือ มีจักรแก้ว ข้างแก้ว ม้าแก้ว แก้วมณี นางแก้ว คฤหบดีแก้ว ปริณายกแก้ว โดยจักรแก้วอันประเสริฐจะปรากฏแก่พระราชผู้ทรงจักรกัสดิวัตร ผู้ได้มูรธาภิเษกแล้ว ทรงรักษาอุโบสถศีล ณ วันอุโบสถ 15 ค่ำ การถึงพร้อมด้วยรัตนะทั้ง 7 ถือเป็นยอดปรารถนาของพระราชालในแบบจารีตเนื่องจากรัตนะทั้ง 7 นี้ประดุจอาวุธที่ศักดิ์สิทธิ์ในคติการปกครองและคุ้มครองบ้านเมืองจากศัตรู ตลอดจนสามารถที่จะอำนวยความสุขและความสำเร็จให้แก่ราษฎรได้¹ ทั้งนี้ความคิดแบบไตรภูมิเป็นจารีตที่ครอบงำชนชั้นนำของสยามและชนชั้นนำของรัฐจารีตในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยมีการถ่ายทอดโลกในอุดมคติไตรภูมิออกมาเป็นรูปธรรมดังเห็นร่องรอยได้

¹ กรมการศาสนา. (2514). *พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง เล่มที่ 11*. หน้า 34-35.

จากการสร้างบ้านแปลงเมือง และคติการดำเนินชีวิตของชาวบ้านในสยามและรัฐจารีตอื่น ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้¹

ภาพประกอบ 1 พระประธานประดิษฐานในอุโบสถประกอบภาพเขียนจิตรกรรมไตรภูมิ

ที่มา : นิยะดา เหล่าสุนทร; และพีระพัฒน์ สัมราญ. (2559). จิตรกรรมภาพลัทธิวิมพานต์ พระวิหารหลวง วัดสุทัศนเทพวราราม. หน้า 24.

¹ธิดา สาระยา. (2527, ธันวาคม). ไตรภูมิกับการจัดระเบียบความคิดในประวัติศาสตร์สังคมไทย. *จุลสารไทยคดีศึกษา* 2(1): 9-19.

กรณีของสยามพบว่าสังคมสยาม ได้รับเอามรดกทางความคิดทางพระพุทธศาสนา ตลอดจนความเชื่อในอำนาจเหนือธรรมชาติไว้อย่างมาก¹ เห็นได้จากคัมภีร์ไตรภูมิที่ปรากฏแพร่หลายมาก่อนหน้าสมัยรัตนโกสินทร์แล้ว² หรือภาพวาดจิตรกรรมสมัยต้นรัตนโกสินทร์ที่สร้างสรรค์ไว้ในพระอารามหลวงกลางพระนครที่มีความสำคัญและศักดิ์สิทธิ์ เช่น ภาพเขียนจิตรกรรมในพระวิหารหลวงที่แสดงให้เห็นเรื่องราวของโลกสี่ฐานตามคติไตรภูมิ ภาพเรื่องราวจากวรรณกรรมเรื่องรามเกียรติ์ และเรื่องเกี่ยวกับคดีการดำเนินชีวิตของสามัญชน³ ล้วนแล้วแต่ช่วยตอกย้ำความคิดแบบจารีตดังกล่าวสู่สังคมโดยรวมและกลายเป็นรูปแบบการดำเนินชีวิตของราษฎรอย่างแนบแน่น

หนึ่งในคติความเชื่อไตรภูมิที่มีอิทธิพลต่อผู้คนในสมัยต้นรัตนโกสินทร์คือ การจัดการพื้นที่และการปกครองตามคติความเชื่อแบบไตรภูมิ ที่มองว่ามนุษย์โลกหรือชมพูทวีปเป็นเพียงส่วนหนึ่งของจักรวาลอันมีเขาพระสุเมรุเป็นศูนย์กลางของจักรวาล⁴ มีองค์ประกอบโดยรอบรายล้อมด้วยเขาสัตตบริภัณฑ์ ค่อยๆ ลดหลั่นกันไป มีมหาสมุทรสี่ท้นดวกั้นระหว่างเขาสัตตบริภัณฑ์ ในทิศทั้ง 4 รอบเขาพระสุเมรุเป็นทวีปของมนุษย์ ซึ่งในแต่ละทวีปมีความแตกต่างกันบางประการ ทั้งนี้ชมพูทวีปอันเป็นที่อยู่ของมนุษย์เรานั้นตั้งอยู่ด้านทิศใต้ จักรวาลนี้จะสิ้นสุดขอบเขตด้วยกำแพงจักรวาล⁵ โดยอิทธิพลของคติไตรภูมิมีผลต่อการจัดการพื้นที่ในกรุงรัตนโกสินทร์อย่างเห็นได้ชัด

คติไตรภูมินั้นมีองค์ประกอบที่สำคัญคือ พื้นที่และประชากร โดยแบ่งพื้นที่ส่วนที่เป็นของมนุษย์ออกเป็น 4 ทวีปรายล้อมเขาพระสุเมรุ ขณะที่พื้นที่บริเวณเชิงเขาติดกับเขาพระสุเมรุเป็นพื้นที่เรียกว่า สวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา มีอาณาบริเวณโดยรอบเชิงเขาพระสุเมรุ โดยทั้ง 4 ทิศจะมีเทวดาจำพวกต่าง ๆ อาศัยอยู่และปกครองโดยเทวดาผู้เป็นใหญ่ทั้ง 4 รวมเรียกว่าท้าวจาตุมหาราช ทำมหาราชแต่ละท่านแบ่งการปกครองเทวดาในทิศนั้น ๆ โดยทำวตรฐูปครองทิศตะวันออก เป็นใหญ่ในหมู่คนธรรพ์ ทำววิรูปหกปกครองด้านทิศทักษิณหรือทิศใต้ เป็นใหญ่ในหมู่กุมภภัณฑ์ ทิศประจิมหรือด้านตะวันตกนั้นมีทำววิรูปักษ์ผู้เป็นใหญ่ในหมู่नाคและครุฑ และทำวเวสสุวัณด้านทิศ

¹ สายชล วรรณรัตน์. (2525). *พุทธศาสนากับแนวความคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก* (พ.ศ. 2325 - พ.ศ. 2352). หน้า 119.

² ศึกษาเพิ่มเติมได้จากคัมภีร์ไตรภูมิซึ่งปรากฏแพร่หลายทั้งฉบับภาษามอญ เขมร ไทย และฉบับถอดความเป็นภาษาไทย เช่น บุญเลิศ เสนานนท์. (2555). *ไตรภูมิทิศา พระราชนิพนธ์ พญาลีไทย*.

³ นิยะดา เหล่าสุนทร; และพีระพัฒน์ สำราญ. (2559). *จิตรกรรมภาพสัตว์หิมพานต์ พระวิหารหลวง วัดสุทัศน์เทพวราราม*. หน้า 28.

⁴ ธิดา สาระยา. (2539). *อารยธรรมไทย*. หน้า 378.

⁵ พระสังฆธรรมโฆษะเถระ. (2528). *โลกบัญญัติ*. หน้า 25-26.

เหนือปกครองดูแลบรรดายักษ์ทั้งหลาย ในพื้นที่ทั้งสี่ทิศนี้ประชากรของทุกทิศจัดอยู่ในจำพวก เทวดาชั้นจาตุมหาราชิกาทั้งสิ้น

พื้นที่ด้านบนของเขาวพระสุเมรุเป็นศูนย์กลางการปกครองที่รุ่งเรืองและศักดิ์สิทธิ์นามว่า สุทศนนคร มีพระอินทร์หรือท้าวสักกเทวราชซึ่งสถิต ณ ไภยวันต์มหาปราสาท และเป็นเทวราชาของบรรดาทวยเทพแห่งสรวงสวรรค์ชั้นดาวดึงส์และจักรวาล¹ โดยท้าวสักกเทวราชหรือพระอินทร์นั้น ทรงมีอำนาจและสิทธิธรรมที่สำเร็จจากการประกอบเหตุ คือการสร้างบุญที่ยิ่งใหญ่มาก่อนแต่ครั้งยังเป็นมนุษย์ ตามคติไตรภูมิพระอินทร์มีอำนาจที่ยิ่งใหญ่ที่สุดในจักรวาล พื้นที่ศูนย์กลางความศักดิ์สิทธิ์บนชั้นดาวดึงส์นั้น ไตรภูมิภคได้อธิบายถึงความมีระเบียบเรียบร้อย งดงามด้วยรัตนชาติล้ำค่าอย่างหลากหลาย เช่น แก้วไพฑูริย์ มุกดา และยามลมพัดก็มีการกลั่นของดอกไม้ทิพย์ สร้างความรื่นรมย์ให้เกิดขึ้น ณ ดินแดนในอุดมคติที่สมบูรณ์แบบทั้งความเป็นศูนย์กลางแห่งอำนาจและความสุนทรีย์ เป็นพื้นที่ร่มรื่นสวยงามยากที่จะมีที่ใดเสมอเหมือน² และเป็นพื้นที่สะอาดมีระเบียบตามแนวคิดอุดมคติแบบจารีต

สำหรับพื้นที่ส่วนอบายภูมิซึ่งเป็นที่อยู่อาศัยของสิ่งมีชีวิตที่คละคล้าไปด้วยบาป เช่น มนุษย์ สัตว์ ภูตผี และสัตว์นรกนั้น ตามคติไตรภูมิแล้วสิ่งมีชีวิตในอบายภูมิมีสภาพที่ทุกขเวทนา และมีความน่าหมั่น โดยในส่วนของมนุษย์นั้นมีการอธิบายว่ามนุษย์ในแต่ละทวีปมีความแตกต่างกัน มนุษย์ในอุตตรกรูทวีป ด้านทิศเหนือของเขาวพระสุเมรุ แม้จะเป็นมนุษย์เหมือนกับมนุษย์ในชมพูทวีป แต่ด้วยอุตตรกรูทวีปมีลักษณะพิเศษคือ มีรูปแบบพื้นทวีปเป็นพื้นแผ่นดินราบเรียบ แวดล้อมด้วยภูเขาทองซึ่งมีแสงเรืองรองสร้างความสว่างไสวไปทั้งทวีป ทั้งพื้นที่ทั้งหมดยังปราศจากขยะ ไม่มีสิ่งรกรุงรังและหลุมบ่อสกปรก แม้แต่หญ้าที่ขึ้นบนแผ่นดินยังมีความสูงไม่เกิน 4 องคุลีและจะไม่ยาวไปกว่านี้ คือเท่าเดิมตลอด ทั้งยังไม่มีซากศพ แม้ผู้คนจะตายอุจจาจะปัสสาวะก็จะมีความร้อนมาแผดเผาสิ่งปฏิกูลนั้นให้หมดไปเอง อุตตรกรูทวีปนี้จึงเป็นทวีปที่สะอาดไม่มีกลิ่นเหม็น และสวยงามเป็นระเบียบอย่างยิ่ง³ ขณะที่พื้นที่ของมนุษย์ในชมพูทวีปนั้นเมื่อมีสิ่งปฏิกูลซากศพต่าง ๆ มนุษย์ต้องจัดการเอง เช่น นำไปเผา ฝังหรือนำไปทิ้ง⁴ หากไม่กำจัดก็จะน่าเหม็น

ทั้งนี้คติเรื่องพื้นที่แบบไตรภูมิได้อธิบายว่าการที่มนุษย์จะหลีกเลี่ยงจากสภาพสกปรกและมีกลิ่นเหม็น ซึ่งเป็นสภาพที่ไม่น่าอภิรมย์นั้นได้ก็ด้วยการสั่งสมความดี เพื่อไปบังเกิดในดินแดน

¹ พระสังฆธรรมโฆษะเถระ. (2528). เล่มเดิม. หน้า 27.

² แหล่งเดิม. หน้า 31.

³ แหล่งเดิม. หน้า 23.

⁴ แหล่งเดิม. หน้า 56.

ที่เป็นทิพย์อันวิเศษ เพราะนอกจากจะไม่ต้องประสบความทุกข์จากความไร้ระเบียบ และสิ่งโสโครกแล้วยังได้เจอแต่สิ่งทีรรนรมย์อีกด้วย

สอดคล้องกับอุดมคติในคติการจัดการพื้นที่แบบไทยที่มีแนวคิดจากระบบจารีต ที่คำนึงถึงพื้นที่ในแนวดิ่ง เป็นการจัจัดระดับความสูงต่ำของความสำคัญหรือความศักดิ์สิทธิ์ของพื้นที่ ดังที่ นิธิ เอียวศรีวงศ์ กล่าวถึงพื้นที่ในคติไทยว่า “คนไทยไม่นิยมนั่งเสมอกับพระภิกษุ แต่เมื่อจำเป็นเพราะไม่มีตั่งให้ท่านนั่งหรือเรือนไม่ได้ยกพื้นต่างระดับ ก็นิยมปูพรมหรือเสื่อสาตเป็นอาสนะสงฆ์”¹ ด้วยแนวทางในการจัดระดับความสำคัญยังรวมไปถึงสิ่งของที่สูงส่ง มีศักดิ์สูง เช่นของพระราชทานจากพระมหากษัตริย์ ที่ต้องให้ความสำคัญจัดวางในพื้นที่สูง ใ้การรบกวนจากสิ่งอื่นใดดังความว่า “มีเรื่องเล่าเกี่ยวกับพระยาโกษา (ปาน) ทูตไทยที่ไปฝรั่งเศสว่า เมื่อเข้าพักตามที่พักต่างๆ ท่านราชทูตจะจัดโต๊ะไว้ตั้งพระราชสาสน์อยู่ชั้นบนเสมอ แม้ว่าจะได้รับคำแนะนำจากเจ้าภาพให้ตัวท่านเองขึ้นไปอยู่ชั้นบนเพราะสบายกว่า ท่านก็ไม่ยอม เพราะถือว่าเอาตัวไปอยู่สูงกว่าพระราชสาสน์ไม่ได้”² ความสูงต่ำของพื้นที่ในคติจารีตจึงสร้างความหมายให้ ระดับความสูงต่ำทศ ได้ทำหน้าที่ในการบ่งบอกถึงลำดับชั้นความบริสุทธิ์ ความเป็นมงคล โดยชั้นบนหรือทิศเหนือให้ความหมายถึงความบริสุทธิ์ ชั้นล่างหรือทิศใต้หรือตะวันตก จะเป็นตัวแทนของความต่ำต้อย ไม่เป็นมงคลในคติแบบจารีต

2.1.2 ทศนะเกี่ยวกับ “กลืน” ที่ปรากฏในวรรณกรรมและความสัมพันธ์ของกลืนกับความสะอาด

นอกจากแบบของความรู้ที่ได้จากไตรภูมิภคในฉบับต่าง ๆ แล้ว คำสอนในพระไตรปิฎกที่ได้มีการชำระตั้งแต่ต้นทศวรรษ 2320³ เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรง ต้องการให้พระพุทศาสนาเป็นต้นแบบในการดำเนินชีวิตของคนในสังคมเพื่อให้สังคมมีความสุขสงบ⁴ น่าสนใจที่ความรู้ทางพระพุทศาสนาในช่วงทศวรรษ 2320 ถึงทศวรรษ 2390 ได้ให้ภาพของการทำกรรมดี ที่นำพาไปสู่ดินแดนที่สวงาม เป็นระเบียบเรียบร้อย มีกลิ่นหอมอบอวลด้วยความบริสุทธิ์ ในขณะที่มีการกล่าวถึงกลิ่นเหม็นในฐานะตัวแทนของความชั่วหรือบาปอกุศล ดังเห็นได้จากคำสอนในพระพุทศาสนาที่สอดแทรกอยู่ในวรรณกรรมประเภทชาดก ดังเรื่องราวของกลิ่นเหม็นที่ได้ปรากฏอยู่ในชาดก ขุททกนิกาย เรื่อง สุกรชาดก

¹ นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2538). *ผ้าขาวม้า, ผ้าลิน, กางเกงในและ ฯลฯ : ว่าด้วยประเพณี, ความเปลี่ยนแปลงและเรื่องสรรพสาระ*. หน้า 136.

² แหล่งเดิม. หน้า 139.

³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. (2545). *พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 1*. หน้า 197.

⁴ สายชล วรรณรัตน์. *เล่มเดิม*. หน้า 119.

ชาดกเรื่องนี้ได้อธิบายถึงกลิ่นเหม็นว่าเป็นกลิ่นที่น่ารังเกียจ ไม่มีผู้ใดอยากเข้าใกล้ ดังในเรื่องชาดกที่พวกสุกรใช้อุบายเอาชนะราชสีห์ด้วยการนำคุณอันมีกลิ่นเหม็นมาทาตามตัว เพื่อหวังจะทำให้ราชสีห์ไม่กล้าเข้าใกล้ ซึ่งเหตุการณ์ก็เป็นไปดังนั้นคือเมื่อราชสีห์ได้เห็นเหล่าสุกรที่ลำตัวเปื้อนไปด้วยคุณ ราชสีห์นั้นจึงดำริว่า พึงหลีกเลี่ยงจากพวกสุกรที่พากันทาคุณอันมีกลิ่นเหม็น ไม่เหมาะเลยที่เราจะนำสุกรที่สกปรกโสโครกนั้นมาเป็นอาหาร ในขณะที่ฝ่ายสุกรทั้งหลายกลับเข้าใจผิดไปว่าราชสีห์นั้นกลัวพวกตนจึงหลีกเลี่ยง¹ กลิ่นของความเหม็นแม้จะเป็นสิ่งธรรมดาของโลกก็ตาม แต่การแก้ปัญหาที่ปรากฏตามแบบจารีตนั้น ทำให้ราชสีห์เลือกที่จะยอมหลีกเลี่ยงนี้ไม่ข้องแวะและไม่เข้าใกล้เพราะความรังเกียจในกลิ่นเหม็นและความสกปรกโสโครกของสุกรเหล่านั้น

ด้านเรื่องราวของกลิ่นหอมนั้น ในพระสูตรต้นปฎกมีการกล่าวถึงบุญที่เกิดจากการนำของหอมไปทาพื้นพระคันธกุฎีของอดีตชาติของพระอรหันต์ท่านหนึ่ง ผลบุญส่งผลเมื่อเกิดในชาติต่อไป มีกลิ่นตัวหอมตั้งแต่อยู่ในครรภ์มารดาและด้วยผลบุญดังกล่าวยังทำให้มารดาเป็นผู้มีกลิ่นหอมไปด้วย จนเมื่อคลอดจากครรภ์มารดาก็ปรากฏว่า นครสาวัตถีที่ท่านเกิดนั้นหอมฟุ้งไปทั้งเมือง รวากับอบด้วยกลิ่นหอม ทุกอย่างเป็นอัศจรรย์ เรือนที่ท่านเกิดก็มีเทวดานำเอาธูปและดอกไม้หอมมาอบไว้ให้เรือนของท่านมีกลิ่นหอมตลอดเวลา เมื่อถึงคราวท่านจะหมดอายุขัยเข้าสู่นิพพานก็ปรากฏมีฝนซึ่งมีกลิ่นหอมโปรยลงมา ทำให้กลิ่นของสรีระท่านหอมมากกว่ากลิ่นจันทน์ ดอกจำปา และดอกอุบล ที่หอมเสียอีก นี่เป็นผลบุญของท่านที่ได้ทำของหอมทาพื้นพระคันธกุฎี²

นอกจากนี้ยังพบในหลักฐานอื่นๆ ที่แสดงถึงความรับรู้ของคนในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ต่อความหมาย “กลิ่น” ดังเห็นได้จากหนังสือ สัพพะ พะจะนะ พาสา ไท เป็นพจนานุกรมที่ ชอง-บาติสต์ ปาลเลอกัว (Jean-Baptiste Pallegoix) นักบวชชาวฝรั่งเศสผู้ซึ่งได้เดินทางเข้ามาในประเทศไทยตั้งแต่ พ.ศ. 2373 ได้รวบรวมและเรียบเรียงเป็นพจนานุกรมจนตีพิมพ์เสร็จสิ้นเมื่อ พ.ศ. 2395 โดยในหนังสือเล่มนี้มีคำที่ให้ความหมายของกลิ่น เช่น คำว่า กลิ่นเหม็นอับ อับกลิ่น ซึ่งให้ความหมายว่ากลิ่นที่ไม่ดี³ ยิ่งไปกว่านั้นในโคลงโลกนิติที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศร⁴ ได้รวบรวมโคลงโลกนิติ ที่แพร่หลายตั้งแต่ก่อนพุทธศตวรรษที่ 24 และได้ทำการจารึกคำ

¹ กรมการศาสนา. (2514). พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง เล่มที่ 27. หน้า 49.

² กรมการศาสนา. (2514). พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง เล่มที่ 33. หน้า 189-190.

³ ปาลเลอกัว ชอง-บาติสต์; และคนอื่น ๆ. (2542). สัพพะ พะจะนะ พาสา ไท = *Dictionarium Linguae Thai*.

หน้า 2.

⁴ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศร (พ.ศ. 2336 - พ.ศ. 2402) เป็นพระเจ้าลูกยาเธอลำดับที่ 15 ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เป็นต้นราชสกุล เดชาดิศร ทรงพระนิพนธ์วรรณกรรมเรื่องสำคัญ เช่น โคลงโลกนิติ ฯลฯ

โคลงนั้นไว้ที่ผนังวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม เมื่อคราวปฏิสังขรณ์วัดใน พ.ศ. 2374 เพื่อให้วัดพระเชตุพนฯ เป็นแหล่งเรียนรู้สรรพวิชาของคนทุกชั้นในสังคม¹ ความสำคัญของจารึกวัดพระเชตุพนคือ เป็นวัดหลวงและวัดสำคัญที่อยู่ใกล้พระบรมมหาราชวังแต่เปิดโอกาสให้คนทั่วไปได้เข้ามาได้ จึงเป็นสื่อกลางของการเข้าถึงความรู้ให้กับทุกคนในช่วงที่แบบแผนแบบจารีตยังดำเนินอยู่อย่างแนบแน่น ทำให้จารึกวัดพระเชตุพนฯ มีบทบาทสำคัญที่จะถ่ายทอดวรรณกรรมราชสำนักแบบจารีตอย่างเป็นลายลักษณ์ ให้เผยแพร่เป็นสาธารณะไปสู่ประชาชนอย่างเป็นรูปธรรมและมีประสิทธิภาพอย่างยิ่ง²

จารึกโคลงโลกนิติ ที่ได้พรรณนาถึงการรับรู้เรื่องกลืนได้มีการกล่าวถึงกลืนในอุดมคติว่าของเหม็นจะสัมพันธ์กับความชั่วหรือการคบคนพาลเป็นมิตร จึงเปรียบเทียบคนพาลกับของเหม็นหรือของที่มีกลิ่นเหม็น เช่น กลืนคาวของปลา ในขณะที่ความหอมนั้นในอุดมคติจะเปรียบเหมือนความดี ดังเห็นได้จากโคลงบทดังนี้

ปลาร้าหุ้มห่อด้วย	ใบคา
คาติดแปดเหม็นปลา	คละคลุ้ง
คือคนผู้ดีหา	คบเพื่อน พาลนา
ความชั่วปนปนฟุ้ง	เนื่องร้ายเสมอกัน
ใบพ้อคนห่อหุ้ม	กฤษณา
หอมระรวยไปมา	ทั่วผู้
คือคนหมู่เมธา	แสงเทพ กันนา
อาจเจริญความรู้	เฟื่องฟุ้งหอมขจร ³

¹ วัดพระเชตุพน เดิมมีนามว่า วัดโพธาราม ได้รับการบูรณะครั้งสำคัญจากพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

² วรางคณา ศรีกำเหนิด. (2556). จารึกวัดพระเชตุพนฯ: การสร้างสรรค์วรรณคดีไทยในวัฒนธรรมพุทธศาสนา และวัฒนธรรมศิลป์. หน้า 170.

³ กรมพระยาเดชาดิศร และ กรมศิลปากร. (2515). โคลงโลกนิติ. หน้า 3.

วรรณกรรมคำสอนนี้มีความสอดคล้องกันกับความหมายของกลิ่นที่ปรากฏในวรรณกรรมทางศาสนาว่ามีการเปรียบเทียบกลิ่นเหม็นเป็นสิ่งที่ชั่ว เป็นดังอบาย ขณะที่กลิ่นหอมเป็นกลิ่นของความดี ดังปรากฏในเนื้อความของพระสุตันตปิฎก ขุททกนิกาย ตอนหนึ่งว่า

“นักปราชญ์ไม่พึงเป็นผู้มีคนชั่วเป็นเพื่อนเลย เพราะความกลัวแต่การเข้าไปติดเพื่อน คนใดห่อปลาเน่าไว้ด้วยใบหญ้าคา แม้หญ้าคาของคนนั้นย่อมมีกลิ่นเหม็นฟุ้งไป สัตว์เสกคนพาลย่อมเป็นเหมือนอย่างนั้น ส่วนคนใดห่อกุชฌาไว้ด้วยใบไม้ แม้ใบไม้ของคนนั้นย่อมมีกลิ่นหอมฟุ้งไป การเข้าไปติดเสนักปราชญ์ย่อมเป็นเหมือนอย่างนั้น เพราะเหตุนั้น บัณฑิตรู้ความสำเร็จผลแห่งตนดุจห่อใบไม้แล้ว ไม่พึงเข้าเสพอสัตบุรุษ พึงเสพสัตบุรุษ เพราะว่าอสัตบุรุษย่อมนำไปสู่เนรก สัตบุรุษย่อมให้ถึงสุคติ ฯ”

กลิ่นดอกไม้ย่อมฟุ้งทวนลมไปไม่ได้ กลิ่นจันทร์หรือกุชฌาและกะล่ำฟักย่อมฟุ้งทวนลมไปไม่ได้ กลิ่นคือศีลเป็นเยี่ยมกว่าคันธ์ชาติเหล่านี้ คือ จันทร กุชฌา ดอกบัวและมะลิ กลิ่นกุชฌาและจันทรนี้ เป็นกลิ่นมีประมาณน้อย ส่วนกลิ่นของผู้มีศีลทั้งหลายเป็นกลิ่นสูงสุด ย่อมฟุ้งไปในเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย”¹

วรรณกรรมอีกเรื่องหนึ่งที่แสดงให้เห็นถึงทัศนะที่ว่า กลิ่นเหม็นเป็นสิ่งไม่ดี เป็นอุปมงคลและความไม่บริสุทธิ์ ดังจะเห็นได้จากวรรณกรรมเรื่อง รามเกียรติ์ โดยในบทพระราชนิพนธ์เรื่องรามเกียรติ์ ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้กล่าวถึงตัวละครชื่อว่า ภูมกรรณ² ในลักษณะเดียวกับเรื่องของสุกรชาดกที่ได้กล่าวมาแล้ว คือ เมื่อประสบเจอสิ่งสกปรกก็จะหลีกเลี่ยง โดยไม่จัดการสิ่งสกปรกและกำจัดที่มาของกลิ่น และยังเพิ่มเติมถึงการสื่อถึงกลิ่นและความสกปรกนั้นว่า เป็นสิ่งที่มีมลทินสร้างความอุปมงคลและสามารถครอบงำปริมณฑลของพิธีกรรมอันศักดิ์สิทธิ์ ให้มีความไม่บริสุทธิ์ ดังในเหตุการณ์ในพิธีกรรมขณะที่กุมภกรรณกำลังทำพิธีลบลอกโมกษศักดิ์ ณ ริมฝั่งแม่น้ำ ขณะนั้นปรากฏมีหมาเฝ้าซึ่งเป็นหนุมานแปลงกายมาพร้อมอีกาคอยจิกกิน ทั้งหมาเฝ้าและอีกานั้นได้ลายนํ้ามาใกล้บริเวณพิธีเพื่อมุ่งหวังจะทำลายพิธีกรรมนั้น เหตุการณ์นี้ทำให้ภูมกรรณไม่สามารถทนทำพิธีกรรมได้อีกต่อไป พิธีดังกล่าวได้ถูกทำลายด้วย

¹ กรมการศาสนา. (2514). *พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับฉหลวง เล่มที่ 25*. หน้า 19.

² ภูมกรรณ อยู่ในวงศ์ฝ่ายกรุงลงกา เป็นโอรสท้าวลัสเตียนกับนางรัชฎา และเป็นพระอนุชาของท้าวทศกัณฐ์ มีอาวุธสำคัญคือ หอกโมกษศักดิ์ มีนิสัยนิยมความยุติธรรมและรักความสะอาด รังเกียจสิ่งเน่าเหม็นจนไม่สามารถทนต่อกลิ่นเหม็นและของไม่งามจากสิ่งปฏิกูลจาก นาคะประทีป. (2477). สมณานุชิตานรามเกียรติ์. พระนคร: หอสมุดไทย.

ความไม่บริสุทธิ์ เพราะเกิดความเป็นอัมภมฺคฺลจากกลิ่นเหม็นจากซากศพที่เข้ามาใกล้บริเวณพลของพิธีกรรมที่ต้องการความบริสุทธิ์ ทำให้พญากุมภกรรณและเหล่าบริวารต้องเลิกพิธีลงกลางคัน และเดินทางกลับเข้าเมือง โดยมีได้แก้ไขหรือขจัดสิ่งสกปรกความโสโครก อันเป็นที่มาของสิ่งอัมภมฺคฺลนั้นดังบทละครดังนี้

เมื่อนั้น	พญากุมภกรรณยักษ์
ลับหอกอยู่ในพิธี	อสุรีแลไปในสาคร
เห็นสุนัขเฝ้าลอยมววนอยู่	มีหมูแมลงวันตอมว่อน
กาจิกเหม็นตลบอบขจร	หมู่นอนคลาคล่ำทั้งกายา
แต่เห็นก็ให้อาเจียน	คลื่นเหียนเวียนพัศตรัยักษา
ลับหอกไม่ได้ตั้งจินดา	ก็ลุคมายังรณณนี ฯ
แล้วมีพระราชบรรหาร	ให้เลิกพลมารยักษ์
จากเชิงพระเมรุศรี	รีบเข้าธานีลงกา ¹

จากบทพรรณนาในวรรณกรรมเรื่องรามเกียรติ์ซึ่งแต่งขึ้นภายหลังการสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์จะเห็นว่า เมื่อสิ่งมีชีวิตเมื่อตายแล้วก็จะเน่าเหม็นเป็นธรรมดา ดังในบทละครเรื่องรามเกียรติ์ตอนที่ฝ่ายยักษ์ได้แปลงเป็นนางสีดาตายแล้วลอยทวนน้ำมา เพื่อให้พระรามได้เห็นว่านางสีดาได้ตายแล้วจะได้ไม่ยกทัพไปกรุงลงกา แต่หนุมานได้สังเกตว่าศพนางสีดาที่ลอยน้ำมานั้นไม่ปรากฏความเน่าเหม็นและยังลอยทวนน้ำซึ่งผิดธรรมชาติ ทั้ง 2 ประการซึ่งสอดคล้องกับความจริงในโลกปัจจุบัน ที่น้ำจะต้องไหลจากที่สูงหรือทางเหนือลงสู่ที่ต่ำ หรือซากศพจะต้องมีกลิ่นเหม็น หากผิดไปจากนี้จึงเป็นสิ่งที่เป็นไปได้ ดังเรื่องในบทละครดังนี้

บัดนั้น	วายุบุตรวุฒิไกรใจกล้า
ก้มเกล้าสนองพระบัญชา	ผ่านฟ้าจงได้ปราณี
สำคัญมีมาก็จริงอยู่	พิเคราะห์ดูเป็นกลยักษ์

¹ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช. (2553). เล่มเดิม. หน้า 407.

ธรรมดาสัตว์สิ้นชีวิต	มิได้เฝ้าพองอย่าพึงคิด
อันศพนี้สดไม่มีกลิ่น	จะลอยวารินนั้นเห็นผิด
ทั้งพลับพลาพระองค์ทางฤทธิ	สถิตเหนือลงกากรุงไกร
เหตุไฉนจึงรูปศพนี้	จะลอยทวนวารีขึ้นมาได้ ¹

ทัศนคติต่อความเหินและความสกปรกของคนในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ยังเห็นได้จาก คติชาวบ้านที่เชื่อว่า ความเหินและความสกปรกเป็นสิ่งที่แม้แต่ผียังไม่เข้าใกล้ ดังความเชื่อของ ชาวบ้านเกี่ยวกับทารก ซึ่งมีคติในการหลอกผีไม่ให้นำตัวทารกที่เกิดใหม่ไป โดยใช้ถ้อยคำในการ ทักทายเด็กทารกว่า ช่างน่าเกลียดน่าชัง แม้การตั้งชื่อยังต้องหลอกผี ด้วยการตั้งชื่อที่ไม่เป็นมงคล และเกี่ยวข้องกับ ความเหินและสกปรก เช่น เหมิน อั้ง เขียด² ดังปรากฏการตั้งชื่อที่รู้จักกันดีของ ชาวบ้านบางระจันที่ชื่อ นายทองเหมิน หรือเจ้าฟ้าเหมินโอรสพระเจ้ากรุงธนบุรีที่รู้จักกันดีใน เหตุการณ์กบฏเจ้าฟ้าเหมินเมื่อสิ้นรัชกาลที่ 1 เป็นต้น

ในขณะที่คุณค่าของกลิ่นหอมได้รับการยอมรับจากโลกวรรณกรรมว่าเป็นสิ่งที่ดีงาม มีความสดชื่น และเป็นสิ่งที่น่าปรารถนาของมนุษย์ทุกคน ดังถ้อยคำในวรรณกรรมเรื่องรามเกียรติ์ ตอนหนึ่ง ได้กล่าวไว้ถึงความหอมที่เป็นสิ่งจูงใจของทุกคนว่า

ให้ไขทอแก้วปทุมทอง	เป็นละอองโปรยปรายดังสายฝน
กลิ่นตลบอบอวลเสาวคนธ์	หอมฟุ้งปรุงปนสุมาลย์ ³

อย่างไรก็ดี วิธีปฏิบัติของคนในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ต่อกลิ่นที่พบในชีวิตเป็นสิ่งที่ถูก กำกับด้วยความเชื่อทางศาสนาดังปรากฏว่าคนในสมัยนี้ถือว่า กลิ่นเหินและความสกปรกใด ๆ เป็นเรื่องของเวรกรรม กิจกรรมการขับถ่ายซึ่งสร้างความสกปรกนั้นไม่คำนึงถึงความเป็นจริงในเรื่อง ความสกปรก แต่กลับเป็นการปฏิบัติที่ยึดหลักการถือเคล็ด อย่างเช่น ถ่ายอุจจาระอย่าป้ายหน้าไป

¹ แหล่งเดิม. หน้า 224.

² ชัย เรื่องศิลป์. (2545). ประวัติศาสตร์ไทย สมัย พ.ศ. 2352-2453 ด้านสังคม. หน้า 42.

³ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช. (2553). เล่มเดิม. หน้า 384.

เหนือชล อย่าผันพักตร์ไปหนบุรพ (ทิศตะวันออก)¹ ความเชื่อถือนี้มีมาจากโบราณ ดังที่สุนทรภู่ได้แต่งกลอนเรื่อง *สวัสดิรักษา* ซึ่งให้เห็นความสำคัญของการกระทำที่ตามแบบจารีตโบราณที่เห็นความสำคัญของทิศ การสวดมนต์ ประพรมน้ำมนต์ เพื่อสร้างความสวัสดิ ความบริสุทธิ์ สะอาดตามรูปแบบจารีตที่จะสร้างความเป็นมงคลหรือความศักดิ์สิทธิ์ให้กับตนเอง

อนึ่งนั่งบังคลอย่ายลต่ำ	อย่าบ้วนน้ำลายพาเสียราศี
ผินพักตร์สู่อุดรประจิมดี	ไม่ต้องผิคุณไสยพันภัยพาล
แลวสงน้ำชำระพระนลาฏ	จึงผุดผาดผิพรรณในสัณฐาน
เสด็จไหนให้สงชลธาร	เป็นฤกษ์พารูปไล่แล้วไคลคลา
อนึ่งว่าถ้าจะลงสงสนาน	ทุกห้วยธารเถื่อนถ้าแลน้ำไหล
พระพักตร์นั้นผ่นล่องตามคลองไป	ห้ามมิให้ถ่ายอุจจารปัสสาวะ
อย่าผินหน้าผาผืนขึ้นเหนือน้ำ	จะต้องรำเพร่าพัดขัดมาปะ
เมื่อสงน้ำสำเร็จเสร็จธุระ	ค่านับพระคงคาเป็นอาจิณ ²

จารีตปฏิบัติที่มีการบันทึกสืบต่อมานี้ได้เป็นต้นแบบในการใช้ชีวิตของราษฎรที่ไม่ต้องการ ประสบกับสิ่งที่ไม่งาม เช่น การห้ามถ่ายอุจจาระหรือปัสสาวะในแม่น้ำลำคลอง โดยจารีตปฏิบัติเป็นผลดีต่อการรักษาความสะอาดส่วนตัวและความยำเกรงต่อธรรมชาติ ดังที่กล่าวไว้ในกลอนสวัสดิรักษาของสุนทรภู่ว่า

อนึ่งเขพะอย่าถ่มเมื่อลมพัด	ไปถูกสัตว์เลื้อมมนต์ดลคาถา
อนึ่งพบปะพระสงฆ์ทรงศีลา	ไม่วันทาถอยถดทั้งยศทรัพย์
อนึ่งอย่าว่าแดดแลลมฝน	อย่ากังวลเร่งวันให้พลันดับ
เมื่อเข้าตู่สุริยงจะลงลับ	จงค่านับสุริยันพระจันทร์

¹ ชัย เรื่องศิลป์. (2545). *เล่มเดิม*. หน้า 46.

² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2557). *ชีวิตและงานของสุนทรภู่*. หน้า 374.

อนึ่งไปไหนได้พบอสุภชา
อย่าออกปากทักทายร้ายนักหนา
ให้สงวนน้ำพระพักตร์
ตามตำราแก้กันอันตราย¹

กลิ่นเหม็นจากซากศพจะเป็นเรื่องธรรมดาของโลก ดังบทกลอนที่ถ่ายทอดกันในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ยุคที่ชนชั้นนำต้องการฟื้นฟูวัฒนธรรมโดยใช้แนวทางของพระพุทธศาสนาเป็นเครื่องมือในการสร้างคติในการดำเนินชีวิตตามปกติ ได้ชี้ให้เห็นว่ามีการกล่าวถึงซากศพของมนุษย์ว่าเมื่อสิ้นชีวิตไปแล้วกายย่อมเน่าเลอะเปรอะเปื้อน มีกลิ่นเหม็นและไม่น่าดูซึ่งเป็นเรื่องธรรมชาติของมนุษย์ ดังที่นิยะดา เหล่าสุนทรและคณะ ซึ่งศึกษาเกี่ยวกับแนวคิดของชนชั้นนำสยามจากธรรมจาริตที่แต่งขึ้นในช่วงต้นรัตนโกสินทร์

พองสิ้นกลิ่นกลบกล้ำ	กลัดใจ
หนองเน่าเหลืองลามไหล	เลอะเปื้อน
ออกทั่วทวารใน	การหมด
หน้าลดพดเฟดเหลือ้น	ย้อมล้นสาธารณ
อสุภหนึ่งเขียวถั่ว	อินทรีย์
หนังหลกดูจความศรี	เซดเปื้อน
แมลงวันไต่ตอมยี้	ยัดแน่น กายนา
หนอนบ่อนซอนช้ำเหลือ้น	กลาดกลุ่มรุมกิน ²

2.2 คติความเชื่อไตรภูมิที่ส่งผลต่อการจัดการพื้นที่ของกรุงเทพฯ

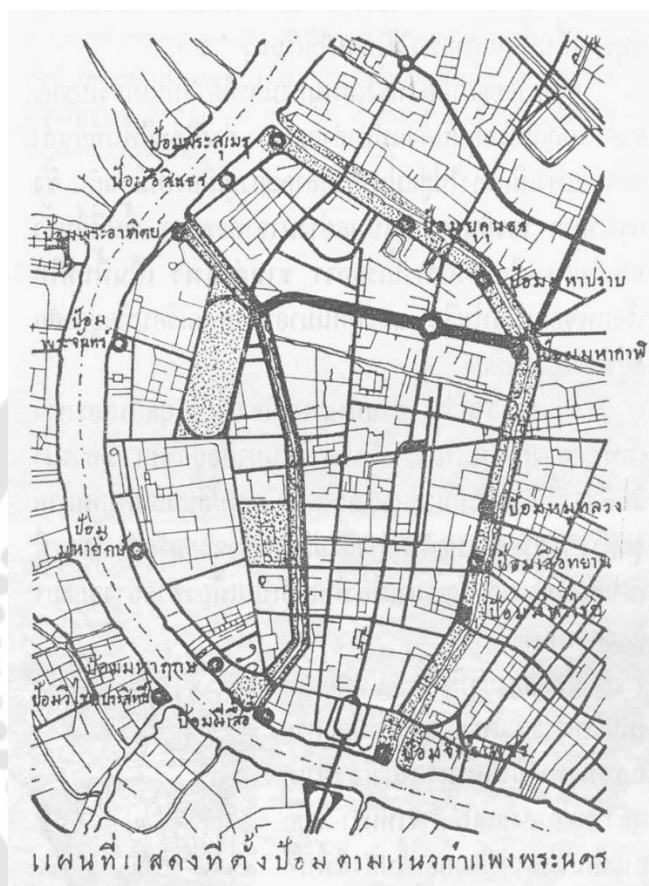
2.2.1 การจัดการพื้นที่กรุงเทพฯ ให้สอดคล้องกับคติไตรภูมิ

จากการที่คติไตรภูมิมีอิทธิพลต่อรัฐสยาม ดังนั้นรูปแบบการสร้างกรุงเทพฯ ในช่วงกลางพุทธทศวรรษ 2320 จึงจำลองแบบโลกไตรภูมิโดยกำหนดให้พระบรมมหาราชวังเป็นศูนย์กลางของราชอาณาจักร เนื่องจากเป็นสถานที่ประทับของกษัตริย์ตามแนวคิดที่กษัตริย์อยู่ใน

¹ แหล่งเดิม. หน้า 375.

² นิยะดา เหล่าสุนทร. (2542). การประชุมเชิงวิชาการเรื่องภูมิปัญญาของคนไทย : ศึกษาจากวรรณกรรมคำสอน. หน้า 209.

ฐานะพระจักรพรรดิราช¹ พื้นที่บริเวณพระบรมมหาราชวังจึงเป็นสถานที่ที่สะอาด เป็นระเบียบ
 อบอวลด้วยกลิ่นหอมทั้งดอกไม้หรือเครื่องบูชา ไม่มีกลิ่นเหม็นใด ๆ

ภาพประกอบ 2 ที่ตั้งป้อมตามแนวกำแพงพระนคร

ที่มา: ศรีศักร วัลลิโภดม. (2546, มิถุนายน). เมืองประวัติศาสตร์กรุงเทพฯ กับป้อม
 มหากาฬและสงคราม "คิดใหม่-ทำใหม่". วารสารศิลปวัฒนธรรม. 24(8), 121.

ภายในพระบรมมหาราชวัง นอกจากมีความเป็นระเบียบแล้วยังมีการสร้างสวนและ
 สระ ประดุจเป็นนครแห่งเทพอยู่ภายในกำแพงพระนครด้วย โดยมีการคำนึงถึงความสะดวกภายใน
 พื้นที่อันศักดิ์สิทธิ์แห่งนี้ ดังการสร้างสระสวนขวาภายในพระบรมมหาราชวังซึ่งมีบันทึกไว้ว่า

¹ ดวงจันทร์ เจริญเมือง. (2542). รายงานการวิจัย [เรื่อง]เมืองในสังคมไทย : กำเนิด พัฒนาการ และแนวโน้ม =
 the City in Thai Society : Its Origins, Developments, and Prospects. หน้า 57.

“การสร้างสวนขวาคั้งนั้น สร้างพระมหามณเฑียรที่ประทับในสวน มีมุขสามด้าน เป็นที่ประทับองค์ ๑ และให้ขุดสระใหญ่ในสวนนั้นยาว 3 เส้น ๔ วา กว้าง ๒ เส้น ๘ วา ข้างสระนั้นลงเขื่อนแล้วก่ออิฐบังหน้าเขื่อน พื้นสระนั้นให้ปลูกจุกือปูนทั่วไป ทำเหมือนอ่าง แก้ว ให้ขุดท่อน้ำเป็น ๓ สาย ปิดเปิดน้ำถ่ายไปได้ให้น้ำใสสะอาดเป็นอันดี ไม่มีเลนตม”¹

อิทธิพลของคติไตรภูมิต่อการจัดพื้นที่ในกรุงเทพฯ นั้นยังสามารถเห็นได้จากการที่หมู่พระมหาปราสาทและป้อมรอบกรุง โดยมากต่างมีชื่อที่สัมพันธ์กับโลกในรูปแบบไตรภูมิ ดังรายชื่อต่อไปนี้ พระที่นั่งศิวไลงมมหาปราสาท พระที่นั่งมเหศวรปราสาท พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย พระที่นั่งดุสิตาภิรมย์ พระที่นั่งพิมานรัตยา² สำหรับป้อมรอบกำแพงพระนครต่างมีชื่อนำเกรงขามต่อศัตรูที่จะมารุกราน มีชื่อเช่น ป้อมพระสุเมรุ ป้อมยุคนธร ป้อมมหาปราบ ป้อมมหากาฬ ป้อมหมู่ทะเลวง ป้อมเลื้อยยาน ป้อมมหาไชย ป้อมจักรเพชร ป้อมผีเสื้อ ป้อมมหาฤกษ์ ป้อมมหาชัย ป้อมพระจันทร์ ป้อมพระอาทิตย์ ป้อมอิสินธร³ นามอาวุธสำคัญคือปืนใหญ่ตามแบบอย่างโลกจาริตแบบไตรภูมิเช่นเดียวกัน เช่น นารายณ์สังหาร มารประไลย ไหวรรณพ พิรุณแสนหัว พลิกพระสุธาหงาย พระอิศวรปราบจักรวาล พระกาฬผลาญโลก⁴

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2546). *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2*. หน้า 138.

² โรงเรียนมหาดเล็ก. (ร.ศ.124). *นามพระที่นั่งนามประตูแลป้อม*. หน้า 4-9.

³ *แหล่งเดิม*. หน้า 45-46.

⁴ *เจ้าพระยาทิพากรวงศ์*. (2545). *เล่มเดิม*. หน้า 43.

ภาพประกอบ 3 ปืนพระกาฬผลาญโลก

ที่มา : ศิริวัจน์ วังศพาทย์. (2550). ปืนใหญ่โบราณในประวัติศาสตร์ชาติไทย. หน้า 219.

ความเป็นมงคลหรืออัมงคลของสิ่งของที่มาประกอบในการสร้างกระสุนปืนใหญ่สำหรับป้องกันเมืองในแบบจารีต ยังมีความน่าสนใจว่า ในตำราพิชัยสงครามมีสูตรในการผลิตดินดำเพื่อทำเป็นกระสุนปืนใหญ่นั้น กำหนดมีส่วนผสมด้วยของเหม็น เพื่อสร้างความเป็นอัมงคลให้แก่ข้าศึกเพื่อหวังให้ข้าศึกมีอันเป็นไปต่าง ๆ เช่น ในสูตรดินดำชื่อว่า มุติชาติ มีการนำเอามูลโค กระบือ ช้าง ม้าเป็นส่วนผสมด้วย และเมื่อจะทำการบรรจุลูกกระสุนและยิงนั้น ยังมีคาถาสำหรับเสกลูกกระสุนด้วยเช่นกัน¹

นอกจากพระบรมมหาราชวังแล้วบริเวณวัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามซึ่งอยู่ติดกับพระบรมมหาราชวัง จัดเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์เช่นเดียวกัน ดังที่ วัชรวิ วัชรสินธุ์ และ ชาตรี ประกิตนันทการ ได้วิเคราะห์เกี่ยวกับการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ เมื่อครั้งสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกไว้ว่า การปฏิสังขรณ์วัดโพธารามซึ่งเป็นวัดที่มีมาก่อนหน้าที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจะขึ้นครองราชย์นั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงโปรดเกล้าฯ ให้ออกแบบพระอุโบสถและเขตพุทธาวาสให้สอดคล้องกับคติจักรวาลแบบไตรภูมิของพุทธศาสนานิกายเถรวาทโดยวางผังพุทธาวาสของวัดโพธารามให้เป็นภาพจำลองของชมพูทวีปที่มี “ศิระชะ

¹ ศิริวัจน์ วังศพาทย์. (2550). ปืนใหญ่โบราณในประวัติศาสตร์ชาติไทย. หน้า 35.

แผ่นดิน” เป็นศูนย์กลาง โดยตัวพระอุโบสถของวัดเปรียบได้กับ “ศิระะแผ่นดิน” และพระพุทธรูปประธานภายในพระอุโบสถที่ประดิษฐานอยู่บนฐานชุกชีเปรียบได้กับโพธิบัลลังก์ซึ่งเป็นสถานที่ที่พระพุทธรูปเจ้าทรงประทับนั่งไตรตรองหลักธรรมจนตรัสรู้ เมื่อปฏิสังขรณ์วัดเสร็จแล้วพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงให้เปลี่ยนชื่อวัดเป็น “วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม”¹

ตลอดจนมีการเสริมความศักดิ์สิทธิ์ของพื้นที่เมืองกรุงเทพฯ ด้วยการอัญเชิญพระพุทธรูปสำคัญของหัวเมืองในพระราชอาณาเขต ทั้งที่เลื่องลือถึงความศักดิ์สิทธิ์ หรือประกอบด้วยพุทธลักษณะที่งดงาม มาประดิษฐานในพระอารามสำคัญเพื่อสะท้อนให้ตระหนักถึงสิ่งพึงพิงทางจิตใจ และเป็นสิ่งที่จะช่วยเสริมสร้างสิทธิธรรมของการปกครองตามรูปแบบจารีตแบบไตรภูมิไว้อีกด้วย² ดังเช่น ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้มีการอัญเชิญพระพุทธรูปนามว่า พระศรีศากยมุนี จากหัวเมืองเหนือมาที่วัดสุทัศนเทพวรารามในกรุงเทพฯ ดังพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 ได้กล่าวถึงการอัญเชิญพระพุทธรูปนามว่า พระศรีศากยมุนี เมื่อต้นทศวรรษ 2350 ว่า

“จุลศักราช 1170 ปีมะโรง สัมฤทธิศก เป็นปีที่ 27 ในรัชกาลที่ 1 ณ วันพฤหัสบดี เดือน 6 ขึ้น 11 ค่ำ เชิญพระพุทธรูปองค์ใหญ่ ซึ่งเป็นพระประธานในพระวิหารหลวงวัดมหาธาตุ ลงมาจากเมืองสุโขทัย หน้าตัก 3 วา คืบ สมโภชที่หน้าตำหนักแพ 3 วัน ครั้น ณ เดือน 6 ขึ้น 14 ค่ำ เชิญชักพระขึ้นจากแพทางประตูท่าช้างไปทำรมไ้ช้างถนนเสาชิงช้า ประตุนั้นก็เรียกว่า ประตูท่าพระมาจนทุกวันนี้ เหตุว่าต้องรื้อประตูจึงเชิญเข้าไปได้ พระพุทธรูปพระองค์นี้ภายหลังได้ถวายพระนามว่าพระศรีศากยมุนี”³

จากที่กล่าวมา พระบรมมหาราชวังและพระอารามสำคัญต่าง ๆ จึงเป็นสถานที่สำคัญคู่ควรต่อการสักการะบูชาด้วยของหอม ดังคติของการสร้างกุศลโดยการบูชาด้วยของหอมต่อพระคณาภิเษก อันเป็นที่ประทับของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าและเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ตามความสำคัญของผู้ที่ประทับอยู่ การบูชาสถานที่สำคัญนี้สามารถแสดงออกด้วยสิ่งที่ส่งกลิ่นหอม เช่น ดอกไม้

¹ วชิร วัชรสินธุ์. (2548). วัดพระเชตุพน มัชฌิมประเทศอันวิเศษในชมพูทวีป; ชาติปริทัศน์นทการ. (2558). การเมืองในสถาปัตยกรรมสมัยรัชกาลที่ 1. หน้า 120-156.

² วิราวรรณ นฤปิต. (2560). การเมืองเรื่องพระพุทธรูป. หน้า 6.

³ แหล่งเดิม. หน้า 103.

รูปเทียนและของหอม โดยการสักการะพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ด้วยของที่มีกลิ่นหอมพึงทำได้ในทุกแห่ง ภายในบริเวณสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ ดังเห็นได้จากข้อความในจดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 เมื่อคราวทรงเสด็จพระราชดำเนินไปทรงเปลี่ยนเครื่องทรงพระแก้วมรกตในพระอุโบสถ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ว่าหลังจากเปลี่ยนเครื่องทรงพระแก้วมรกตเสร็จ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเสด็จไปถึงพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ ภายในพระบรมราชวัง ทรงจุดธูปเทียนบูชาพระพุทธรูปสี่องค์ จากนั้นเสด็จต่อไปยังวัดบวรสถานสุทธารวาส พระองค์ได้เสด็จขึ้นไปยังพระอุโบสถเพื่อจุดเทียนถวาย จากนั้นเสด็จต่อไปยังวัดบวรนิเวศน์ ทรงถวายพุ่มดอกไม้เป็นพุทธบูชาต่อพระชินศรี พระประธานในพระอุโบสถ¹

ด้วยคติแบบจารีตที่ให้ความสำคัญกับพื้นที่ศูนย์กลาง สิ่งสกปรกและมีกลิ่นเหม็นภายในพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์จะถูกนำออกไปนอกพื้นที่ ดังปรากฏว่าตามธรรมเนียมปฏิบัติของชนชั้นสูงที่ใช้ต่อเนื่องกันมาตั้งแต่สมัยอยุธยาสืบเนื่องมาจนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อุจจาระของเจ้านายจะมีเจ้าหน้าที่ฝ่ายในนำไปทิ้งโดยใส่กระถางลอยน้ำให้พ้นออกจากพระราชวังไป²

หากไม่สามารถนำออกไปนอกพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ได้ก็จะมีกรลดความสกปรกและกลิ่นเหม็น เห็นได้จากธรรมเนียมการจัดการพระบรมศพของพระมหากษัตริย์และพระศพของเจ้านาย โดยมีหลักฐานในสมัยอยุธยาตอนปลายว่า ในขั้นตอนการปลงพระบรมศพของพระมหากษัตริย์ได้มีการสรงน้ำหอม น้ำดอกไม้มเทศ น้ำกุหลาบ ให้พระบรมศพแล้วนำผ้าขาวเนื้อดีมาห่อพระบรมศพ จากนั้นจึงอัญเชิญพระบรมศพเข้าโกฏพระลองแล้วใส่ในพระโกฏทองใหญ่อีกครั้งหนึ่ง ก่อนที่จะทำการถวายพระเพลิงในงานพระเมรุที่ท้องสนามหลวงในเวลาต่อมา³ ธรรมเนียมดังกล่าวนี้ได้สืบทอดต่อมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ ดังมีหลักฐานในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าในงานพระบรมศพของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย มีการเชิญพระบรมศพมาสรงพระอุทกธารสุคนธวิมลราชกิจหรือน้ำเครื่องหอมสำหรับสรงพระบรมศพ แล้วทรงเครื่องทรงของพระมหากษัตริย์ให้พระบรมศพ จากนั้นเชิญพระบรมศพบรรจุลงพระโกศแล้วตั้งกระบวนแห่พระ

¹ กรมศิลปากร. (2508). *จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน พ.ศ. 2411 (ปลายรัชกาลที่ 4-ต้นรัชกาลที่ 5)*. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพหม่อมเจ้าหญิง วิมลทัมมาราช จิระประวัติ ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส 16 พ.ศ. 2508. หน้า 17-18.

² มนุญชัย ไชยวิเศษ. (2542). *ประวัติศาสตร์สังคม: ส้วมและเครื่องสุขภัณฑ์ในประเทศไทย (พ.ศ. 2440 - 2540)*. หน้า 109-110.

³ เกรียงไกร เกิดศิริ (บรรณาธิการ). (2560). *งานพระเมรุ: ศิลปะสถาปัตยกรรม ประวัติศาสตร์และวัฒนธรรม เกี่ยวเนื่อง*. หน้า 129-139.

บรมโกศนำไปประดิษฐานบนพระแท่น ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท โดยให้พนักงานช่างทหารเจาะพื้นพระมหาปราสาทแล้วให้นางสนมเอาใบบัวดีบุกรองใต้พื้นพระบรมโกศ เอาไม้ไผ่ทะลวงข้อทำเป็นท่อลงไปใต้พื้นพระมหาปราสาทถึงภาชนะที่รองพระพุทโธ (น้ำเหลือง)¹ เมื่อจะถวายพระเพลิงพระบรมศพนั้น ก่อนที่จะเคลื่อนย้ายพระบรมศพออกสู่พระเมรุ ได้มีการถวายพระเพลิงพระพุทโธและเครื่องสุกรมศพหรือสิ่งปฏิญญาภายในพระบรมโกศ เช่น กระดาษฟาง หมอนหนุน ไปก่อนหน้าจะทำการถวายพระเพลิงพระบรมศพ² เช่นกรณีในงานพระศพของพระองค์เจ้าอรุณเมื่อ พ.ศ. 2354 มีการสรงน้ำพระศพของพระองค์เจ้าอรุณด้วยขมิ้นและมะกรูดให้พระศพสะอาด³

ส่วนพื้นที่ตำสาธณีย่านไพร่สามัญชนพ้นจากพระบรมมหาราชวังและวัดสำคัญ ออกมานั้น เป็นพื้นที่ที่รัฐไม่ได้เข้าไปควบคุมดูแลเรื่องความสะอาด ดังเห็นได้จากบริเวณย่านลำเพ็ญซึ่งเป็นที่ตั้งของชุมชนชาวจีนอพยพนั้นทางเดินในบริเวณลำเพ็ญในช่วง พ.ศ. 2373 ถึง พ.ศ. 2382 มีความกว้างพอให้คนเดินได้เท่านั้นโดยในฤดูฝน ทางเดินในย่านลำเพ็ญจะมีน้ำนองเปื้อกแฉะและมีโคลนตมเประอะ สกปรก มีกลิ่นเหม็นจนคนในชุมชนต้องเอาไม้กระดานมาปูเดินเพื่อไม่ให้เท้าเปื้อกและเอาอิฐหัก ๆ มาวางไว้ให้คนเหยียบข้ามจุดที่มีโคลน⁴

การจัดการศพที่ต้องจัดการภายนอกกำแพงพระนคร ดังที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 2 ถึงศพคนตายจากเหตุการณ์หรือวาทกโรคระบาดในช่วงทศวรรษ 2360 ที่ถูกนำไปทิ้งไว้อย่างเกลื่อนกลาดในป่าอันรกชัฏและศาลาดินในวัดสระเกศ วัดสังเวชวิศยารามนอกคลองคูเมืองบริเวณบางลำภู วัดเชิงเลนหรือวัดบพิตรพิมุข วัดปทุมคงคา และวัดอื่นๆ⁵ โดยทุกวัดที่เป็นที่ทิ้งเฝ้าหรือฝังศพนี้ล้วนตั้งอยู่นอกกำแพงเมืองทั้งสิ้น ทำให้ศพที่เฝ้าหรือฝังไม่เรียบร้อยได้กลายเป็นอาหารอันโอชะของนกแร้งที่มากคอยกินซากศพ⁶ นอกจากจะเกิดภาพอันสยดสยองแล้วยังเป็นฆาตกรรมของกลิ่นเหม็นที่ปกคลุมกรุงเทพฯ นอกกำแพงเมืองห่างไกลจากศูนย์กลางแบบ

¹ ยิ้ม ปัทมยากร (เรียบเรียง). (2535). จดหมายเหตุพระบรมศพ รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 7 และจดหมายเหตุพระราชพิธีฝังสรง. หน้า 36-39.

² นนทพร อยู่มั่งมี. (2559). ธรรมเนียมพระบรมศพและพระศพเจ้านาย. หน้า 273-274.

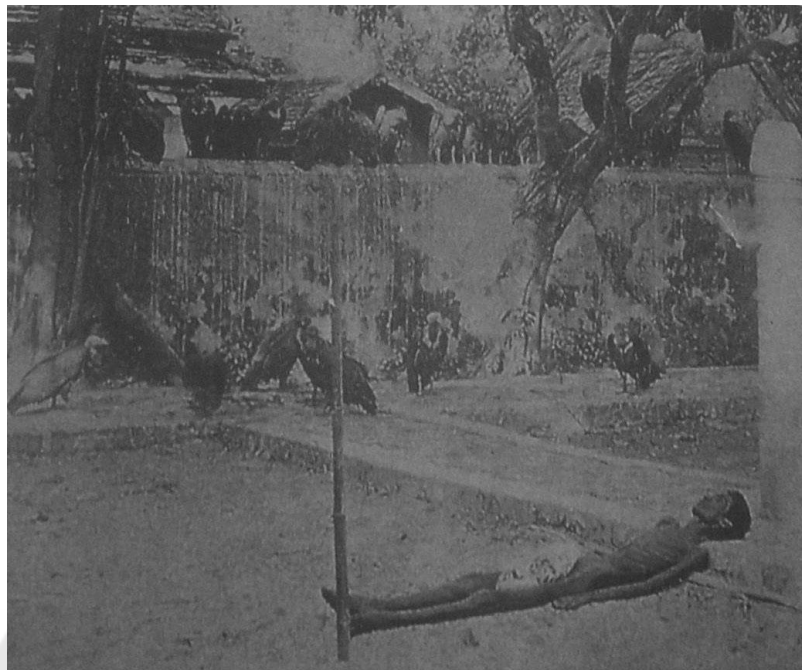
³ แหล่งเดิม. หน้า 19.

⁴ Edward Van Roy. (2559). “จากผืนน้ำสู่แผ่นดิน จากตรอกเล็กสู่ถนนใหญ่: คลอง ถนน ซอย สะพาน และการคมนาคมในลำเพ็ญ”. แปลโดย วราภรณ์ จิวชัยศักดิ์. ใน สุภางศ์ จันทวานิช (บรรณาธิการ). ลำเพ็ญ ประวัติศาสตร์ชุมชนชาวจีนในกรุงเทพฯ. หน้า 41-42.

⁵ ดำรงราชานุภาพ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. (2546). พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2. หน้า 153.

⁶ ส.พลายน้อย. (2555). เล่าเรื่องเมืองบางกอกฉบับสมบูรณ์. หน้า 297-298.

จารีตที่ศักดิ์สิทธิ์ ทำให้ในสวนพื้นที่ไพร่สามัญชนเป็นที่รองรับความสกปรกและมีกลิ่นเหม็นอย่างหลีกเลี่ยงได้ยาก

ภาพประกอบ 4 แรงกำลังรอกินซากศพที่วัดสระเกศ

ที่มา : ส. พลายน้อย. (2555). เล่าเรื่องเมืองบางกอกฉบับสมบูรณ์. หน้า 476.

2.2.2 การเปลี่ยนผ่านของความคิดเกี่ยวกับพื้นที่ของชนชั้นนำ

น่าสนใจว่านับตั้งแต่ทศวรรษ 2370 ชนชั้นนำสยามจำนวนหนึ่งได้ให้ความสนใจศึกษาความรู้แบบตะวันตก เช่น เจ้าฟ้ามงกุฎ ซึ่งทรงศึกษาความรู้ด้านวิทยาศาสตร์ ดาราศาสตร์ รวมทั้งภาษาอังกฤษ เจ้าฟ้าจุฑามณี ซึ่งทรงศึกษาภาษาอังกฤษและความรู้ด้านเครื่องยนตร์กลไก จมื่นไวยวรนาถ (ช่วง บุนนาค) ซึ่งสนใจศึกษาภาษาอังกฤษและการต่อเรือกลไฟ โดยชนชั้นนำหัวก้าวหน้าเหล่านี้มีการตั้งคำถามเกี่ยวกับการอธิบายสิ่งต่าง ๆ ด้วยคติไตรภูมิ¹ ดังเห็นได้จากพระราชหัตถเลขาของเจ้าฟ้ามงกุฎที่มีไปถึงมิสเตอร์และมิสซิสเอ็ดดี้ พระสหายชาวอเมริกัน เมื่อ พ.ศ. 2392 ในพระราชหัตถเลขานี้ เจ้าฟ้ามงกุฎได้วิจารณ์เกี่ยวกับความเชื่อเรื่องการสร้างโลกและโลก

¹ พิพาดา ยังเจริญ และสุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา. (2525). รายงานการวิจัย การศึกษาและผลกระทบต่อสังคมไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325-2394); เคิร์ก เจ. เรย์โนลด์ส. (2520, พฤษภาคม-สิงหาคม). “ “ไตรภูมิ” กับการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมในประวัติศาสตร์ไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น”. แปลเก็บความโดย อานันท์ กาญจนพันธุ์. จุลสารสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ 1(1): 41-50.

หลักฐานตามตำราพราหมณ์ โดยชี้ว่าในสยามมีผู้ที่มีความเฉลียวฉลาด มีความรู้ทางวิทยาศาสตร์ ต่างจากผู้ที่ยึดถือความเชื่อตามตำราพราหมณ์ที่น่าคลางแคลงใจเรื่องความถูกต้องของคำอธิบาย¹

เมื่อเจ้าฟ้ามงกุฎขึ้นครองราชย์เป็นพระมหากษัตริย์และเจ้าฟ้าจุฑามณีขึ้นครองราชย์เป็นพระมหากษัตริย์พระองค์ที่สองในช่วงกลางทศวรรษ 2390 กล่าวได้ว่าอิทธิพลของคติไตรภูมิ ต่อความคิดของชนชั้นนำสยามได้ถูกบันทึกจนลงแล้ว ดังเห็นได้จากหนังสือ “แสดงกิจจานุกิจ” ของ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค) ซึ่งเป็นหนึ่งในชนชั้นนำหัวก้าวหน้ารุ่นเดียวกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยหนังสือของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ได้อธิบายปรากฏการณ์ทางธรรมชาติด้วยความรู้ทางวิทยาศาสตร์และชี้ให้เห็นถึงความไม่น่าเชื่อถือของคำอธิบายแบบไตรภูมิ

“ถามว่าระดูฝนทำไมจึงมีฝน ระดูแล้งทำไมมีฝน บางทีระดูฝนก็แล้งไปบ้าง ระดูแล้งก็มีฝนบ้าง เปนเหตุอย่างไร ขอตอบตามคัมภีร์ไตรภูมิก่อน เขาว่าเมื่ออาทิตย์อยู่ทิศใต้ใกล้ วิมานเทวดาชื่อ วัสสวาทก เทวดานั้นกลัวความร้อนไม่ออกจากวิมาน ฝนจึงไม่ตก จึงเรียกว่าระดูแล้ง เมื่ออาทิตย์เดินห่างทิศใต้ไปข้างเหนือ เทวดาวัสสวาทก เจ้าของฝนก็ออกจากวิมาน จึงบันดาลให้ฝนตก จึงเป็นน้ำฝน ... แต่คำที่ว่ามานี้เปนของไม่มีพยานก็ไม่เห็นจริงด้วยเทวดาวัสสวาทกวิมานอยู่ที่ไหนก็ไม่เห็น ...

ถ้าจะว่าตามนักปราชญ์ที่เขาคิดเห็นคำที่เขาว่าพอมียานบ้าง เขาว่าฝนตกที่โน่นบ้างที่นี้บ้าง ทั้งตาปีมิได้ขาดสักวันหนึ่ง ด้วยดินฟ้าอากาศแลน้ำทะเลเปรียบเหมือนเครื่องกลั่นสุราแลกลั่นของอื่น ๆ ... ก็อายแดดร้อนเผาในทะเลหรือในที่ที่ทั้งปวง น้ำนั้นถูกความร้อนก็เปนอายขึ้นไปในอากาศ น้ำในที่ทั้งปวงก็แห้งงวดไปไม่ใช่หรือ อายน้ำไม่สูญหนีร้อนขึ้นไปหาที่เย็น ก็ไปสะสมอยู่ในที่อากาศเย็น ๆ จนเปนก้อนน้ำแข็ง ... อายภูเขาแลอายแผ่นดินที่มีแรงดึงดูดเหมือนแม่เหล็ก ก็ดูดเอาน้ำนั้นลงมาถึงแผ่นดิน จึงเรียกว่าน้ำฝน เพราะฉะนั้นน้ำฝนจึงได้เย็นกว่าน้ำปรกติที่อื่น เพราะละลายออกจากน้ำแข็งในอากาศ”²

ทวิศักดิ์ เผือกสม ได้อธิบายถึงวิวาทะระหว่างโลกไตรภูมิกับความรู้จากตะวันตกที่เข้ามาถึงชนชั้นสูงในสยามใน หยดเลียด จารึกและแท่นพิมพ์ ว่า

¹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2521). พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. หน้า 35-36.

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค). (2545). หนังสือแสดงกิจจานุกิจ. หน้า 18-20.

“รัฐสยามพัฒนาไปสู่ความเป็นสมัยใหม่โดยไม่จำเป็นต้องเปิดรับความเป็นตะวันตกทุกด้าน อย่างน้อยก็ถึงช่วงเวลาของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์และพระจอมเกล้าฯ กล่าวคือ ความอยากที่จะอยู่ในโลกสมัยใหม่และอย่างที่จะทันสมัยโดยไม่จำเป็นต้องเป็นตะวันตก”¹

อันน่าจะเป็นบทสรุปถึงการที่ชนชั้นนำหัวก้าวหน้าของสยามมีข้อวิพากษ์คติไตรภูมิ และใช้ความรู้แบบตะวันตกในการอธิบายปรากฏการณ์ธรรมชาติที่แยกจากกัน ซึ่งมีผลถึงวิถีของความเปลี่ยนแปลงของสยามในแง่มุมมองความทันสมัยแบบทางโลกย์ ที่แยกออกจากทางธรรม² ต่อมาความรู้ส่งผ่านถึงแนวคิดเกี่ยวกับความสะอาดและกลิ่นแบบตะวันตกที่นอกจากจะต้องใส่ใจในความสะอาด การถ่ายเทของอากาศ หรือการจัดการความสกปรกและกลิ่นเหม็น ตลอดจนขนานทัศน์ที่ไม่ดีอันมีผลให้เกิดโรคภัยตามทฤษฎีอายุพิศม์แล้ว ยังส่งผลถึงวิธีการจัดการความสะอาดและกลิ่นภายในเมืองกรุงเทพฯ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยที่พระมหากษัตริย์ทรงตระหนักถึงความจำเป็นทางการเมืองว่า ชาติตะวันตกได้ขยายอำนาจและอิทธิพลเข้ามาในโลกตะวันออกแล้ว สยามจำเป็นต้องปรับนโยบายเข้าหาอารยธรรมของตะวันตก บ้านเมืองจึงจะพ้นภัยคุกคามจากตะวันตก ทั้งนี้การปรับปรุงสยามให้ทันสมัยแบบตะวันตกในช่วงก่อนการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงกับอังกฤษนั้นเป็นเรื่องของขนบธรรมเนียมและประเพณีบางอย่างของราชสำนัก เช่น ทรงโปรดฯ ให้ขุนนางสวมเสื้อเวลาเข้าเฝ้าตามแบบอารยประเทศ ทรงโปรดฯ ให้ฝรั่งที่อยู่ในกรุงเทพฯ เข้าเฝ้าในวันเสด็จออกมหาสมาคมที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย และการโปรดฯ ให้วังเจ้านายและสถานที่ราชการของสยามชักธงประจำตำแหน่งแบบกงสุลต่างประเทศ³ หลังจากทำสนธิสัญญาเบาว์ริงกับอังกฤษแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปรับปรุงนโยบายทางเศรษฐกิจ เช่น ส่งเสริมการเพิ่มผลผลิตทางการเกษตร ปรับปรุงระบบเงินตรา รวมทั้งปรับปรุงนโยบายทางการปกครองและการศาลเพื่อแสดงให้เห็นว่าสยามมีความเจริญทางด้านวิทยาการต่างๆ ไม่น้อยหน้าชาติตะวันตก⁴

¹ ทวีศักดิ์ เผือกสม. (2561). หยดเลียด จารึก และแท่นพิมพ์ : ว่าด้วยความรู้/ความจริงของชนชั้นนำสยาม พ.ศ. 2325-2411. หน้า 277-278.

² แหล่งเดิม. หน้า 276.

³ นฤมล ธีรวัฒน์. (2525). พระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. หน้า 257-258.

⁴ แหล่งเดิม. หน้า 289-318.

ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับกรุงเทพฯ นั้น ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีการปรับเปลี่ยนองค์ประกอบทางกายภาพของกรุงเทพฯ ให้ทันสมัยขึ้นเพื่อไม่ให้ชาติตะวันตกดูแคลนว่าล้าหลัง โดยพื้นที่ภายในกำแพงเมืองได้มีการสร้างพระราชวังสนามจันทร์ตามแบบสถาปัตยกรรมตะวันตก มีการตัดถนนเจริญกรุงตอนใน ถนนบำรุงเมือง ถนนเฟื่องนคร รวมทั้งให้มีตึกแถวและท่อระบายน้ำตามสองฝั่งถนนตามอย่างในยุโรป ส่วนพื้นที่นอกกำแพงเมือง รัฐได้ขยายพื้นที่ของกรุงเทพฯ ส่วนนอกกำแพงเมืองออกไปทางทิศตะวันออกจรดคลองผดุงกรุงเกษม แล้วตัดถนนเจริญกรุงตอนนอก และสร้างสะพานด้วยโครงเหล็กจากยุโรป เช่น สะพานดำรงสถิตข้ามคลองรอบกรุง สะพานพิทยเสถียรกับสะพานหัวลำโพงข้ามคลองผดุงกรุงเกษม¹

จากที่กล่าวมา โดยเฉพาะการเปลี่ยนแปลงองค์ประกอบทางกายภาพของกรุงเทพฯ ตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ 24 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 25 หรือในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ย่อมแสดงให้เห็นว่าการจัดการพื้นที่เมืองกรุงเทพฯ ในช่วงเวลานี้เริ่มเป็นไปในทิศทางที่ผูกพันกับคติไตรภูมิน้อยลงแล้ว

2.3 การจัดการความสะอาดและกลิ่นในเมืองกรุงเทพฯ ช่วงทศวรรษ 2320-ทศวรรษ 2400

2.3.1 ความเป็นระเบียบและไม่เป็นระเบียบของเมืองกรุงเทพฯ

พื้นที่ทางกายภาพของกรุงเทพฯ ในช่วงทศวรรษ 2320 ถึงทศวรรษ 2400 นั้นอาณาเขตของกรุงเทพฯ ทิศเหนือจรดเมืองนนทบุรี ทิศใต้จรดเมืองสมุทรปราการ ทิศตะวันออกจรดเมืองฉะเชิงเทรา และทิศตะวันตกจรดเขตเมืองนครไชยศรีและนนทบุรี โดยเนื้อที่ส่วนที่เป็นแหล่งชุมชนเมืองของพระนครมีประมาณ 2,163 ไร่ โอบล้อมด้วยกำแพงพระนครและคูพระนครยาว 175 เส้นเศษ (ประมาณ 7 ก.ม.)²

ด้านจำนวนประชากรนั้น กรุงเทพฯ เป็นเมืองที่คลาคล่ำไปด้วยผู้คน โดยในช่วงก่อตั้งกรุงเทพฯ ขึ้นเป็นเมืองหลวงได้มีการกวาดต้อนครัวเรือนชาวเขมร ชาวมอญ ชาวลาว ฯลฯ เข้ามาตั้งบ้านเรือนโดยรอบเกาะรัตนโกสินทร์ เพื่อให้ชาวต่างชาติเหล่านี้เป็นแรงงานของกรุงเทพฯ และเป็นแนวป้องกันข้าศึกที่จะมาโจมตีพระบรมมหาราชวังและวังหน้าซึ่งเป็นศูนย์กลางของอาณาจักร ต่อมาในช่วงทศวรรษ 2350 ถึงกลางทศวรรษ 2390 ได้มีการขยายพื้นที่เพื่อการอยู่อาศัยลงมาทางใต้ของเมืองกรุงเทพฯ เพื่อให้สอดคล้องกับการขยายตัวทางเศรษฐกิจของอาณาจักร ขณะเดียวกันก็มี

¹ ธานินทร์ ทิพย์วงศ์. (2551). การรักษาความสะอาดในกรุงเทพฯ ระหว่างพ.ศ. 2440-2475. หน้า 4.

² ชัย เรืองศิลป์. (2545). เล่มเดิม. หน้า 182. อ้างใน วินิจ ใหญ่ธีระนันท์; และ เฉลิม แก้วกังวาน. (2512, กันยายน). การเพิ่มประชากรกับการขยายตัวของนครหลวง. วารสารเทศบาลกรุงเทพฯ. (105): 40.

การกวาดต้อนครัวเรือนไพร่ชาวเขมร ชาวมอญ ชาวลาว ชาวมลายู ฯลฯ เข้ามาเสริมแนวป้องกันข้าศึกที่จะมาโจมตีกรุงเทพฯ ดังที่เคยทำมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก¹

นอกจากนั้นยังมีชาวจีนอพยพเข้ามาเป็นแรงงานรับจ้างในสยาม เนื่องจากปัญหาภายใน ประเทศจีนจากความเป็นอยู่ที่ยากลำบากและภาวะสงคราม กอปรกับที่สยามในช่วงกลางทศวรรษ 2320 ถึงกลางทศวรรษ 2390 มีความต้องการแรงงานในการก่อสร้างซ่อมแซมพระนคร ขุดลอกคลอง ทำถนนหนทางต่าง ๆ ตลอดจนเป็นแรงงานในการผลิตสินค้าส่งออก ดังนั้นผู้นำสยามจึงอนุญาตให้แรงงานชาวจีนจำนวนมากอพยพเข้ามาทำกินและตั้งถิ่นฐานในสยาม² การหลั่งไหลเข้ามาของชาวจีนทำให้ปริมาณชาวจีนที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานทำกินในสยามนั้นโดยรวมแล้วคิดเป็นครึ่งหนึ่งของจำนวนประชากรในกรุงเทพฯ (ดูตารางที่ 1)

ตาราง 1 จำนวนประชากรชาวจีนและประชากรโดยรวมในกรุงเทพฯ ทศวรรษ 2370 ถึง ต้นทศวรรษ 2390

พ.ศ.	ประชากรจีน	ประชากรในกรุงเทพฯ
2370	60,700	134,090
2371	36,000	77,300
2382	60,000	100,000
2383	70,000	350,000
2392	81,000	160,154

ที่มา : สารสิน วีรผล. (2548). จั๊กก้องและกำไร : การค้าไทย-จีน 2195-2396 = Tribute and Profit : Sino-Siamese 1652-1853.

¹ อติศร หมวกพิมาย. (2538, มกราคม-เมษายน). “การใช้ที่ดินในเขตกรุงเทพฯและปริมณฑล ก่อนปี พ.ศ. 2325”. วารสารธรรมศาสตร์ 21(1): 24-30; วิมลย์ พงศ์พนิตานนท์. (2532). “การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมใน ‘กรุงเทพฯ’ สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ.2325-2411”. บทที่ 2.

² เปรมมา สัตยาภูมิพงศ์. (2546). แรงงานรับจ้างชาวจีนในกรุงเทพฯ ตั้งแต่พ.ศ. 2425-2492. หน้า 9-25.

นอกจากนี้ยังมีชาวตะวันตกที่เข้ามาตั้งชุมชนในกรุงเทพฯ อีกด้วย ดังปรากฏว่าใน พ.ศ. 2361 โปรตุเกสได้ส่งทูตมาถวายเครื่องราชบรรณาการแด่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เพื่อขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ชาวโปรตุเกสเข้ามาค้าขายและมาต่อเรือกำปั่นในกรุงเทพฯ โดยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงอนุญาต และทรงพระราชทานที่ดินบริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาแถบสี่พระยา ให้เป็นที่อยู่อาศัยของชาวโปรตุเกส จากนั้น การที่อังกฤษทำสนธิสัญญาสัมพันธไมตรีและการค้ากับสยามที่เรียกว่า “สนธิสัญญาเบอร์นี” ใน พ.ศ. 2368 ทำให้มีชาวอังกฤษเข้ามาตั้งชุมชนการค้าในกรุงเทพฯ อยู่บริเวณกุฎีจีนฝั่งธนบุรี หลังจากนั้นอีกราว 3 ปี ใน พ.ศ. 2371 मिซซันนารีชาวอเมริกันได้ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเพื่อเข้ามาสอนคริสต์ศาสนาในกรุงเทพฯ จึงได้มีมิซซันนารีอเมริกันเข้ามาตั้งชุมชนอยู่ที่บริเวณวัดเกาะ (วัดสัมพันธวงศาราม) ใกล้ลำเพ็ญเพื่อสอนคริสต์ศาสนาแก่ชาวจีน ก่อนที่ในเวลาต่อมาใน พ.ศ. 2378 มิซซันนารีอเมริกันได้ย้ายชุมชนไปอยู่บริเวณกุฎีจีนฝั่งธนบุรี¹

ในบรรดาชาวต่างชาติที่ตั้งถิ่นฐานทำกินหรือมาปฏิบัติงานในพื้นที่กรุงเทพฯ นี้พบว่า ผู้นำสยามมีนโยบายการควบคุมและจัดระเบียบการปกครองชนต่างชาติบางส่วน ได้แก่ ชาวมอญ ชาวเขมร ชาวญวน ชาวลาว ให้อยู่ภายใต้อำนาจของสยาม โดยแต่งตั้งชนชาตินั้น ๆ เป็นผู้ปกครองชนชาติเดียวกัน แล้วรวบรวมส่งให้ผู้นำสยาม²

แต่เมื่อพิจารณาจากภาพรวมแล้ว เมืองกรุงเทพฯ เป็นเมืองที่ไม่เป็นระเบียบเรียบร้อย ดังพบว่าในด้านความสะอาดนั้นมีบันทึกของ จอห์น เบาว์ริง (John Bowring) เมื่อครั้งเดินทางเพื่อไปเข้าเฝ้ายังพระบรมมหาราชวังใน พ.ศ. 2398 บรรยายให้เห็นว่าระหว่างที่เขาเดินทางด้วยเรือไปยังพระบรมมหาราชวัง สถานที่ที่เป็นท่าเรือสำหรับขึ้นบกนั้นมีสภาพแสนจะสกปรก ไม่มีความสะอาดสบาย และที่สำคัญคือไม่มีความสะอาด³ สภาพที่เบาว์ริงเห็นที่บริเวณท่าเรือนี้แตกต่างจากพื้นที่ในพระบรมมหาราชวัง เนื่องจากเมื่อคณะของจอห์น เบาว์ริง ไปถึงด้านหน้า เจ้าพนักงานในพระบรมมหาราชวังได้กำหนดให้ทุกคนต้องถอดรองเท้า จากนั้นให้เดินด้วยเท้าเปล่าเข้าไปด้านใน อันมีนัยยะของการแสดงความเคารพต่อพื้นที่อันศักดิ์สิทธิ์แห่งนี้ ขณะที่คณะของจอห์น เบาว์ริง

¹ สวัสดิ์ ทัพพะสุต. (2527). เล่มเดิม หน้า 42-49.

² บังอร ปิยะพันธุ์. (2538). ประวัติศาสตร์ไทย การปกครอง สังคม เศรษฐกิจ และความสัมพันธ์กับต่างประเทศ ก่อนสมัยสุโขทัยจนถึงพ.ศ. 2475. หน้า 208-209.

³ จอห์น เบาว์ริง. (2547). ราชอาณาจักรและราชรัฐสยาม เล่ม 2. ชาวนิวยอร์ก เกษตรศิริ; และคนอื่น ๆ, บรรณาธิการ. หน้า 140.

ได้เดินเท้าเปล่าเพื่อเข้าไปสู่ประตูชั้นในสุด เบาวริงได้กล่าวถึงถนนภายในพื้นที่พระบรมมหาราชวังว่า เป็นถนนที่ปูด้วยหินตัด สะอาดสะอาด กว้างขวางและงดงาม¹

เช่นเดียวกับที่บันทึกของ จอร์จ วินเซอร์ เอิร์ล (George Windsor Earl) ซึ่งได้บันทึกไว้ในช่วงทศวรรษ 2370 ขณะที่เดินทางมายังกรุงเทพฯ เป็นช่วงสั้นๆ ได้กล่าวถึงสภาพของถนนในกรุงเทพฯ ว่าพื้นถนนด้านนอกกำแพงเมืองเป็นดินและจะกลายเป็นโคลนเมื่อมีฝนตกหรือน้ำเจ็มนองทำให้เกิดความสกปรก ไม่สะดวกในการเดิน แตกต่างจากพื้นถนนภายในกำแพงพระนครซึ่งมีความสะอาดสบายและความสะอาด²

นอกจากความสกปรกแล้ว ในบันทึกของ แดน บีช บรัคเลย์ (Dan Beach Bradley)³ ซึ่งเดินทางเข้ามากรุงเทพฯ ในช่วงทศวรรษ 2370 ได้กล่าวถึงสภาพความไม่เป็นระเบียบของถนนด้านนอกกำแพงพระนครที่ผ่านตลาดใหญ่แห่งหนึ่งไว้ว่า ถนนสายหนึ่งที่ตัดผ่านตลาดใหญ่นั้นเต็มไปด้วยร้านค้าที่กรูกรังและทางเดินอันคับแคบ⁴ ขณะที่วรรณกรรมจากบทละครเรื่อง ระเบิดนั้ได้ของพระมหามนตรี (ทรัพย์) ซึ่งแต่งขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้บรรยายถึงสภาพของภาพของความกรูกรังให้เห็นเช่นกัน โดยได้กล่าวถึงสภาพพื้นที่บริเวณเสาชิงช้าซึ่งเป็นคอกโคและคอกสุกร ตัวละครในเรื่องเวลาจะเดินไปไหนก็ต้องถือกระบองป้องกันสุนัขที่ต่างมาล้อมหน้าล้อมหลัง ดังบทกลอนที่ว่า

“มาเคยมาถึง เมืองหนึ่งสร้างใหม่ดูใหญ่กว้าง
ปราสาทเสาชิงช้าอยู่กลาง มีคอกโคอยู่ข้างกำแพงวัง
หมู่หมาเห่ห้อมล้อมหน้าหลัง แกว่งตระบองป้องปัดอยู่เก้ง
พระทรงศักดิ์หยักยั้งคอยราญรอน”⁵

¹ แหล่งเดิม. หน้า 142.

² George Windsor Earl. (1837). *The Eastern Seas or Voyages and Adventures in the Indian Archipelago in 1832-33-34*. p. 163. อ้างใน นิจ วิทยะนันท์; และคนอื่นๆ. (2525). เล่มเดิม. หน้า 8.

³ แดน บีช บรัคเลย์ (Dan Beach Bradley, 2347-2416) มิชชันนารีและนายแพทย์ชาวสหรัฐอเมริกา เดินทางเข้ามาสยามเมื่อ พ.ศ.2378 จนถึงวาระสุดท้ายของชีวิตบนแผ่นดินสยาม มีบทบาทด้านสำคัญในการบุกเบิกงานสิ่งพิมพ์และการสาธารณสุข ของสยาม โปรดดู นันทา วรณดิวงศ์; และคนอื่นๆ. (2551). *นานาสาระประวัติศาสตร์จากเอกสารต่างประเทศ*. หน้า 210-215.

⁴ นิจ วิทยะนันท์; และคนอื่นๆ. (2525). เล่มเดิม. หน้า 10-11.

⁵ พระมหามนตรี. (2553). *บทละครเรื่องระเบิดนั้ได้*. หน้า 1-3.

จากบันทึกในยุคดังกล่าวหรือวรรณกรรมร่วมสมัย ทำให้ได้กลิ่นของความสกปรก ไร้ระเบียบของกรุงเทพฯ ยังคงเป็นอยู่ต่อมาเป็นความปกติของเมือง ดังเห็นได้จากการประกาศของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง “ประกาศทรงตักเตือนไม่ให้ทิ้งศพสัตว์ลงในน้ำแลให้ทอดเตาไฟอย่าให้เป็นเชื้อเพลิง แลให้คิดทำลิมสลักรักษาเรือน” เมื่อ พ.ศ. 2399 โดยเนื้อหาของประกาศฉบับนี้แสดงให้เห็นว่าข้าราชการและราษฎรทั้งปวงในกรุงเทพฯ นิยมทิ้งซากศพสัตว์ลงแม่น้ำลำคลองทำให้มีซากศพสัตว์ลอยอยู่ในน้ำ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงมีประกาศตักเตือนว่า

“แต่ต่อไป ห้ามมิให้ใครผู้ใดผู้หนึ่งทิ้งสุนัขตาย แมวตาย แลซากศพสัตว์ต่าง ๆ ลงในแม่น้ำแลคลองใหญ่่น้อยทั้งปวงเป็นอันขาด...ถึงคนนอกประเทศคือ ฝรั่งเศส อังกฤษ จีนแขก ทั้งปวงซึ่งเข้ามาค้าขายในกรุงเทพฯ ก็ตักเตือนดังนั้นอยู่โดยมาก”¹

2.3.2 การจัดการความสกปรกและกลิ่นเหม็นในกรุงเทพฯ

เนื่องจากพื้นที่และประชากรโดยรวมของกรุงเทพฯ ในช่วงทศวรรษ 2320 ถึงทศวรรษ 2400 จะยังไม่หนาแน่นเท่าไรนัก ประกอบกับการใช้สอยพื้นที่ในเมืองยังอิงกับคติไตรภูมิ ดังนั้นพื้นที่บริเวณพระบรมมหาราชวังและวัดสำคัญซึ่งเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์จึงได้รับการดูแลให้สะอาดและมีการใช้เครื่องหอมแบบจารีตทั้งน้ำอบ น้ำหอมกลั่นดอกไม้อบ ธูป ดอกไม้พานพุ่ม พวงมาลัย ฯลฯ ในพื้นที่ รวมทั้งพยายามลดความสกปรกและกลิ่นเหม็นที่จำเป็นต้องเกิดขึ้นเช่นกรณีการจัดการพระบรมศพของพระมหากษัตริย์และพระศพของเจ้านายดังที่ได้กล่าวในตอนต้นแล้ว

การจัดการความสกปรกและกลิ่นเหม็นภายในกรุงเทพฯ ที่อิงกับคติไตรภูมิยังเห็นได้จากการจัดการความอับมั่งคั่งที่เกิดจากศพหรือกลิ่นจากซากศพ โดยกำหนดให้ไปจัดการนอกกำแพงเมือง เพราะสิ่งสำคัญที่ต้องคำนึงถึงคือ การรักษาความเป็นมงคล ความศักดิ์สิทธิ์ของเมือง และป้องกันไม่ให้สิ่งที่เป็นอับมั่งคั่งเช่น ซากศพ วิญญาณร้ายเข้ามาในเมืองได้ ดังนั้นจึงมีการกำหนดให้นำศพของสามัญชนออกจากเมืองไปทางประตูผีตรงข้างวัดสระเกศ โดยเหตุที่ให้เอาศพคนตายออกจากเมืองทางประตูด้านนี้ เนื่องจากประตูด้านนี้อยู่ทิศตรงกับด้านหน้าของพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม อันเป็นที่ประดิษฐานพระแก้วมรกต ดังนั้นวิญญาณร้ายหรือสิ่งอับมั่งคั่ง

¹ เสถียร ลายลักษณ์. ผู้รวบรวม. (2478). *ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 5 จ.ศ.1213-1214-1215-1216-1217-1218-1219 และ รวมกฎกระทรวงยุติธรรมเก่าใหม่*. หน้า 243.

ทั้งนี้ด้วยด้วยลักษณะทางกายภาพของกรุงเทพฯ ที่มีคูคลองจำนวนมากและจำนวนประชากรยังไม่หนาแน่นมากนัก หากไม่มีเหตุการณ์อย่างเช่น การระบาดของอหิวาตกโรค กรุงเทพฯ สภาพความสกปรกและกลิ่นจึงสามารถจัดออกไปได้ด้วยกลไกของการขึ้นลงของน้ำในคูคลองและแม่น้ำ จนเมื่อความสามารถของคูคลองในเมืองไม่สามารถรองรับความสกปรกของสิ่งโสโครกได้จึงเป็นปัญหาสำคัญในช่วงเวลาต่อมา

ภาพประกอบ 6 ภาพลำคลองในกรุงเทพฯ แสดงขณะน้ำลดตามกลไกของธรรมชาติ

ที่มา : ศักดิ์ชัย บุญมา; และคนอื่นๆ บรรณาธิการ. (2558). จดหมายเหตุเล่าเรื่องสะพานเมืองบางกอก เล่ม 1. หน้า 109.

น่าสนใจว่าในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2394-2411) ได้มีการออกประกาศของพระมหากษัตริย์หลายฉบับที่เกี่ยวข้องกับการจัดการความสะอาด เช่น

“ประกาศห้ามไม่ให้ทำศพหน้าวัดหลวงหรือริมทางเสด็จ”¹ และ “ประกาศทรงตักเตือนไม่ให้ทิ้งศพสัตว์ลงในน้ำแลให้ทอดเตาไฟอย่าให้เป็นเชื้อเพลิงแลให้คิดทำลิ่มสลักรักษาเรือน”² โดยประกาศของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นการประกาศคำสั่งหรือข้อตักเตือนที่มีลักษณะของการควบคุมทางสังคมให้ราษฎรปฏิบัติตามคำสั่งหรือคำตักเตือนของผู้มีอำนาจ เนื่องจากผู้นำรัฐเป็นผู้ที่จัดการให้เกิดความเปลี่ยนแปลงของบ้านเมืองไปในทิศทางที่เหมาะสม เช่น ควบคุมให้ “ความสกปรก” หายไปและ “ความสะอาด” เข้ามาแทนที่³

การควบคุมทางสังคมเพื่อให้บ้านเมืองสะอาดนี้มีสาเหตุหนึ่งมาจากการที่พระมหากษัตริย์สยามทรงรู้สึกอับอายเสียเกียรติเมื่อชาวต่างชาติเห็นบ้านเมืองสยามมีสภาพสกปรกน่ารังเกียจ ดังเห็นได้จาก “ประกาศทรงตักเตือนไม่ให้ทิ้งทิ้งศพสัตว์ลงในน้ำแลให้ทอดเตาไฟอย่าให้เป็นเชื้อเพลิงแลให้คิดทำลิ่มสลักรักษาเรือน” ที่ได้กล่าวในตอนต้นแล้วว่าประกาศฉบับนี้ระบุว่า การทิ้งศพสัตว์ลงในน้ำเป็นที่น่ารังเกียจแก่คนนอกประเทศ ทั้ง ฝรั่งเศส อังกฤษ จีน แหก ดังนั้นพระมหากษัตริย์สยามจึงทรงตักเตือนราษฎรสยามว่า

“ท่านทั้งปวงชาวกรุงฯ กับคนนอกกรุงฯ นอกประเทศ ก็เป็นมนุษย์ด้วยกัน ควรมีกรุณาแก่กัน ขอเสีย อย่าทิ้งซากศพสัตว์ต่าง ๆ ลงในน้ำ ทำให้น้ำเป็นที่รังเกียจแก่มนุษย์เหมือนกัน แต่นี้ไปถ้าผู้ใดไม่ฟังพระบรมราชโองการเตือนสติมาดังนี้ แล้วยังขึ้นทำมั่งง่ายอยู่ดั่งเก่า ก็ให้นายอำเภอสืบชาวบ้านที่ใกล้เคียงเปนพยาน ชำระเอาตัวผู้ไม่เชื่อเพื่อมั่งง่าย ทำน้ำให้เปนโสโครกนั้นมาตระเวนประกาศห้ามผู้อื่นต่อไป”⁴

นอกจากความสกปรกน่ารังเกียจที่เห็นได้ด้วยตาแล้ว ประกาศของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังชี้ให้เห็นว่า กลิ่นเหม็นเป็นสิ่งที่น่ารังเกียจที่ต้องควบคุมเช่นเดียวกัน ดังที่ “ประกาศเรื่องเอาศพไว้ค้ำคื่น” ได้กล่าวว่า

¹ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. (2547). *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4* = *Collected Proclamations of King Mongkut*. หน้า 55.

² เสถียร ลายลักษณ์. ผู้รวบรวม. (2478). *ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 5 จ.ศ 1213-1214-1215-1216-1217-1218-1219 และรวมกฎหมายทรงยุติธรรมแก้ไขใหม่*. หน้า 242.

³ อรรถจักร สัตยานุรักษ์. (2548). “ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 กับความเปลี่ยนแปลงของสังคมสยาม”. ใน ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และ กัญญา ศิริอุดม (บรรณาธิการ). *พระเจ้ากรุงสยามกับเซอร์จอห์น เบาว์ริง*. หน้า 369-371.

⁴ เสถียร ลายลักษณ์. ผู้รวบรวม. (2478). *เล่มเดิม*. หน้า 243-244.

“ธรรมเนียมในสยามมีการไว้ศพค้างวันค้างคืนจนมีกลิ่นเหม็น เป็นปฏิญ์ร้ายกาจนัก แล้วชักศพแห่ไปทำบุญให้ทาน เปิดศพออกชำระแล้วจึงถมร่างศพฝังไว้คืน 1 หรือ 2 คืน 3 คืน แล้วจึงขุดขึ้นทำบุญอีก แล้วจึงเผาก็มีตามป่าช้า พระอารามนั้นทุกแห่งไป ก็ศพที่ตายใหม่ๆ ในวันนั้นก็ดี หรือศพที่ล่วงวันค้างคืนมาแล้วมีกลิ่นร้ายแรงนักก็ดี ในทางที่เสด็จพระราชดำเนินโดยทางสถลมารคชลมารค ณ วันใดเวลาใด ไม่ควรจะให้ประจวบมีเวลานั้น”¹

ในประกาศฉบับนี้ไม่ได้ระบุเหตุผลโดยตรงที่แสดงว่า ทศนะของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต่อกลิ่นเหม็นนี้ มีที่มาจากความรู้สึกอับอายเสื่อมเสียเกียรติต่อชาวตะวันตก หรือทศนะนี้มีที่มาจากกรับวัฒนธรรมตะวันตก หากแต่ผู้วิจัยเห็นว่า ทศนะของพระมหากษัตริย์สยามที่มองว่า กลิ่นเหม็นจากซากศพเป็นที่น่ารังเกียจนี้มีแง่มุมที่เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมตะวันตกอยู่ด้วย งานศึกษาของ ภัทรนิษฐ์ เกียรติธนวิษญ์ ที่ศึกษาเกี่ยวกับประวัติศาสตร์อารมณ์ความรู้สึกสยดสยอง (horror) ของคนในสังคมสยามช่วงพ.ศ. 2364-2453 ได้ชี้ให้เห็นว่าในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีชาวตะวันตกเสนอทศนะว่า ความสกปรก ไร้ระเบียบและมีสิ่งเน่าเหม็น เป็นสิ่งแสดงให้เห็นถึงความล้าหลัง ไม่ศิวิไลซ์ของสยาม อีกทั้งความสกปรก ไร้ระเบียบและมีสิ่งเน่าเหม็น ยังทำให้เกิด “ความสยดสยอง” อีกอย่างหนึ่งหนึ่งคือ การแพร่ระบาดของโรคภัยที่ทำให้ชาวสยามเจ็บป่วยล้มตายเป็นจำนวนมาก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงตอบสนองต่อข้อติติงว่ากล่าวของชาวตะวันตกด้วยการประกาศให้ราษฎรสยามเปลี่ยนพฤติกรรมที่ทำให้บ้านเมืองสกปรก มีสิ่งที่น่ารังเกียจให้เห็นชัดเจน²

ประกอบกับข้อเท็จจริงในประวัติศาสตร์ยุโรปที่ว่า ในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 16 ถึงคริสต์ศตวรรษที่ 17 ของยุโรป ซึ่งตรงกับช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 21 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 23 ของสยามนั้น ในยุโรปได้เกิดการระบาดของโรคกาฬโรค ทำให้ชาวยุโรปเปลี่ยนพฤติกรรมการทำงานความสะอาดร่างกายจากที่นิยมอาบน้ำที่โรงอาบน้ำสาธารณะมาเป็นการเช็ดตัวด้วยผ้าขาวสะอาดหมั่นกำจัดเหา และเปลี่ยนเสื้อผ้าบ่อยๆ แทนการไปอาบน้ำในโรงอาบน้ำสาธารณะ ซึ่งจะนำมาสู่การติดโรคระบาด ขณะเดียวกันก็มีการใช้น้ำหอมและเครื่องประพรมเพื่อดับกลิ่นตัว แต่เมื่อเข้าสู่คริสต์ศตวรรษที่ 18 ซึ่งตรงกับกลางพุทธศตวรรษที่ 23 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 24 ยุโรปพ้นจากยุค

¹ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. (2547). ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 = *Collected Proclamations of King Mongkut*. หน้า 581. เน้นโดยผู้วิจัย

² ภัทรนิษฐ์ เกียรติธนวิษญ์. (2562). *รัฐและสังคมสยามกับการจัดการความรู้สึก: ระบอบความสยดสยอง พ.ศ. 2394-2453*. หน้า 62-91.

กาฬโรคระบาดแล้ว และความเจริญก้าวหน้าทางเทคโนโลยีเพิ่มขึ้นมากแล้ว วัฒนธรรมการอาบน้ำทำความสะอาดร่างกายจึงกลับมาเป็นที่นิยมในหมู่ชนชั้นสูงอีกครั้ง พวกผู้มีเงินก็เริ่มเรียกร้องสิทธิการมีอากาศบริสุทธิ์ ถนนที่สะอาดไม่มีน้ำเน่าเสียขังบนถนน ขณะเดียวกันยุโรปก็มีการพัฒนาระบบระบายและบำบัดน้ำเสียที่มีประสิทธิภาพ โดยฝรั่งเศสเป็นชาติที่เริ่มทำก่อน จากนั้นชาติอื่นๆ ในยุโรปจึงได้พัฒนาระบบระบายและบำบัดน้ำเสียเช่นเดียวกัน โดยการปรับปรุงพื้นที่เมืองให้สะอาด เป็นระเบียบและไม่มีกลิ่นเหม็นนี้ จะได้รับการพัฒนาต่อมา¹

การเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมในยุโรปนี้เองจึงเป็นที่มาของทัศนคติแบบตะวันตก ที่มองว่าบ้านเมืองซึ่งศิวิไลซ์ต้องมีความสะอาด เป็นระเบียบเรียบร้อยและไม่มีสิ่งโสโครกส่งกลิ่นเหม็น ดังที่ชาวตะวันตกได้ติดใจเมืองกรุงเทพฯ และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตอบสนองด้วยการประกาศให้ราษฎรสยามเปลี่ยนพฤติกรรมที่ทำให้บ้านเมืองสกปรก ดังที่ได้กล่าวข้างต้นแล้ว

สรุป

ในช่วงพุทธศตวรรษ 2320 ถึงพุทธศตวรรษ 2380 สังคมกรุงเทพฯ เป็นสังคมเมืองแบบรัฐจารีต โดยการจัดการพื้นที่ภายในเมืองกรุงเทพฯ อิงอยู่กับคติไตรภูมิ ดังเห็นได้จากการจัดวางผังเมืองที่จำลองจักรวาลตามคติไตรภูมิ โดยการจัดการพื้นที่ในกรุงเทพฯ ตามคติไตรภูมินั้นให้ความสำคัญกับพระราชวังซึ่งเป็นที่ประทับของพระมหากษัตริย์และชนชั้นสูง รวมทั้งวัดสำคัญซึ่งเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทางศาสนา ด้วยพื้นที่ส่วนนี้เป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ อยู่ในช่วงชั้นที่สูงกว่าพื้นที่ส่วนอื่นๆ ของเมือง ดังนั้นพื้นที่ส่วนนี้จึงถูกจัดให้มีความสะอาดและมีการบูชาด้วยดอกไม้และของหอม ขณะที่พื้นที่ส่วนอื่นของเมืองกรุงเทพฯ ถูกจัดการในลักษณะที่ต่างออกไป บ้างถูกปล่อยให้เป็นที่รกร้าง บ้างมีความสกปรกและกลิ่นเน่า เนื่องจากตามคติไตรภูมินั้นกลิ่นเหม็นและความสกปรก เป็นสิ่งธรรมชาติของโลก

เมื่อเข้าสู่พุทธศตวรรษ 2390 ต่อเนื่องมาจนถึงพุทธศตวรรษ 2400 ชนชั้นนำสยามได้เรียนรู้และวัฒนธรรมแบบตะวันตก เกิดการเปลี่ยนแปลงทัศนคติในการมองโลกโดยตั้งคำถามต่อความน่าเชื่อถือของคติไตรภูมิและเริ่มการปฏิรูปบ้านเมืองให้ศิวิไลซ์แบบเดียวกับชาติตะวันตก ทำให้อิทธิพลของคติความเชื่อไตรภูมิที่มีต่อการใช้พื้นที่ในกรุงเทพฯ ได้เฉื่อยลง พื้นที่ส่วนหนึ่งในกรุงเทพฯ ได้เปลี่ยนไปในทิศทางของเมืองสมัยใหม่ที่มีสิ่งก่อสร้างและถนนแบบตะวันตก

ความเปลี่ยนแปลงด้านหนึ่งที่เกิดขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวคือ พระมหากษัตริย์สยามทรงให้ความสนใจกับการควบคุมดูแลให้บ้านเมืองมีความ

¹ ไชยธรรมา โกวินทพัฒน์. (2556). ยุโรปในมุมมองวัฒนธรรมและประวัติศาสตร์. หน้า 67-108.

สะอาด เป็นระเบียบ และควบคุมเรื่องกลิ่นเหม็น ซึ่งเป็นสิ่งที่ชาวตะวันตกที่เข้ามาในสยามได้
 วิเคราะห์ไว้ว่าเมืองกรุงเทพฯสกปรก ไม่เป็นระเบียบเรียบร้อยและมีสิ่งสกปรกส่งกลิ่นเหม็น ดังนั้น
 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงมีประกาศเพื่อควบคุมราษฎรสยามให้เปลี่ยน
 พฤติกรรมที่ทำให้บ้านเมืองสกปรก ไม่เป็นระเบียบ การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้เป็นการ
 วางรากฐานของการแสดงถึงความศิวิไลซ์ของบ้านเมืองตามแบบอย่างบ้านเมืองในตะวันตก และ
 การเปลี่ยนแปลงมานทัศน์ (Smell Scape) ของคนในสังคมสยามในทศวรรษ 2410 หรือในรัชสมัย
 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังจะได้กล่าวถึงในบทต่อไป

บทที่ 3

กลิ่นของกรุงเทพฯ ความสกปรก และความไร้ระเบียบ ของเมือง ทศวรรษ 2410 - 2430

ในบทนี้ต้องการจะชี้ให้เห็นว่า กลิ่นที่ดีนั้นหมายถึงพื้นฐานของความไม่มีโรคหรือสุขภาพที่ดีตามความคิดของโลกตะวันตก ซึ่งพัฒนาเป็นการจัดการพื้นที่ให้สะอาดและเรียบร้อยจึงจะห่างไกลจากโรคระบาด ในขณะที่พื้นที่ของกรุงเทพฯ เมื่อชาติตะวันตกได้เข้ามาตั้งถิ่นฐานมากขึ้น ตั้งแต่ช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 25 เป็นต้นมา พื้นที่เมืองขยายตัวรองรับการเกิดชุมชนชาวตะวันตก เกิดการพัฒนาอย่างต่อเนื่องทั้งการสร้างเมืองให้สะอาด สวยงามตามคตินิยมตะวันตกทั้งการสร้างถนน สะพาน เพื่อเปลี่ยนเป็นเมืองบกตามความเคยชินของชาวตะวันตก การขยายตัวของเมืองจากจำนวนประชากรที่เพิ่มมากขึ้น ได้ก่อให้เกิดมลภาวะทางกลิ่นหรือฆาตพันธุ์ที่ไม่ดีอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ทั้งกิจกรรมจากโรงสี โรงไฟฟ้า ถนนที่เพิ่มขึ้นพร้อมชอกเล็กชอยน้อยที่มาพร้อมความโสโครกของเมืองกรุงเทพฯ ทำให้ในช่วงก่อนทศวรรษ 2440 จึงเป็นช่วงเวลาที่มีการขยายตัวของเมืองที่มาพร้อมกับปัญหาของกลิ่นและความสกปรก ที่จำเป็นต้องเอาใจใส่มากยิ่งขึ้นเพื่อตอบสนองความเป็นเมืองที่ศิวิไลซ์ นอกเหนือจากเดิมที่จะจัดการเฉพาะพื้นที่พระราชวังที่เป็นศูนย์กลางอันศักดิ์สิทธิ์เท่านั้น

3.1 คติเรื่องกลิ่นกับการเกิดโรคจากแนวความคิดแบบตะวันตกสู่สยาม

ช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 25

ความเชื่อที่เป็นความคิดที่ตกทอดมาตั้งแต่ยุคฮิปปોકเรติส (Hippocrates)¹ กลิ่นเป็นสิ่งที่ทรงพลังที่เป็นสมมุติฐานของการเกิดโรค และเป็นรากฐานของแนวคิดชาวยุโรปในเวลาต่อมาว่า กลิ่นมีความสัมพันธ์กับการเกิดโรคระบาด รวมทั้งการมีบันทึกภาษาละตินตั้งแต่ในพุทธศตวรรษที่ 18 ถึงเรื่องราวของการเดินทางของกลาสีและพ่อค้า ที่เดินทางมาพร้อมกับสิ่งที่ก่อให้เกิดโรคจากกลิ่น จึงทำให้เกิดความเชื่อที่ว่ากลิ่นเป็นพาหะของโรคและความตาย การป้องกันโรคระบาดรุนแรงคือต้องอยู่ในบริเวณที่มีอากาศบริสุทธิ์ เช่นในพื้นที่นอกเมืองที่มีอากาศดี และกลิ่นของสมุนไพรหรือดอกไม้ก็มีความเชื่อว่าจะสามารถรักษาโรคได้²

¹ ฮิปปોકเรติส (Hippocrates) นักปราชญ์ชาวกรีก เกิดก่อนพุทธศตวรรษที่ 1 หรือก่อนคริสต์ศักราชราว 460 ปี ได้รับการยกย่องว่าเป็นผู้ให้กำเนิดวิชาแพทยสมัยใหม่และปฏิเสธว่า ความเจ็บป่วยเกิดจากการดลบันดาลของเทพเจ้า แต่ได้อธิบายว่าโรคภัยเกิดจากหลายสาเหตุ เช่น ความบกพร่องทางร่างกาย อาหาร อากาศ และสิ่งมีชีวิตในธรรมชาติ จึงต้องวินิจฉัยสาเหตุก่อนทำการรักษา และโดยเฉพาะว่าผู้ป่วยควรจะอยู่ในบริเวณที่มีอากาศบริสุทธิ์

² Tullett William. (2019). *Smell in Eighteenth Century England : A Social Sense*. หน้า 1-2.

ตั้งพื้นฐานจากทฤษฎีอายพิคัม (Miasma theory) ซึ่งมีก่อนพุทธศตวรรษที่ 24 ที่โลกตะวันตกให้ความสนใจและต่อสู้กับปัญหากลิ่นเหม็น ความสกปรก เพราะเชื่อว่าสาเหตุของการเกิดโรคมมาจากสภาพแวดล้อมทางการภาพ เช่น อากาศ ลม และการถ่ายเทของน้ำเสียโสโครก ฯลฯ จนกระทั่งมีการจัดวางผังเมืองใหม่ เช่น มีการย้ายสุสานของเมืองในสหรัฐอเมริกา เพิ่มสวนสาธารณะ เพื่อความสะอาดและอากาศที่บริสุทธิ์ของเมือง แม้ว่าทฤษฎีนี้จะถูกล้มล้างไปมากในช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 หรือเข้าสู่พุทธศตวรรษที่ 25¹

ปัญหาความสกปรกและกลิ่นเหม็นที่เกิดขึ้นในยุโรปได้เผชิญมาแล้ว ดังที่มัททิวได้พรรณนาถึงสภาพของคูคลองอันสกปรกเน่าเหม็นในอังกฤษเมื่อพุทธศตวรรษที่ 23 เป็นถ้อยทำนองว่า ซากสุนัขลอยล่องและขึ้นอืด เหยกกลิ่นและซากไปทั่ว ซึ่งเป็นตัวอย่างของสภาพเมืองที่เต็มความสกปรกและกลิ่นเหม็น ถนนและท่อระบายน้ำกลายเป็นที่ทิ้งสิ่งปฏิกูลทุกประเภท รวมถึงซากสัตว์ทั้งสุนัขและแมว ดังนั้นจึงไม่น่าแปลกใจที่สายน้ำของเมืองในยุโรปหลายแห่งจะมีขนาดเล็กกว่าท่อระบายน้ำ² เมืองหลวงที่ยิ่งใหญ่ อาทิ ปารีส ก็เต็มไปด้วยกลิ่นไม่พึงประสงค์จากขยะทั่วทั้งเมือง หากได้เดินทางไปจนได้กลิ่นเหม็นก็จะทำให้ทราบได้ว่าเข้าใกล้เมืองและพร้อมจะแลเห็นอนุสาวรีย์ต่างๆ ในเมืองแล้ว³

ความเจริญจากการปฏิวัติอุตสาหกรรมในยุโรปช่วงพุทธศตวรรษใกล้เคียงกันได้สร้างของเสียและควันพิษจากอุตสาหกรรม ดังการบรรยายถึงสภาพของกลิ่นที่ร้ายแรงนี้ว่ากลิ่นที่เหม็นกำลังทำให้เราอาเจียนออกมา ควันหนาที่บดบังซึ่งปกคลุมถนนทำให้เราหายใจไม่ออก⁴ ด้วยความกลัวของชาวเมืองโดยเฉพาะในช่วงเวลาที่เกิดโรคระบาด ซึ่งกังวลว่าจะติดเชื้อโรคระบาดจากภาวะอากาศที่ไม่บริสุทธิ์ดังแนวคิดของทฤษฎีอายพิคัมที่มีมาอย่างยาวนานในโลกตะวันตก ทำให้มีความพยายามที่จะสร้างความสะอาดให้เกิดขึ้นทุกหนแห่งจนสะอาดเรียบร้อย ในพุทธศตวรรษที่ 25⁵ กลิ่นเหม็นที่ปกคลุมเมืองในยุโรปในศตวรรษนี้ เป็นขานท์ศน์ที่ไม่ดี มีความเหม็น สกปรก ที่ชาวยุโรปต้องเผชิญและเกิดการจัดการต่อสู้กับปัญหาของมลภาวะดังกล่าวในเวลาต่อมา

¹ ทวีศักดิ์ ผ่องสม. (2561). เชื้อโรค ร่างกาย และรัฐเวชกรรม ประวัติศาสตร์การแพทย์สมัยใหม่ในสังคมไทย. หน้า 61-62.

² Walter Thornbury. (1873). *Old and new London : a narrative of its history, its people, and its places.* p.422.

³ Classen Constance; Howes David; & Synnott Anthony. (1994). *Aroma : The Cultural History of Smell.* p.55.

⁴ *Ibid.* p.56.

⁵ *Ibid.* p.57.

ดังการเรียกร้องเพื่อให้เกิดการแก้ไขปัญหาคความสกปรกให้กับสังคม ผ่านเรื่องราวการเน่าเหม็นในแม่น้ำเทมส์ของนครลอนดอนเมื่อ พ.ศ.2398 ผ่านสื่อด้วยภาพล้อเลียนและบทความที่แสดง ออกให้ตระหนักถึงการแก้ไขไม่ให้เป็นที่แพร่ระบาดของเชื้อโรค ในภาพล้อถึง ไมเคิล ฟาราเดย์¹ ยืนปิดจุกในเรือกลางแม่น้ำและทำการยื่นจดหมายให้แก่เทพเจ้าหรือเจ้าพ่อแห่งแม่น้ำเทมส์ ที่ขณะนี้มาปรากฏในลักษณะตุลอะเประอะเปื้อนในมือยังถือคทา้ามยาวที่สกปรก ขณะเดียวกันภาพของแม่น้ำเทมส์ก็สามารถแลเห็นซากสัตว์ต่างๆ ลอยอืดอยู่ในน้ำและแม่น้ำก็ดูสกปรกมาก ท่ามกลางบรรยากาศของเมืองที่ทึมไปด้วยหมอกควัน ทั้งนี้เพื่อสื่อให้ผู้รับผิดชอบเมืองอย่าดีดิ่งในการเร่งทำสิ่งแวดลอมให้ถูกสุขลักษณะ เร่งหาวิธีในการกำจัดของโสโครกและต้องลงทุนในด้านการสาธารณสุขให้มากพอ ผลของความมุ่งมั่นในการดูแลสภาพ แวดลอมทำให้กรุงลอนดอนต่อมานั้นเป็นเมืองที่ปราศจากเชื้ออหิวาตกโรคก่อนประเทศอื่นในยุโรป²

¹ ไมเคิล ฟาราเดย์ นักประดิษฐ์ที่ยิ่งใหญ่คนหนึ่งของโลก ชาวอังกฤษ มีถิ่นกำเนิดในชุมชนแออัดแห่งมหานครลอนดอน ในพุทธศตวรรษที่ 24 เป็นผู้หลงใหลในการศึกษาด้านวิทยาศาสตร์และความสัมพันธ์กับธรรมชาติ ดูเพิ่ม โกลด์สมิท ไมก์; และคนอื่น ๆ. (2557). กาลิเลโอกับเพื่อนนักวิทยาศาสตร์บ้าโลก = *Darwin and Other Seriously Super Scientists*. หน้า 72.

² Norman Howard-Jones; & World Health Organization (1975). *The scientific background of the International Sanitary Conferences 1851-1938*. p.21.

ภาพประกอบ 7 ภาพล้อเลียนแม่น้ำเทมส์ที่เน่าเหม็นของนครลอนดอน

ที่มา : Faraday giving his card to father Thames. (1855, 21 July). *Punch, or the London Charivari*. p. 27.

พื้นฐานของชาวตะวันตกที่เข้าใจในความสะดวกของทั้งสถานที่ และลงมือในการสร้างระบบการจัดการความสะดวกจัดกลิ่นเหม็น เพื่อให้เกิดบรรยากาศที่สะอาด ปราศจากโรคภัย ดังในบันทึกของ ฟลอเรนซ์ ไนติงเกล (Florence Nightingale)¹ ที่ได้กล่าวถึงความสำคัญของการสร้างโรงพยาบาลที่สะอาด มีการถ่ายเทอากาศที่ดีจะช่วยให้โรคแพร่ระบาดได้ และไม่

¹ ฟลอเรนซ์ ไนติงเกล (Florence Nightingale) ชาวอังกฤษ เกิดที่เมืองฟลอเรนซ์ อิตาลี เมื่อ 12 พฤษภาคม พ.ศ. 2363 ขณะที่บิดามารดาเดินทางไปพักผ่อนที่เมืองนี้ จากเด็กสาวในตระกูลที่มีฐานะดีที่ปรารถนาจะเป็นพยาบาลและได้ทำความฝันของตนได้สำเร็จอย่างดีเยี่ยมจนโลกจารึกความทรงจำของเธอว่า เป็น สุภาพสตรีแห่งดวงประทีป (Lady of the Lamp)

ควรแต่เพียงการป้องกันจากเชื้อโรคแต่สภาพแวดล้อมต้องไม่มีกลิ่นเหม็น จึงจะเป็นบรรยากาศที่ดีในการรักษาทั้งเป็นประโยชน์ต่อคนไข้และทุกคนที่อยู่ในบริเวณนั้นด้วย¹

แนวความคิดในการดูแลสิ่งแวดล้อมและบรรยากาศที่ดีจากตะวันตก ได้คืบคลานเข้ามาในสังคมสยามตั้งแต่ช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 25 ผ่านนายแพทย์จากตะวันตก ผู้มีนามว่า หมอแดน บีช บรัดเลย์ (Dan Beach Bradley) ผู้เสนอแนะเรื่องความสะดวกไม่ให้เกิดความโสโครก เพราะจะเป็นบ่อเกิดแห่งโรคภัยต่างๆ จากเรื่องราวที่แสดงไว้ในหนังสือพิมพ์บางกอกเรคอร์ดอร์ว่า

“ที่ประเทศยุโรปแลอเมริกาทุกวันนี้ ก็รู้เป็นแนวว่าโรคลงรากอาศัยโสโครกมาก ถ้าบ้านเรือนไหนๆ ไม่สะอาดโดยมาก โรคนั้นก็กำเริบนัก ถ้าบ้านเมืองไหนสะอาด โรคนั้นก็จับได้น้อย ตัวคน เราจึงปรารถนาจะให้ท่านเสนาบดีในกรุงเทพฯ จัดแจงดูทั่วไปในบ้านในเมืองว่า ที่ไหนเกิดโสโครกมาก ควรทำอย่างไรจะล้างโสโครกออกให้ได้ทุกวันๆ เราเห็นหลายแห่ง ที่น้ำขึ้นไม่ถึงถึงโสโครกยังค้างอยู่ โสโครกก็กล้ำขึ้นทุกวันๆ ถ้ามีโรคมาถึงแล้วที่นั้นก็เป็นที่บำรุงโรคลงรากแท้.

...บัดนี้ข้าพเจ้าปรารถนาจะชักชวนให้คอเวอเมนต์ มีหมายประกาศถึงทุกบ้านทุกเรือน ให้เจ้าบ้านทั้งปวงชำระในบ้าน ในที่นอน ได้ถูทุกแห่งให้ดี ให้รักษาไว้ อย่าให้บังเกิดโสโครกอีกได้ ถ้าแม่ไม่ฟังให้ปรับไหมตามที่สมควร สิ้นไหมนั้นให้เข้าในท้องพระคลัง นี่แลเป็นการที่คอเวอเมนต์กรุงเทพฯ ควรจะเอาเป็นธุระโดยเร็ว จะเป็นคุณเป็นประโยชน์แก่กรุงเทพฯ มาก ที่ประเทศยุโรปแลอเมริกามีกฎหมายให้คนทั้งปวงทำเยาเรือนบ้านให้สะอาด ถ้าไม่ฟังก็โทษตามกฎหมาย กดหมายเช่นนั้นก็ควร เพราะว่ากรุงใหญ่มีคนประชุมมาก อยู่แน่นกัน จำเป็นเกิดโสโครก ถ้าไม่ได้ไขออกแล้วเป็นไข้”²

ด้วยแนวความคิดดังกล่าว หมอบรัดเลย์ทั้งยังได้เขียนชมเชยบ้านเรือนของท่านผู้ที่ดูแลบ้านเรือนให้สะอาดไม่เป็นที่รกรุงรังเพราะเหตุจะเป็นทางมาแห่งโรคภัยและสะอาดเรียบร้อยตามคติแบบยุโรปหรือชาติตะวันตกด้วยในหนังสือพิมพ์บางกอกเรคอร์ดอร์ด้วยว่า

“ข้าพเจ้าเที่ยวไปมาตามลำน้ำ, ดูตึกพระภาชีสมบัติบริบูรณ์, เปนที่จำเริญตาชนทั้งปวงที่ขึ้นล่องตามลำแม่น้ำ, เหตุดังนี้และตึกนั้นจะมีประโยชน์สองฝ่ายคือประโยชน์แก่

¹ Nightingale Florence ; และ McDonald Lynn. (2012). *Florence Nightingale and Hospital Reform : Collected Works of Florence Nightingale, Volume 16*. หน้า 100.

² “การจัดแจงในกรุงเทพเพื่อจะแก้โรคลงราก”. หนังสือจดหมายเหตุฯ Bangkok Recorder. เล่มที่ 2 ใบที่ 12. วันที่ 11 สิงหาคม ค.ศ.1866. หน้า 134-135.

ท่านเจ้าของและผู้ที่ได้เห็นได้ชมด้วย, และท่านได้ถอยแพพบน้าตีก, การไม่มีสิ่งที่กั้นกำบัง
ตีก, ดูเป็นที่สะอาดตานัก, นั้นและเปนธรรมเนียมยุโรปแท้ๆ”¹

แนวคิดของหมอบรัดเลย์นี้เป็นแนวคิดที่มาจากคติจากตะวันตกเรื่องทฤษฎีอายุพิศม์ ซึ่งคำนึงถึงการเกิดโรคผ่านตัวกลางคือกลิ่นและลมที่พัดไปจากสิ่งที่หมักหมมเน่าเหม็น ดังเห็นได้จากที่หมอบรัดเลย์ได้ตีพิมพ์บทความในหนังสือพิมพ์จดหมายเหตุฯ Bangkok Recorder ว่า “ไปมาแล้วว่ายาทั้งหลาย มีใบอันหล่นลงแล้วแลเน่าส่ำสมอยู่ เมื่อฝนตกลงแล้วแลแห้งไปหลายครั้งหลายหน ครั้นมาภายหลังฝนตกมากลงๆ พิศมว่านแลยาทั้งปวงที่ส่ำสมเน่าอยู่นั้น ก็พุ่งขึ้นระคนเจือไปด้วยลม”² แม้ว่าจะมีการค้นพบเชื้อโรคที่เรียกว่าแบคทีเรีย (Bacteria) ของหลุยส์ ปาสเตอร์ (Louis Pasteur) และโรเบิร์ต ค็อค (Robert Koch) ในพุทธศตวรรษที่ 25 แต่ทฤษฎีอายุพิศม์นั้นเป็นพื้นฐานความเชื่อที่ว่าความเจ็บป่วยจากสภาพของสิ่งแวดล้อมซึ่งต้องมีการจัดการความสะอาด หรือแม้แต่การที่หมอบรัดเลย์ได้นำเสนอแนวความคิดในการจัดแจงกรุงเทพฯ เพื่อจะแก้โรคลงรากในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 24 ผ่านหนังสือพิมพ์จดหมายเหตุบางกอกเรคคอร์ดเดอร์ ที่อ้างถึงความสะอาดและกฎหมายการควบคุมสิ่งโสโครกในอังกฤษและอเมริกาจนนำไปสู่การออกประกาศ ไม่ให้ทิ้งซากสัตว์ในแม่น้ำ ซึ่งเป็นประกาศฉบับแรกๆ ที่มีเนื้อหาป้องกันไม่ให้สิ่งแวดล้อมสกปรก³

ทวีศักดิ์ เผือกสม ได้อธิบายเพิ่มเติมใน เชื้อโรค ร่างกายและรัฐเวชกรรม ถึงชุดความรู้ทางการแพทย์ตะวันตกที่หมอบรัดเลย์ได้นำเข้ามาเผยแพร่จนเป็นแนวคิดของชนชั้นนำ “โดยจะเห็นได้จากการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงอธิบายถึงสาเหตุของการเกิดโรค ไข้จับไข้พิศม์ ที่ปรากฏขึ้นชุกชุมในกรุงเทพฯ ช่วงนั้นด้วยความรู้ชุดเดียวกับบทความเรื่อง Causes of Intermittent Fever ที่หมอบรัดเลย์ตีพิมพ์อยู่ใน หนังสือจดหมายเหตุ Bangkok Recorder”⁴ เมื่อการแพทย์แผนตะวันตกได้ทยอยเข้ามาตามความต้องการของราชสำนัก ต่อมาจึงได้มีการสร้างโรงพยาบาลในทศวรรษ 2440 จึงมีการนำแนวความคิดในการสร้างให้อาคารมีการระบายอากาศที่

¹ “ตีกพระภาชีสมบัตบริบูรณ์”. หนังสือจดหมายเหตุ Bangkok Recorder. เล่มที่ 1. ใบที่ 24. วันที่ 15 กุมภาพันธ์ ค.ศ. 1866. หน้า 237.

² “Causes of Intermittent Fever” หนังสือจดหมายเหตุ Bangkok Recorder. เล่มที่ 1. ใบที่ 9. มีนาคม ค.ศ. 1845. หน้า 36.

³ ชาติชาย มุกสง. (2563). จากปีศาจสู่เชื้อโรค : ประวัติศาสตร์การแพทย์กับโรคระบาดในสังคมไทย. หน้า 75.

⁴ ทวีศักดิ์ เผือกสม. (2561). เล่มเดิม. หน้า 68.

ดีตามคติความต้องการเรื่องกลิ่นสะอาด อากาศที่ดีและถ่ายเทสะดวกตามแบบอย่างตะวันตกหรือตามแนวทางของทฤษฎีอายุพิศม์มาใช้¹

3.2 สภาพเมืองกรุงเทพฯ ก่อน ทศวรรษ 2440

3.2.1 สังคมชาวน้ำกับชุมชนนานาชาติในกรุงเทพฯ ก่อน ทศวรรษ 2440

จากเดิมตั้งแต่ก่อนพุทธศตวรรษที่ 24 ชาวต่างชาติต่างภาษาที่อาศัยในกรุงเทพฯ เช่น ชุมชนจีน มอญ ญวน ลาว เขมร ที่อพยพเข้ามาหรือถูกกวาดต้อนเข้ามา ได้ตั้งชุมชนนอกเขตกำแพงพระนครในบริเวณต่างๆ จนเรียกขานพื้นที่นั้นๆ ตามชื่อชนชาติในเวลาต่อมา

ชาวลาวที่ถูกกวาดต้อนมาเมื่อครั้งเกิดกบฏเจ้าอนุ และได้ตั้งบ้านเรือนอยู่บริเวณถนนบ้านหม้อ โดยในครั้งนั้นเรียกว่า บ้านลาว² แยกตึกนี้ได้เข้ามาตั้งบ้านเรือนบนถนนตึกนี้ ทั้งโดยสมัครใจและการกวาดต้อนเทศร์ตั้งแต่ต้นพุทธศตวรรษที่ 24³ เช่นเดียวกับที่พระยาทวายพาชาวทวายเข้ามาสวามิภักดิ์ในช่วงเดียวกันจนมีพื้นที่ที่อาศัยถูกเรียกว่า ตรอกทวาย⁴ จึงปรากฏมีชุมชนริมน้ำมากมายสมดังที่ชาวตะวันตกที่ได้เดินทางมายังกรุงเทพฯ ได้พรรณนาว่าเป็นดัง เวนิสตะวันออก ทั้งนี้จากบันทึกถึงได้กล่าวถึงความหนาแน่นของเรือและจำนวนคูคลองแม่น้ำจำนวนมาก และมีทั้งในความสามารถของเด็กๆ ที่สามารถดำผุดดำว่ายอย่างคล่องแคล่ว ตลอดจนสภาพของเรือนแพที่เป็นทั้งที่พักอาศัยและร้านค้าดังที่ได้พรรณนามาบังบอกถึงความเป็นเมืองน้ำของกรุงเทพฯ⁵

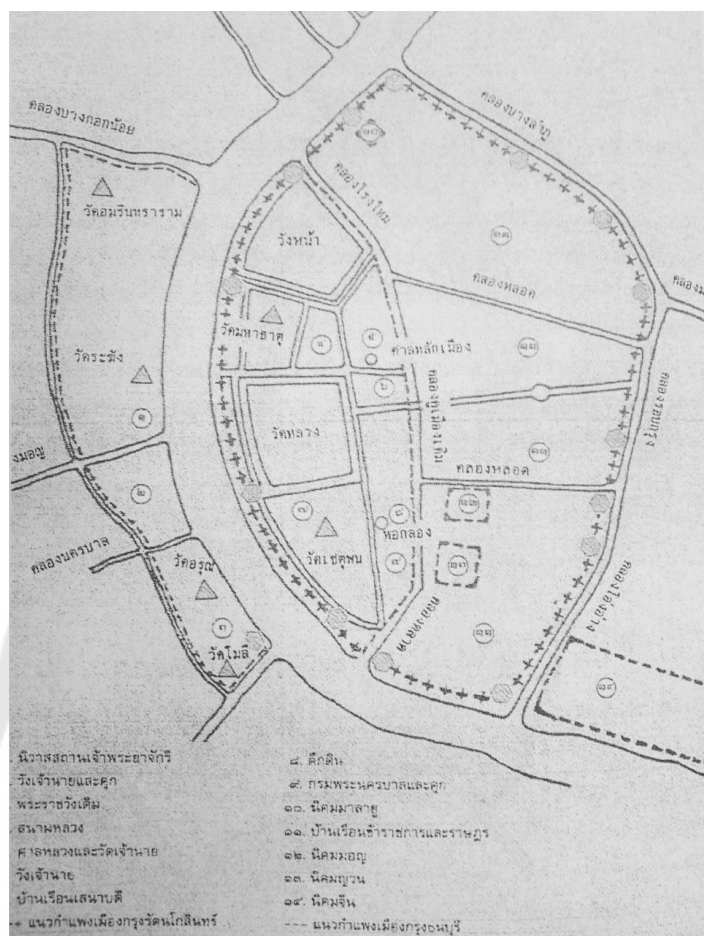
¹ โกมาตร จึงเสถียรทรัพย์ ; และ นกนาท อนุพงศ์พัฒน์. (2561). *ปกิณกคดี 100 ปี การสาธารณสุขไทย*. หน้า 127.

² แม่จ้อย ศักดิ์ศรี ม ว. (2534). *องค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์*. หน้า 86.

³ องค์ บรรจุน. (2553). *สยาม : หลากเผ่าหลายพันธุ์*. หน้า 94.

⁴ กฤษณา สินไชย. (2545). *แดนดินถิ่นไทย : ชื่อบ้าน นามเมือง*. หน้า 109.

⁵ Bacon George B. (1892). *Siam : The Land of the White Elephant as It Was and is*. หน้า 80.

ภาพประกอบ 8 สภาพชุมชนนานาชาติในกรุงเทพฯ เล่าเลียบริมน้ำ

ที่มา : กรมศิลปากร. (2525). จดหมายเหตุการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์. หน้า 38.

เมืองกรุงเทพฯ ยังคงขยายตัวควบคู่ไปกับการขุดคลองคูเมืองชั้นนอกหรือคลองผดุงกรุงเกษม¹ ให้เป็นปราการตามแบบจารีตดั้งเดิม โดยคลองนี้มีจุดเริ่มต้นจากแม่น้ำเจ้าพระยาบริเวณข้างวัดเทวราชกุญชร แล้วขุดตามแนวโค้งขนานกับคลองรอบกรุงมาออกแม่น้ำเจ้าพระยาในพื้นที่ด้านทิศใต้ของกรุงเทพฯ บริเวณริมวัดแก้วแจ่มฟ้า แต่การขุดคลองแม้จะมีการก่อสร้างป้อมปราการควบคู่ไปด้วย ดังปรากฏเรียงรายไปตามลำคลองเป็นระยะ แต่ไม่ได้สร้างกำแพงเมืองเลียบริมน้ำคูเมืองดังกล่าว ป้อมปราการที่สร้างขึ้นใหม่แม้จะมีนามตามแบบจารีตแต่ลดทอนองค์ประกอบ

¹ ทัพภากรวงศ์มหาโกษาธิบดี เจ้าพระยา ; และ ธงชัย ลิขิตพรสวรรค์. (2547). พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4 ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค) และลิลิตยอยพระเกียรติ แล ไครพระนามพระเจ้าลูกเธอในรัชกาลที่ 4. หน้า 59.

ของกำแพง อันเป็นเสมือนแนวปราการของเมืองแบบเดิมไปแล้ว โดยนามของป้อมที่เรียงรายคั่น
จองกันประกอบด้วย ป้อมปัจจุามิตร ป้อมปัจจานึก อีกเหี่ยมหาญ ผลาญไพรีราบ ปราสาทธูปาย
ทำลายแรงปรักษ์ หักดัษกร และมหานครรักษา ทำให้กรุงเทพฯ ใน พ.ศ. 2395 ก่อนที่จะก้าวเข้าสู่
พุทธศตวรรษที่ 25 อาณาเขตของกรุงเทพฯ จึงมีขนาดเพิ่มขึ้นเป็น 5,552 ไร่¹ หรือเป็นสองเท่าจาก
พื้นที่รอบคูเมืองเดิม ประชากรที่หนาแน่นมากขึ้น ในขณะที่สื่อต่างประเทศได้คะเนว่าในช่วงท้าย
ของทศวรรษ 2430 กรุงเทพฯ คลาคล่ำไปด้วยผู้คนกว่า 400,000 คน² บันทึกอีกชิ้นหนึ่งของ
ชาวตะวันตกที่เผยแพร่ราว พ.ศ. 2436 ซึ่งเป็นช่วงท้ายทศวรรษ 2430 เช่นกัน ระบุว่ามีการประชาร
กว่า 500,000 คนทั้งยังบอกอีกว่า 300,000 คนเป็นชาวจีน จำนวนประชากรที่มากขึ้นทำให้เมือง
ที่เป็นประตูเมืองเวนิสในตอนนี้มีประชากรรวมกันในพื้นที่จำกัดจำนวนมาก จากพุทธศตวรรษ
ก่อนอย่างรวดเร็ว³

ขณะที่โลกแบบจารีตที่กำลังจะลาลับหายไป คูเมืองชั้นนอกกำแพงเมืองรวมทั้งป้อม
และกำแพงเมืองในพื้นที่ชั้นในของเมืองได้ลดความสำคัญลง โดยที่กำแพงเมืองและป้อมบางส่วน
ถูกรื้อเพื่อประโยชน์ในการขยายถนนในการพัฒนาให้เป็นเมืองบก ด้วยการตัดถนนหรือขยายถนน
ตามแบบตะวันตก เช่น รื้อป้อมจักรเพชรและกำแพงเมืองที่ใกล้เคียงเมื่อมีการตัดถนนจักรเพชร
หรือการรื้อประตูท่าพระเมื่อมีการขยายถนนมหาธาตุ⁴ และแม้แต่ข้าราชการยังนำเสนอความเห็น
ว่ากำแพงพระนครปัจจุบันไม่ได้ใช้สำหรับในการศึกแล้ว ควรจะรื้อเพื่อให้เกิดทำเลที่กว้างขวาง
สำหรับการอื่นจะดีกว่า⁵ หรือกลืนเหินจากขยะมูลฝอยที่ทั้งกันจนล้นคลองเต็กมีเกยในย่านสำเพ็ง
นั้นยากเกินกว่าจะฟื้นฟูให้ดีขึ้นจึงมีการถมคลองกลายเป็นถนนเล็กๆ เชื่อมถนนสำเพ็งและ
เยาวราช⁶

สภาพของเมืองน้ำของกรุงเทพฯ เลวร้ายลงจากปัญหาขยะ ลำคลองก็มีสภาพตื้นเขิน
เกิดความสกปรก กลืนเหินจากสิ่งปฏิกูลตามจำนวนคนที่เพิ่มมากขึ้น ทำให้เกิดสภาพที่ไม่น่าอยู่
ประกอบกับการขยายพื้นที่ทางบกอยู่เสมอทำให้การอยู่บนบกจึงเป็นทางเลือกใหม่ที่เกิดขึ้น⁷ และ

¹ แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรี ม.ว. (2534). องค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์. หน้า 130-131.

² ชุมพล รักงาม ; และ สุธี เทียนคำ. (2555). สยามประเทศ : ในมุมมองของฝรั่งเศส. หน้า 147.

³ กรมศิลปากร. (2539). รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ 1. หน้า 300.

⁴ แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรี ม.ว. (2534). องค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์. หน้า 132.

⁵ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ยธ.8.4/6. เรื่อง การรื้อกำแพงรอบพระนครหน้าวัดราชบูรณะ (28 กุมภาพันธ์ ร.
ศ.115 – 19 มีนาคม ร.ศ.115).

⁶ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 น.8.1/70. เรื่อง จีนเซ่งก๊ว คลองเต็กมีเกยสำเพ็ง ราษฎรทั้งผู้เฝ้าฝอยต้นเดิมจะขอ
อนุญาตทำเป็นถนนตลอดไปถึงถนนเยาวราช (22 มีนาคม ร.ศ. 114 – 16 กันยายน ร.ศ.115).

⁷ มณฑุย์ ไชยวิเศษ. (2545). ประวัติศาสตร์สังคม - ว่าด้วย ส้วมและเครื่องสุขภัณฑ์ในประเทศไทย. หน้า 122.

เมื่อมีการขยายตัวทางเศรษฐกิจมากขึ้นทำให้มีการติดต่อค้าขายด้วยเรือกลไฟจำนวนมาก ที่เดินทางขึ้นล่องแม่น้ำเจ้าพระยามาถึงกรุงเทพฯ ประจวบกับเครื่องจักรไอน้ำที่ใช้ในโรงเลื่อยและโรงสีตามริมฝั่งแม่น้ำก่อให้เกิดหมอกควันเหม็นคั่งปกคลุมกรุงเทพฯ ดังที่มีหลักฐานจากเที่ยวเรือจำนวนมากผ่านสื่อสิ่งพิมพ์อย่าง Bangkok Recorder อย่างต่อเนื่องดังเช่น

กำปั่นเข้ากรุงเทพฯ					
เข้ามาเมื่อไร	กำปั่นชื่อไร	กัปตันชื่อไร	กี่ ตอน	เรือชื่อไร	มาแต่ไหน
เดือน ๑๐ ขึ้น ๑๒ ค่ำ	ทวีสินเคน	บรูว์ชัค	๕๘๖	ปาก ซอลันท์	สุระยา
แรม ๒ ค่ำ	คิมคูแวน	จัน	๒๕๐	ปาก ซอลันท์	สิงคโปร์
๓ ค่ำ	เจ้าพระยา	ฮอตัน	๓๕๓	กลไฟ สยาม	สิงคโปร์
๓ ค่ำ	มาเวีย	อินคอสัน	๖๐๐	ปาก ซอลันท์	ปัตตาเวีย
๔ ค่ำ	เรเวนซ์ โบน	คูเปอ	๔๓๐	ปาก อังกฤษ	ซาเลปูล์
กำปั่นออกจากกรุงเทพฯ					
ออกเมื่อไร	กำปั่นชื่อไร	กัปตันชื่อไร	กี่ ตอน	เรือชื่อไร	จะไปไหน
เดือน ๑๐ ขึ้น ๑๕ ค่ำ	ชกัท	โยธอก	๔๑๒	ปาก สยาม	ฮ่องกง
แรม ๑ ค่ำ	กะตันทก	คำมิง	๒๕๘	บวิกอังกฤษ	สิงคโปร์
๑ ค่ำ	บอนด์เนก	แคร์สซังเกลต	๗๙๐	ปาก ซอลันท์	ปัตตาเวีย
๒ ค่ำ	วีริชา	บุแลศซัง	๕๖๐	ชิป สยาม	ฮ่องกง
๒ ค่ำ	ตังโฮ	เครค	๙๐	สกุณนอ อังกฤษ	สิงคโปร์
๕ ค่ำ	กำโร	บัตโฟท์	๒๕๗	สกุณนอ สยาม	ฮ่องกง
๙ ค่ำ	เจ้าพระยา	ฮอตัน	๓๕๓	กลไฟ สยาม	สิงคโปร์

ภาพประกอบ 9 รายงานเรือกำปั่นจากต่างประเทศผ่านเข้าออกกรุงเทพฯ

ที่มา : “กำปั่นเข้ากรุงเทพฯ”. หนังสือจดหมายเหตุฯ Bangkok Recorder. เล่ม 1 ใบที่ 14. วันที่ 20 กันยายน ค.ศ.1865.

3.2.2 การเข้ามาตั้งถิ่นฐานบนบกของชาวตะวันตก

การเข้ามาของชาติตะวันตกหลังจากการเข้ามาทำสัญญาพระราชไมตรีนั้น ทำให้การตั้งถิ่นฐานในกรุงเทพฯ ของชาวตะวันตกแตกต่างจากการเดินทางแต่เดิมที่เพียงเข้ามาค้าขายชั่วคราวเวลาหนึ่ง แล้วเดินทางกลับออกไป กลับกลายเป็นว่าการทำสัญญาพระราชไมตรีกับชาติตะวันตกที่ดำเนินการอย่างต่อเนื่องจากช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 24 ต่อช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 25 เริ่มต้นจากอังกฤษ และฝรั่งเศส¹ ทำให้เกิดการตั้งถิ่นฐานของชาวตะวันตกในกรุงเทพฯ มากขึ้นพร้อมกันกับการที่ราชสำนักให้การต้อนรับกับการเข้ามาของชาติตะวันตก ทั้งนี้การที่ราชสำนักได้เข้มซับ

¹ ทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี เจ้าพระยา. (2547). พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4 ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค). หน้า 147.

ความรู้ความเข้าใจของชาติตะวันตกจากการศึกษาด้วยตนเอง จากการดูงาน จากการสนทนากับชาวต่างชาติ แม้ชาวตะวันตกที่เข้ามาอย่าง เซอร์เฮนรี นอร์แมน (Sir Henry Norman)¹ ได้กล่าวชมเชยผู้นำไทยที่มีความรอบรู้ในวัฒนธรรมตะวันตก² งานศึกษาของ วิลเลียม ธาวรณสาร ที่กล่าวถึงการที่ชนชั้นนำไทยประสบความสำเร็จในการเปลี่ยนแปลงประเทศได้อย่างราบรื่น ทั้งยังเป็นประเทศที่ทันสมัยและรักษาเนื้อหาความเป็นไทย เป็นผลจากความรู้ในวัฒนธรรมของตนอย่างดีและมีความเข้าใจในวัฒนธรรมตะวันตกด้วย³

การอำนวยความสะดวกและความโอบอ้อมผ่อนตามในหลายๆ ด้าน เช่น ช่วยเหลือในการซื้อที่ดินเพื่อสร้างเป็นสถานกงสุลอังกฤษแม้จะติดขัดด้วยกฎระเบียบที่ทรงได้ประกาศไปแล้ว ดังที่ทรงซื้อที่ดินบริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาบริเวณถนนเจริญกรุงใกล้กับสถานกงสุลโปรตุเกสเพื่อพระ ราชทานให้เป็นสถานกงสุลอังกฤษ⁴ การอำนวยความสะดวกในการตั้งสถานกงสุล แม้ว่าพระองค์จะประกาศเรื่องเขตที่ซึ่งฝรั่งจะเช่าหรือซื้อว่า แม้ว่าจะทรงต้องการที่จะบำรุงกิจการต่างๆ ของประชาชนให้อยู่ดีกินดี แต่คราวนี้มีฝรั่งที่ทรงเรียกว่า ฝรั่งนอก เข้ามาทำสัญญาเช่าซื้อที่ดิน ดังที่ชาวจีนและกลุ่มที่เข้ามาอยู่ในประเทศก่อนหน้านี้สามารถจะซื้อได้ แต่การที่ฝรั่งจะซื้อที่นั้น ทรงดำริให้ซื้อได้ในที่ไม่ใกล้ไม่ไกลจากกำแพงพระนคร คือ ต้องห่างจากกำแพงพระนครไปสองร้อยเส้น ดังความในประกาศไปแล้วก็ตามว่า

“จึงทรงพระกรุณาโปรดฯ ยอมให้พวกฝรั่งนอกซื้อที่ เช่าที่ในเขตแขวงที่ไม่ใกล้ไม่ไกลนัก แต่กรุงเทพมหานครคือภายในพระนคร แลห่างกำแพงพระนครออกไปเพียงสองร้อยเส้น เข้ามาโดยรอบ ในเขตเท่านั้นห้ามไม่ให้ผู้ใดขายที่ขาดแก่คนนอกประเทศที่เข้ามาอยู่ยังไม่ถึง 10 ปี”⁵

¹ เซอร์เฮนรี นอร์แมน (Sir Henry Norman) นักเดินทางชาวอังกฤษ ที่ได้เดินทางเยือนสยามและได้พบเห็นสภาพบ้านเมืองของกรุงเทพฯ ในทศวรรษ 2430 และเขียนบันทึกดังปรากฏในหนังสือ *The Peoples and Politics of the Far East : Travels and studies in the British, French, Spanish and Portuguese Colonies, Siberia, China, Japan, Korea, Siam and Malaya*. ตีพิมพ์ในช่วงทศวรรษ 2430.

² ชรัตน์ สิงห์เทศกุล; และคนอื่น ๆ. (2012). *รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์*. หน้า 164.

³ วิลเลียม ธาวรณสาร. (2545). *ชนชั้นนำไทยกับการรับวัฒนธรรมตะวันตก*. หน้า 120.

⁴ National Identity Board. (1982). *Foreign Records of the Bangkok Period up to A.D. 1932*. หน้า 40-41.

⁵ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. (2547). *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 = Collected Proclamations of King Mongkut*. หน้า 96.

การเข้ามาของชาติตะวันตกเป็นเรื่องที่สังคมชาวสยามให้ความสนใจ การพบเห็นฝรั่งผิวขาวจึงเป็นเรื่องแปลกที่ไม่แน่ใจว่าจะติดต่อกฎสัมพันธอย่างไรได้บ้าง ถึงกับมีประกาศถึงเรื่องการประพาศต่อชาวตะวันตกคือ ฝรั่งเศส อังกฤษและอเมริกันที่มาอยู่ในเมืองไทย ซึ่งได้กล่าวถึงว่าสามารถให้ราษฎรไปรับจ้างทำงานให้ชาวฝรั่งได้ แต่อย่าไปก่อการทะเลาะวิวาท และไม่ไปล้อเลียนชาวฝรั่ง ส่วนการทำผิดกฎหมายของชาวฝรั่งนั้นต้องอยู่ในความดูแลของกงสุลนั้นๆ ทั้งยังแนะนำถึงบางเรื่องที่ชาวฝรั่งทำได้เช่น สามารถมีสุราเมืองนอกได้ แต่ถ้าผู้ใดไปซื้อหรือกินในบ้านของคนนอกประเทศนั้นและเมาออกมาก็ให้นายอากรจับและปรับไหม¹ ทำให้ในช่วงก่อนทศวรรษ 2440 กรุงเทพฯ จึงเป็นชุมชนที่หนาแน่นที่มีส่วนประกอบเพิ่มเติมจากชาวตะวันตกที่ทำให้เมืองกรุงเทพฯ ในช่วงเวลานี้อยู่ในสายตาของชาวตะวันตกไปพร้อมกับความก้าวหน้าทางเศรษฐกิจ และความตั้งใจจะให้ประเทศมีความศิวิไลซ์ตามแบบชาติตะวันตกของราชสำนักไปด้วยกัน

3.2.3 กลิ่น และความสกปรกกรกรุงรังแบบเมืองน้ำของกรุงเทพฯ ก่อนทศวรรษ 2440

ความสกปรกที่เกิดขึ้นจนหมักหมมเป็นความเหม็นในเมืองน้ำแบบกรุงเทพฯ ล้วนอยู่ในสายตาของชาวตะวันตกดังได้บรรยายสภาพความสกปรกของลำคลอง ในช่วงก่อนทศวรรษ 2410 ผ่านสื่อสิ่งพิมพ์ในกลุ่มของชาวตะวันตกคือ หนังสือพิมพ์ Bangkok Calendar ว่า

“น้ำในแม่น้ำลำคลองขุ่นข้นอยู่ตลอดเวลาแต่หากดักขึ้นมาตั้งทิ้งไว้สักสองสามชั่วโมงก็ค่อยสะอาดขึ้นบ้าง พอใส่สารส้มลงไปสักเล็กน้อยก็จะใสแจ๋วทีเดียว อย่างไรก็ตามสามัญชนดูเหมือนจะไม่แยแสที่จะทำให้น้ำสะอาดขึ้นไปกว่าสภาพเดิมของมัน”²

และยังบรรยายถึงสภาพของแม่น้ำลำคลองที่ราษฎรอยู่ร่วมกับสกปรกจากการขับถ่าย และการทิ้งสิ่งปฏิกูลที่ยากที่จะให้ชาวตะวันตกที่เคยชินกับความสะอาดอยู่เป็นนิย จะสามารถปรับตัวเข้ากับสภาพอยู่ร่วมกันกับสภาพสิ่งแวดล้อมดังกล่าวแบบราษฎรทั่วไปได้ จนต้องส่งเสียงผ่านทางหนังสือพิมพ์ถึงความน่ารังเกียจและสภาพของลำคลองในขณะนั้นว่า

“แลคลองในเมืองนี้และท้องที่ใกล้เคียง ราษฎรนิยมปลูกบ้านเรือนยื่นลงไปน้ำอย่างแน่นขนัด เหตุที่ทำดั่งนั้น ก็เพื่อจะได้ถ่ายเทวัตถุอันจำเป็นลงไปน้ำได้

¹ แหล่งเดิม. หน้า 97-104.

² Bangkok Calendra ค.ศ. 1871 หน้า 132. อ้างใน กระทรวงสาธารณสุข. (2511). *บริรักษ์เวชการ อนุสรณ์*.

โดยสะดวก ลำคลองจึงกลายเป็นท่อโสโครกหิวมาสำหรับพาขยะมูลฝอยและสิ่งปฏิกูลต่างๆ ไปให้พ้น แต่ส้วมถ้ำยลงน้ำที่ตั้งอยู่เรียงรายไปตามริมคลองนั้นสิ เมื่ออาจมต้องตกค้างรอกระแสน้ำขึ้นอยู่เป็นเวลานานเกินสมควร ย่อมก่อให้เกิดภาวะอันสุดแสนจะทนทานแก่นาสิกประสาท และจักระประสาทแห่งบุคคลผู้เคยชินต่อความสะอาดมาแล้ว ผู้ที่สัญจรไปมาตามลำคลองเหล่านั้นคงจะได้เห็นว่า ในบริเวณใกล้กับส้วมนั้นเองมักจะมีคนลงอาบนํ้าอยู่เสมอ ลางคนก็เอางัดักน้ำขึ้นมาใช้ดื่มหรือใช้หุงต้มอาหารโดยไม่ได้ทำให้บริสุทธิ์เสียก่อนเลย ขณะเดียวกัน ลางคนก็ปล่อยสิ่งปฏิกูลอันน่ารังเกียจเหลือประมาณให้ลอยล่องไปในน้ำเสียอีกเล่า ถึงเราจะได้อาศัยอยู่ท่ามกลางสภาพอันพิงขยะแขยงเหล่านี้มาเป็นเวลานานถึง 35 ปี เรายังไม่อาจจะปรองดองต่อสิ่งเหล่านี้ได้ เพียงแต่ความคิดที่จะตักน้ำจากคลองขึ้นมาใช้ ก็ทำให้คลื่นเหียนเสียแล้ว”¹

ความสกปรกของลำคลองจากการทิ้งสิ่งปฏิกูล ซากสัตว์ลงในลำคลอง ยังก่อให้เกิดความวิวาทในหมู่ประชาชนอยู่เนืองๆ อย่างเช่น การทิ้งขยะจากเรือที่จอดอยู่เป็นประจำที่คลองตะพานหัน จนขยะนั้นทำให้คลองตื้นเขิน ประกอบกับมีเรือจอดซ้อนกันหลายลำ การเดินเรือจึงทำได้ลำบากเกิดการทะเลาะวิวาทและยังบอกอีกว่า ทำเหมือนคลองไม่มีเจ้าของ แต่เมื่อคลองตื้นมากก็เป็นเรื่องที่รัฐบาลจะต้องจ้างคนมาขุดลอกคลองอีกดังข่าวจากหนังสือพิมพ์ Bangkok Recorder ในช่วงเวลาทศวรรษ 2410²

ความสกปรกและกลิ่นเหม็นจากจากถึงสิ่งปฏิกูลลงในลำคลอง ทำให้ในช่วงต้นทศวรรษ 2410 ได้มีพระราชบัญญัติธรรมเนียมคลอง จุลศักราช 1232 (พ.ศ. 2413) เพื่อมุ่งจัดการให้การเดินเรือมีความปลอดภัย ไม่กีดขวางกันเพื่อให้เกิดความสะดวกเรียบร้อย และการดูแลคลองต่างๆ ในกรุงเทพฯ และพื้นที่ใกล้เคียงจากปัญหาจากการตื้นเขินเพราะการเททิ้งขยะมูลฝอย โดยบังคับให้ผู้ใดที่ทิ้งสิ่งของลงในคลอง ให้นายคลองบังคับให้โทษของนั้นขึ้นจากลำคลองให้หมด หากไม่ยอมทำตามนายคลองสามารถจ้างคนโทษขนบรรดาขยะต่างๆ ขึ้นจากคลองแล้วบังคับให้ทั้งสิ่งของนั้นเสียเงินค่าจ้างนั้นเป็นสองเท่า และคลองซึ่งอยู่ภายในกำแพงพระนครหรือใกล้กำแพงพระนคร เช่น คลองตลาด คลองหลอด และคลองอื่นๆ ใกล้เคียง ห้ามมิให้บ้านเรือนที่ตั้งอยู่ทั้งสองฝั่ง ทำเว็จสำหรับถ่ายอุจจาระลงไปในลำคลอง และห้ามเททิ้งสิ่งของโสโครก ซากสัตว์ เช่น แมว

¹ แหล่งเดิม. หน้า 136.

² ข่าว “ความขัดข้อง”. หนังสือจดหมายเหตุ Bangkok Recorder. เล่มที่ 1. ใบที่ 12. วันที่ 21 สิงหาคม ค.ศ. 1865. หน้า 94.

สุนัข สุนัข และได้แนะนำให้ทำเวจชนิดที่ก่อด้วยอิฐที่ริมฝั่ง และเสียเงินค่าจ้างให้กับนายคลองเพื่อจะได้จัดเรือและจ้างคนสำหรับนำสิ่งของโสโครกไปทิ้งให้ หากไม่กระทำตามนี้ นายคลองสามารถเรียกค่าปรับจากการจ้างให้คนมาทำเวจดังกล่าวให้¹

ในช่วงทศวรรษนี้แม้ว่ากรุงเทพฯ จะเริ่มเป็นชุมชนใหญ่แต่ว่าภายในบ้านหามีส้วมสำหรับขับถ่ายไม่ ทำให้ต้องไปสร้างส้วมหรือเวจนอกบ้านและก่อให้เกิดกลิ่นเหม็นจนไร้การควบคุม จึงมีข้อบังคับให้ตั้งเวจห่างจากคลอง 4 เส้น จะได้ไม่เป็นที่รังเกียจน้ำในคลองซึ่งจะเป็นน้ำที่จะนำมาบริโภคใช้สอย และมีให้ถ่ายอุจจาระปัสสาวะลงในคลองเป็นอันตราย หากสืบรู้ว่าใครละเมิดจะทำการปรับไหม² สภาพความสกปรกได้ถ่ายทอดผ่านบันทึกความทรงจำเกี่ยวกับสภาพของลำคลองว่า คลองส่วนมากสกปรกเพราะตื้นโดยคนที่ชอบนำขยะมูลฝอยมาทิ้งในคลองก็เพราะคิดไปเองว่าจะให้ลอยไปลงทะเล แต่ความเป็นจริงคือทำให้ลำคลองตื้นเขินและในบันทึกเรื่องความสกปรกในลำคลองมองผ่านผู้ที่อยู่ในยุคเดียวกันนี้ได้บรรยายถึงการตั้งเวจหรือส้วมริมคลองว่า

“นอกจากนั้นยังมีการตั้งเวจตามริมคลองกันโดยทั่วไปเสียด้วย แม้กระนั้นพวกเราเมื่อเด็กก็ยังชอบเล่นน้ำดำผุดดำว่ายในท้องคลอง โดยไม่รู้สึกรังเกียจแม้แต่น้อย แต่เมื่อมาคิดย้อนหลังดูในเวลานี้มันช่างรู้สึกขยะแขยงเสียนี้กระไร เพราะตามที่กล่าวแล้ว ในคลองที่มีทั้งขยะและอุจจาระลอยขึ้นมาตามน้ำเป็นแพๆ”³

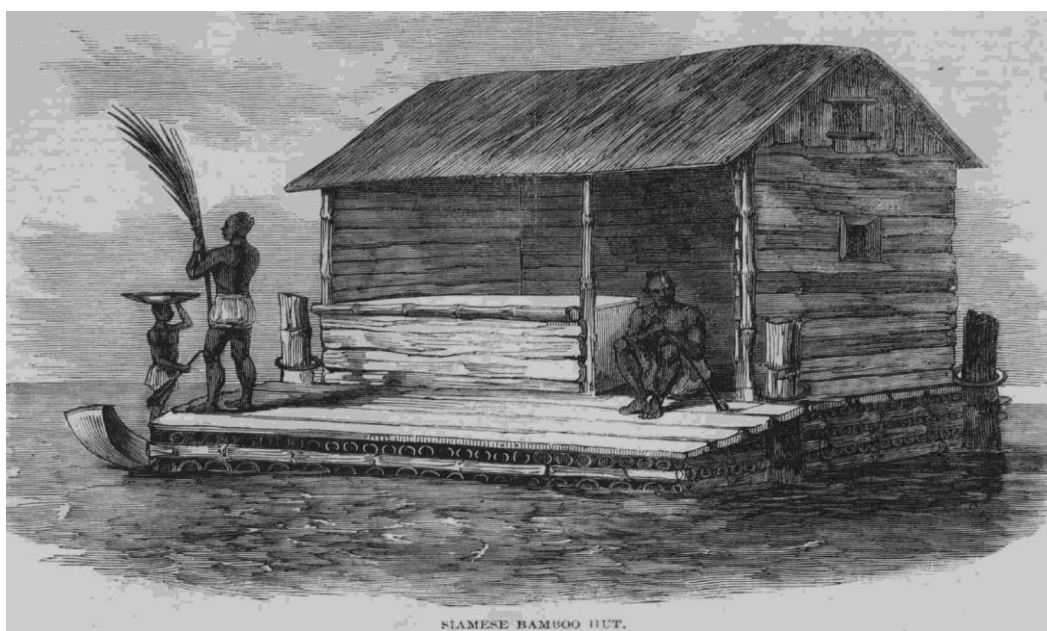
นอกจากตามลำคลองที่ใช้เป็นที่ขับถ่าย จากการเป็นที่ลับเมื่ออยู่ในน้ำ ยังมีพื้นที่ที่พร้อมจะส่งกลิ่นเหม็น สร้างบรรยากาศอันน่าสะอิดสะเอียนอีกสถานที่หนึ่ง นั่นคือสภาพของถาวรวัตถุ หรือส้วมสำหรับพระภิกษุและบริวารกับชาวบ้านในพื้นที่ด้วย โดยมากมักจะยกพื้นและถ่ายลงมาบนพื้นดินโดยไม่มีการขุดหลุมหรือมีอะไรรองรับ บางแห่งชาวบ้านปล่อยสุนัข สุนัข มากินอุจจาระนั้น เมื่อถึงฤดูฝนก็อาศัยเพียงน้ำที่ท่วมพัดพาไปแต่ก็สะอาดเพียงชั่วคราว ทำให้สภาพของพื้นที่มีกลิ่นเหม็นและความสกปรกที่น่ารังเกียจมาก หรือแม้การสร้างตึกแถวหรือห้องแถวตาม

¹ รัตนัญญัติ, หลวง. (ร.ศ.112). กฎหมายไทย คือ พระราชบัญญัติและประกาศซึ่งตั้งขึ้นในรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวผู้ทรงพระคุณธรรมอันประเสริฐ เล่ม 1. หน้า 12.

² วรรณถ แก้วศิริ. (2535). โรคระบาดในชุมชนภาคกลางของไทย พ.ศ. 2440-2475 : การศึกษาเชิงประวัติศาสตร์. หน้า 57.

³ อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลตรี พระยาอานาภาพไตรภพ (จรัส เทพหัสดิน ณ อยุธยา) ป.ช., ป.ม., ท.จ., ราชองครักษ์พิเศษ จ.ป.ร. ณ เมรุหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 20 ธันวาคม พุทธศักราช 2504. (1961). หน้า 167.

รูปแบบความเจริญแบบตะวันตก แต่ปรากฏว่าห้องแถวเหล่านั้นไม่มีห้องส้วม ในแต่ละบ้านจึงใช้วิธีการถ่ายอุจจาระลงในกระโถนแล้วนำไปเททิ้งในแม่น้ำลำคลองหรือที่รกร้างสร้างมลภาวะไปทั่วเมือง¹

ภาพประกอบ 10 สภาพเรือนแพของชาวกรุงเทพฯ ในพุทธศตวรรษที่ 24

ที่มา. Chevalier J.F. (1857, 21, November). Voyage to Siam. *The Illustrated London News*. (888), 21

3.2.4 กลิ่นเหม็นและความสกปรกของกรุงเทพฯ จากเมืองน้ำสู่เมืองบก

ความสกปรกและกลิ่นเหม็นจากที่ลอยล่องอยู่ในแม่น้ำลำคลองของกรุงเทพฯ เมื่อเป็นเมืองน้ำ ต่อมาเมื่อมีการเปลี่ยนมาเป็นเมืองบก ความสกปรกก็คืบคลานขึ้นมาที่ถนน ซึ่งเป็นสัญลักษณ์หนึ่งของการเปลี่ยนสภาพจากเมืองน้ำเป็นเมืองบก ดังเห็นได้จากการสร้างถนนสายสำคัญนอกกำแพงพระนครตามการร้องขอของบรรดาชาวตะวันตก ผ่านทางเจ้าหน้าที่กงสุล เนื่องจากเดิมมีถนนใหญ่พอจะให้สัญจรได้ดีเพียงถนนรอบกำแพงพระนคร ซึ่งพอเข้าฤดูฝนก็สกปรกเป็นโคลนเลนแต่หน้าแล้งก็เป็นฝุ่นพื้นถนนแต่กระแจะ² ชาวตะวันตกจำนวนมากจึงได้เข้าชื้อกันมาถวายเป็นค่าการบำบัดมลพิษถึงความจำเป็นของถนน เพราะมีความเคยชินกับการสัญจร

¹ ชัย เรืองศิลป์. (2517). ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352-2453 : ด้านสังคม. หน้า 432-433.

² จดหมายเหตุเล่าเรื่องถนนเมืองบางกอก เล่ม 1. (2014). หน้า 23.

ทางบก ต้องมาตั้งถิ่นฐานภายนอกประเทศในพื้นที่ห่างไกลความเจริญและไม่คุ้นเคยเหมือนในเมืองยุโรปว่า

“ชาวยุโรปเคยขึ้นรถขึ้นขี่ม้าไปเที่ยวตากลมอากาศ ได้ความสบายไม่ใคร่เจ็บไข้ เข้าอยู่กรุงเทพฯ ไม่มีถนนหนทางที่จะขี่รถขี่ม้าไปเที่ยวพากันเจ็บไข้เนื่องๆ ได้ทรงทราบหนังสือแล้ว ทรงพระราชดำริเห็นว่า พวกยุโรปเข้ามาอยู่ในกรุงมากขึ้นทุกปีทุกปี ด้วยประเทศบ้านเมืองเขามีถนนหนทางก็เรียบรื่น สะอาดไปทุกบ้านทุกเมือง บ้านเมืองของเรามีแต่กร่อย หนทางก็เป้นตรอกเล็กชอกน้อย หนทางใหญ่ก็เปราะเปื้อนไม่เป็นที่เจริญตา ดูเป็นที่อัปยศแก่ชวานานาประเทศเขาว่าเข้ามา ก็เป็นการเตือนสติเพื่อจะที่บ้านเมืองงดงามขึ้น”¹

ถนนดังกล่าวจึงได้เกิดขึ้นเพื่อรองรับความต้องการของชาวตะวันตก ถนนสายนี้เมื่อแรกสร้างเรียกว่าถนนใหม่ ชาวตะวันตกเรียกว่า “New Road” ซึ่งต่อมาได้นามว่า ถนนเจริญกรุง² นอกจากจะสร้างถนนตามรูปแบบตะวันตกแล้ว ริมถนนทั้งสองฝั่งยังสร้างตึกแถวสองชั้นตามแบบสิงคโปร์ด้วย³ อันเป็นไปตามพระราชดำริเดิมของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า ต้องการจะจัดการบ้านเมืองไม่ให้พวกฝรั่งดูหมิ่น ทั้งยังทรงพระราชดำริว่า การงานในเมืองไทยที่นิยมตามแบบแผนจีนมาแต่ก่อนนั้นพินาศเสียแล้ว และจะต้องเปลี่ยนแปลงแผนการงานไปทางฝรั่ง ด้วยเหตุดังนี้พระองค์ยังเคยส่งราชทูตไปทวีปยุโรปถึง 2 ครั้ง ครั้งถึง พ.ศ. 2404 ในช่วงต้นทศวรรษนี้ได้โปรดให้ส่งพระราชวงศ์ชั้นสูงและเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ไปดูการงานต่างๆ ที่เมืองสิงคโปร์และเมืองปีนัง⁴ และเริ่มสร้างอาคารตามรูปแบบตะวันตก เช่น พระที่นั่งอภินิหารนิเวศน์ด้วยรูปลักษณะเลียนแบบตะวันตก แม้ว่าจะมีแบบแผนทิศทางและความเป็นมงคลตามแบบจารีตก็ตาม⁵

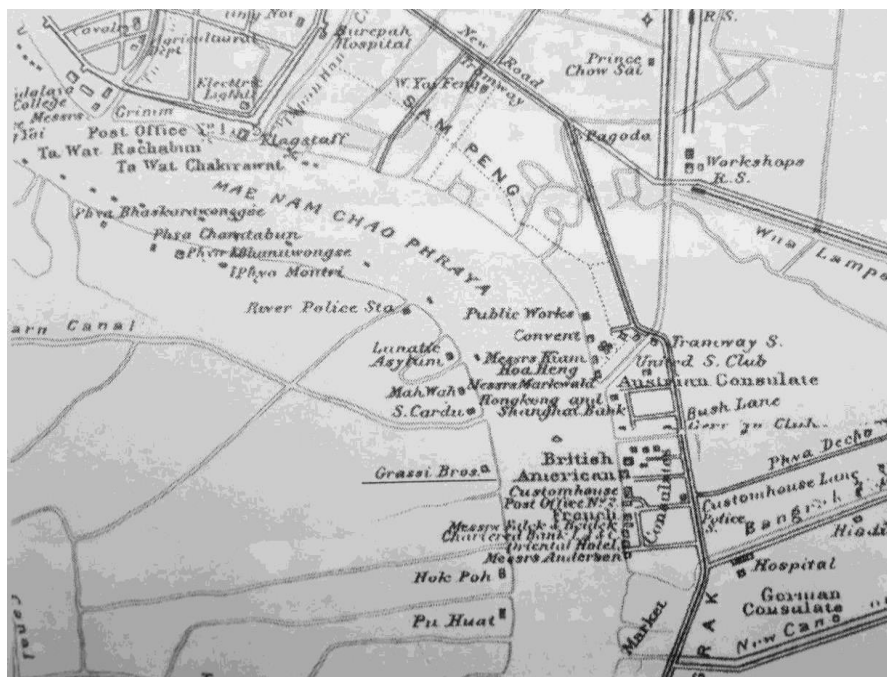
¹ ทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี เจ้าพระยา ; และ ธงชัย ลิขิตพรสวรรค์. (2547). *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4 ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์* (ข้า บุนนาค) และลิลิตยอยพระเกียรติ แล ไฉนพระนามพระเจ้าลูกเธอในรัชกาลที่ 4. หน้า 223.

² ณัฐวุฒิ ปรียวนิตย์. (2560). *เศรษฐกิจการเมืองของการตัดถนนในพระนคร สมัยรัชกาลที่ 1-5*. หน้า 38.

³ จดหมายเหตุเล่าเรื่องถนนเมืองบางกอก เล่ม 1. (2014). หน้า 26.

⁴ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระ. (2460). *จดหมายเหตุเสด็จประพาสต่างประเทศในรัชกาลที่ 5* เสด็จเมืองสิงคโปร์ แลเมืองเบตาเวียครั้งแรก แลเสด็จประพาสเมืองอินเดีย. หน้า 3-4.

⁵ ณัฐวุฒิ ปรียวนิตย์. (2560). *เศรษฐกิจการเมืองของการตัดถนนในพระนคร สมัยรัชกาลที่ 1-5*. หน้า 185.

ภาพประกอบ 11 แสดงที่ตั้งของสถานที่สำคัญของชาติตะวันตกเรียงรายไปตามถนน

ที่มา : พีรศรี โปวาททอง. (2548). ช่างฝรั่งในกรุงสยาม : ต้นแผ่นดินพระพุทธเจ้าหลวง หน้า 35.

เมื่อกรุงเทพฯ ก้าวเข้าสู่รูปแบบของเมืองที่มีชาวต่างชาติต่างผิวพรรณเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งในสังคมเพิ่มจากกลุ่มชาติพันธุ์อื่นที่เข้ามาด้วยภาวะจำยอม เช่น การอพยพหรือการเทครัวของชนชาติในอาณานิคมใกล้เคียง พร้อมกับการก้าวไปสู่เมืองที่ชาวตะวันตกต้องการความเป็นอยู่ที่คุ้นเคยเหมือนอยู่ในประเทศตน¹ พื้นที่ส่วนหนึ่งของกรุงเทพฯ ด้านใต้จากพระบรมหาราชวัง ผ่านแนวถนนเจริญกรุงและเครือข่ายถนนที่ทวีมากขึ้น จึงเป็นแหล่งที่รวมของสถานกงสุลตะวันตกและที่พักอาศัยดังปรากฏนามพื้นที่ตามชื่อชาวตะวันตกหลายแห่ง เช่น ตรอกกัปตันบุช (Captain Bush Lane)² ตามนามของกัปตันจอห์น บุช¹

¹ National Identity Board. (1982). *Foreign Records of the Bangkok Period up to A.D. 1932*. หน้า 136-139.

² Van Beek Steve. (1982). *Bangkok Only Yesterday*. หน้า 13.

นับจากช่วงต้นทศวรรษ 2410 โครงสร้างของความเป็นเมืองบ่งชี้ขยายตัว ภายหลังจากที่ราชสำนักได้เดินทางไปเพื่อศึกษาดูงานในดินแดนอาณานิคมตะวันตกอย่างเช่น สิงคโปร์ใน พ.ศ. 2413 ต่อเนื่องจากเมื่อครั้งพระราชดำริเดิมของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่มีพระประสงค์จะเสด็จไปเองให้ถึงเมืองสิงคโปร์ เพื่อสืบดูวิถีในการปกครองบ้านเมืองของฝรั่งด้วยพระองค์เอง แต่ก็ยังไม่ได้เสด็จพระราชดำเนินไปจนถึงรัชกาล ในช่วงต้นทศวรรษนี้พวกกงสุลต่างประเทศได้เสนอความเห็นถวายนายเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า จะคิดอ่านให้พระองค์ท่านได้ทรงศึกษาวิธีปกครองบ้านเมืองอย่างไร ท่านจึงตอบไปว่าจะให้เสด็จพระราชดำเนินไปทอดพระเนตรถึงเมืองสิงคโปร์ พร้อมกันนั้นเองท่านจึงได้จัดให้มีการเตรียมการ ซึ่งเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงทราบพระองค์ก็ทรงยินดีมากที่จะได้เสด็จพระราชดำเนินประพาสยังดินแดนนอก ราชอาณาจักรสยามเป็นครั้งแรก²

ความประทับใจตั้งแต่ภาพแรกที่พระองค์ได้ทอดพระเนตรเห็นความเป็นศิวิไลซ์ ของเมืองสิงคโปร์ คือย่านการค้าที่โอ้อ่าของท่าเรือจอห์นตัน (Johnston's Pier) และอาคารบ้านเมืองในรูปแบบสถาปัตยกรรมแบบตะวันตกในดินแดนอาณานิคมแห่งนี้ และถนนหนทางที่มีความสะอาด เรียบร้อย มียานพาหนะเช่น รถราง รถม้า รถลากที่จอดเป็นระเบียบ เป็นที่สะดุดตา

¹ กัปตันจอห์น บุษ หรือ พระยาศรีสุทราครดิฐ ชาวอังกฤษได้รับราชการเป็นข้าราชการไทยในตำแหน่ง กรมท่า เกิดเมื่อ 4 สิงหาคม ค.ศ. 1819 เสียชีวิตในประเทศไทย 3 เมษายน ค.ศ. 1905 อ้างในนิตยสาร ศิลปากร ปีที่ 38 ฉบับที่ 5 กันยายน-ตุลาคม 2538 หน้า 39-61.

² ดำรงราชานุภาพ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. (2530). ความทรงจำ. หน้า 129-130.

ภาพประกอบ 12 ภาพท่าเรือจอห์นตัน (Johnston's Pier) ในต้นทศวรรษที่ 2410

ที่มา Lim Patricia Pui Huen. (2009). Through the Eyes of the King : The Travels of King Chulalongkorn to Malaya. P.74.

ในขณะที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประทับ ณ อาคารรับรองที่เป็นบ้านพักของผู้สำเร็จราชการอังกฤษประจำสิงคโปร์ (Government House) เมื่อคราวเสด็จเยือนใน พ.ศ.2413 ทรงมีความประทับใจในรูปแบบสถาปัตยกรรมตะวันตกอันโอ่โถงแห่งนี้ เมื่อทรงทราบว่าอาคารนี้ได้ออกแบบและก่อสร้างโดยนายช่างชาวอังกฤษชื่อว่า จอห์น คลูนิส (John Clunis) ทำให้ในเวลาต่อมารัฐบาลของสยามได้ติดต่อว่าจ้างนายช่างชาวตะวันตกคนดังกล่าว มาเป็นนายช่างทำตึกของทางราชการหรือตึกหลวงต่างๆ โดยคลูนิสได้ออกแบบสร้างพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท¹ และยังมีส่วนช่วยก่อสร้างอาคารรูปแบบตะวันตก ซึ่งกำลังเริ่มก่อสร้างภายในพระบรมมหาราชวัง²

ภาพประกอบ 13 บ้านพักผู้สำเร็จราชการอังกฤษประจำสิงคโปร์ (Government House)

ที่มา : Lim Patricia Pui Huen. (2009). Through the Eyes of the King : The Travels of King Chulalongkorn to Malaya. P.9

¹ หนังสือ Court ข้าราชการ. (2539). หน้า 162.

² พิเศษ โกวาทอง. (2548). ช่างฝรั่งในกรุงสยาม : ดันแผ่นดินพระพุทธรเจ้าหลวง. หน้า 82-84.

ภายหลังจากการเดินทางไปเยือนดินแดนอาณานิคมตะวันตก ทำให้ภาพลักษณ์ใหม่หรือระเบียบวิธีการเลียนแบบชาวตะวันตกบางอย่างเกิดขึ้นตั้งแต่เรื่องเล็กๆ อย่างเช่น การเข้าเฝ้า นั้นให้แต่งตัวใส่เสื้อคอเปิดแบบฝรั่ง นุ่งผ้าม่วง ยืนเฝ้าแบบฝรั่ง และการโปรดย ให้เจ้านายและข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ได้ร่วมโต๊ะเสวย¹ หรือการเปลี่ยนแปลงทรงผมซึ่งกรมพระยาดำรงราชานุภาพ นิพนธ์ไว้ในหนังสือความทรงจำ ว่า ทรงผมมหาดไทยชวนให้ชาวต่างประเทศดูหมิ่น ควรจะเปลี่ยนมาเป็นไว้ผมตัดยาวทั้งศีรษะ ซึ่งเมื่อปรับเปลี่ยนในทางราชการแล้ว ในเวลาต่อมาราษฎรก็เลิกไว้ผมทรงมหาดไทยตามมา² แต่เรื่องที่ทรงประทับใจและนำมาซึ่งการเปลี่ยนแปลงสังคมเมื่อเสด็จกลับจากสิงคโปร์ คือการก่อสร้างถนนริมกำแพงรอบพระนคร คลองตลาดตอนระหว่างสะพานช้างโรงสีกับสะพานมอญนั้นให้ทำเขื่อนอิฐมีถนนรถ และมีสะพานข้ามคลองเหมือนอย่างในเมืองปะเตเวีย³ การสร้างสวนสาธารณะซึ่งให้สร้างตึกใหญ่แบบสถาปัตยกรรมตะวันตก เพื่อสำหรับเป็นที่สโมสรของทหารมหาดเล็กโดยให้ทำตามรูปแบบของสโมสรคองคอดีในปัตตาเวียอันเป็นดินแดนอาณานิคมตะวันตกที่ได้ประสบมา⁴

¹ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ; สุชาติ สวัสดิ์ศรี ; และ อรอนงค์ ทิพย์พิมล. (2547). รัชกาลที่ 5 : สยามกับอุษาคเนย์และชมพูทวีป = Kning Chulalongkorn : Siam-Southeast Asia-Jambudipa : เอกสารสรุปการสัมมนาวิชาการเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในโอกาสที่วันพระบรมราชสมภพครบ 150 ปี (พ.ศ. 2396-2546). หน้า 213-214.

² ดำรงราชานุภาพ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. (2530). ความทรงจำ. หน้า 132.

³ ปัตตาเวีย ปัจจุบันคือ เมืองจาร์ตาร์ ประเทศอินโดนีเซีย.

⁴ ดำรงราชานุภาพ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. (2530). ความทรงจำ. หน้า 139.

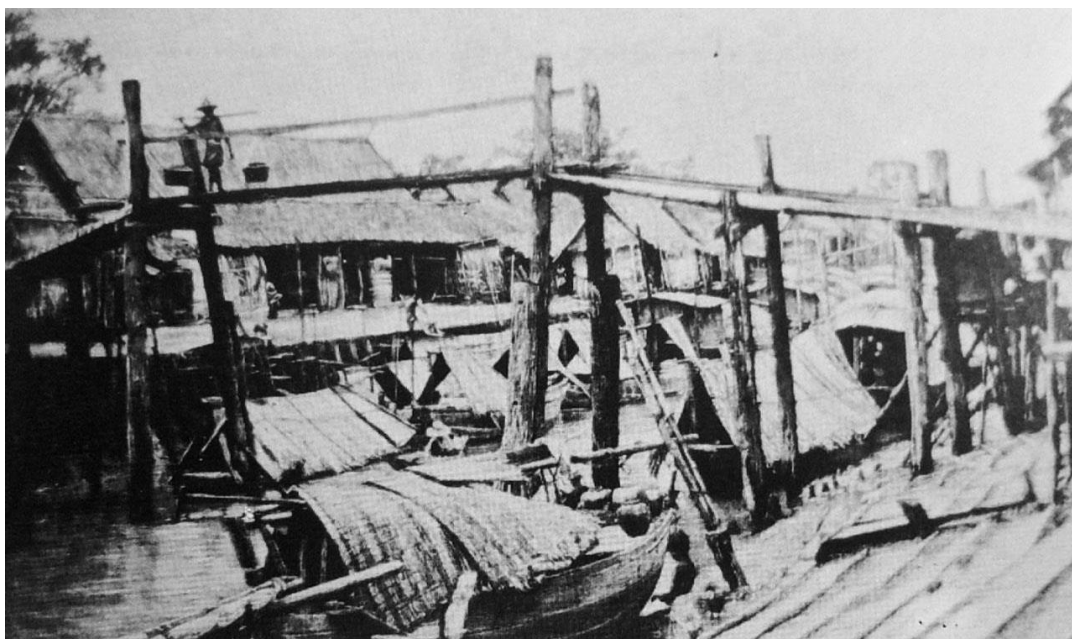
ภาพประกอบ 14 อาคารรูปทรงตะวันตกเลียนแบบสโมสรวงคอคเคเดีย เมืองปะเตเวีย

ที่มา : Wright Arnold ; และ Breadspear Oliver T. (1994). (Wright Arnold; และ Breakspear Oliver T. 1994) : Its History, People, Commerce, Industries, and resources. p. 250.

ความเจริญของเมืองบกทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงจากเมืองสร้างพระนคร ดังเห็นได้จากการสร้างสะพานข้ามคูคลองซึ่งมักเป็นอุปสรรคต่อการแห่กระบวนเรือ ตามรูปแบบจารีตของพระนคร ทำให้สะพานมักจะมีลักษณะยกตัวสูงขึ้นจากผิวน้ำดังสะพานเก่าข้ามคลองมหานาคในช่วงก่อนทศวรรษ 2430 แต่เมื่อกรุงเทพฯ ได้ปรับเปลี่ยนมาเป็นเมืองบกมากขึ้น ทำให้สะพานแบบเดิมที่เอื้อต่อการเดินเรือลดความสำคัญลง และได้ปรากฏรูปแบบที่เอื้อแก่พาหนะทางบกมากขึ้น ดังกรณีเมื่อมีการสร้างสะพานในสะพานชุดเฉลิม โดยนายช่างชาวตะวันตกและออกแบบตามรูปแบบยุโรปตั้งแต่ตอนปลายทศวรรษ 2430 ซึ่งเริ่มตั้งแต่สะพานเฉลิมศรี 42 ที่สร้างเสร็จในปี รศ. 113¹ และหลังจากนั้นก็ได้ทยอยสร้างขึ้นทุกปีจนตลอดทศวรรษ 2440 กล่าวได้ว่าทั้งหมดนี้เป็นการตอบสนองต่อการใช้ประโยชน์ของยานพาหนะทางบกอย่างเห็นได้ชัด โดยเฉพาะรูปแบบของ

¹ ศิริชัย นฤมิตรเวชการ. (2520). สะพานเก่ากรุงเทพ = Old Bridges of Bangkok. หน้า 38-40.

สะพานซึ่งมีท้องสะพานไม่สูงจากพื้นน้ำมากนัก และมีความลาดชันไม่สูงมาก ทั้งนี้เพื่อรองรับการเดินทางทางบกดังกล่าว

ภาพประกอบ 15 สะพานเก่าข้ามคลองมหานาค

ที่มา ศิริชัย นฤมิตรเรขาการ. (2520). สะพานเก่ากรุงเทพ = Old Bridges of Bangkok. หน้า 20.

อย่างไรก็ตามความเปลี่ยนแปลงจากเมืองน้ำสู่โลกบนบกของกรุงเทพฯ ก็ได้ นำพาความสปรกและกลืนหมิ่นอันเกิดจากไร้ระเบียบและความเคยชินของราษฎร เคลื่อนย้ายจากความโสโครกตามลำน้ำตามมาบนบกด้วยเช่นกัน จนเป็นที่มาของการจัดการปัญหานี้ในทศวรรษ 2410 จากท้องน้ำที่เป็นที่ทิ้งขยะมูลฝอย ซากสัตว์ และสิ่งปฏิกูลทั้งจากเรือและเรือนแพริมน้ำ แต่เมืองบกใช้ถนนในการเดินทางด้วยยานพาหนะทางบกซึ่งเป็นสิ่งใหม่สำหรับคนไทย นอกจากรถม้าที่ใช้กันแพร่หลายแล้ว รถลากก็เริ่มปรากฏขึ้น โดยรถลากที่เกิดจากการประดิษฐ์คิดค้นในประเทศญี่ปุ่นและแพร่หลายในประเทศจีนและสิงคโปร์ ได้ถูกนำเข้ามาในไทยโดยพระยาโชฎึกราชเศรษฐี ข้าราชการไทยเชื้อสายจีน ต่อมารถลากได้แพร่หลายไปทั่วในระบบคมนาคมทางบก¹

¹ เทพชู ทับทอง. (2545). อนุทินกรุงเทพฯ ภาพแห่งความทรงจำ. หน้า 261.

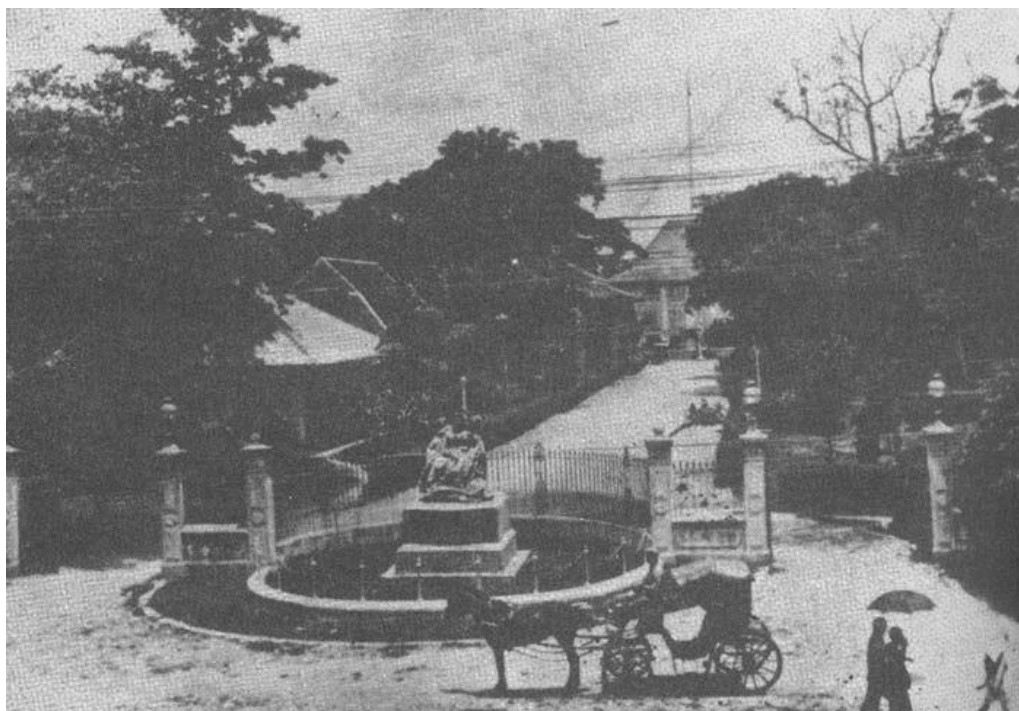
ภาพประกอบ 16 ลักษณะสะพานที่เอื้อต่อการเดินทางทางบกในภาพคือสะพานเฉลิมยศ 45

ที่มา ศิริชัย นฤมิตรเรขาการ. (2520) สะพานเก่ากรุงเทพ = Old Bridges of Bangkok. หน้า 48.

ความเป็นเมืองบกหรือความเจริญที่เคลื่อนตัวมาสู่ทางบกมากขึ้น คือวิธีในการเสด็จพระราชดำเนินยังพื้นที่ต่างๆ ในกรุงเทพฯ ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและบรรดาเจ้านาย ตลอดจนข้าราชการนั้นด้วยการใช้เส้นทางถนนเป็นปกติด้วยรถม้า¹ ในบันทึกได้กล่าวถึงช่วงเวลาตอนเย็นๆ ภายหลังทรงพระราชกรณียกิจมาตลอดทั้งวันแล้ว พระองค์ได้เสด็จพระราชดำเนินด้วยรถวนไปตามถนนรอบๆ กรุงเทพฯ แล้วกลับมายังพระบรมมหาราชวัง ดั่งบันทึกพระราชหัตถเลขาของพระองค์ในช่วงทศวรรษ 2420 ว่า “บ่าย 5 โมงเศษขึ้นรถไปทางถนนบำรุงเมืองออกนอกกำแพงตรงไปเลี้ยวถนนริมคลองผดุงหน้าวัดเทพศิรินทร์ หยุดพูดกับพระยาอัคนีและกรมเจริญ แล้วเดินรถต่อไปเลี้ยวถนนเจริญกรุงเข้าในเมือง”²

¹ จากจดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน ภาค 3 ความตอนหนึ่งระบุว่า “...รับหนังสือท่านเล็กว่าด้วยไปวังกรมเจริญ กลับมารอดินเจ็กตายที่สะพานข้างโรงสีเพราะบังเหียนขาด....” จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2476). จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน ภาค 3. หน้า 77.

² จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2476). จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน ภาค 1. หน้า 54.

ภาพประกอบ 17 รถม้า บริเวณด้านหน้าสถานกงสุลอังกฤษ ก่อนทศวรรษ 2440

ที่มา : เทพชู ทับทอง (2545). อนุทินกรุงเทพฯ ภาพแห่งความทรงจำ. หน้า 274.

การเดินทางทางถนนจึงเป็นเรื่องสำคัญดังที่หนังสือพิมพ์ จดหมายเหตุสยามไสมย ได้รายงานการเดินทางเยือนกรุงเทพฯ ของพระราชวงศ์เยอรมันพระองค์หนึ่งในช่วงเวลาทศวรรษ 2420 โดยได้กล่าวถึงการต้อนรับให้สมเกียรติ คือ ได้เชิญเสด็จไปพำนัก ณ วังสระปทุม ในเวลาต่อมา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทางเสด็จพระราชดำเนินไปเยี่ยมแขกเมืองสำคัญ ท่านนี้โดยทางถนน โดยหนังสือพิมพ์ จดหมายเหตุสยามไสมยได้ลงถึงเส้นทางเสด็จไว้อย่างละเอียดว่า

“วันประสูติ เดือนห้า แรม 11 ค่ำ ปีมะแม เบญจศก สมเด็จพระเจ้ากรุงสยามทรงรถ พระที่นั่งอย่างเอกเทียมด้วยม้าเทศ แล้วมีกระบวนทหารขี่ม้าเทศหน้าตามเสด็จเป็นอันมาก เสด็จพระราชดำเนินทรงรถพระที่นั่งออกทางประตูวิเศษไชยศรี เลี้ยวบ่อนมพเต็จัดศกร

ไปทางถนนบำรุงเมืองตรงไปออกประตูพระนครด้านตะวันออกข้ามสะพานเหล็กสอง
ตมาน”¹

ความสะดวกเป็นหัวใจของความเป็นศิวิไลซ์แบบตะวันตก ทำให้ในการต้อนรับแขก
เมืองเพื่อประกาศความเป็นศิวิไลซ์ต่อชาวตะวันตกอย่างเช่นงานเลี้ยงครั้งนี้ จึงได้จัดงานปาร์ตี้แบบ
ตะวันตกที่สวนสราญรมย์ซึ่งเป็นอาคารที่ออกแบบในรูปแบบตะวันตก โดยการจัดงานต้อนรับที่
สวนสราญรมย์ในครั้งนี้แสดงถึงพื้นที่ในการต้อนรับต้องมีความสะอาด สวยงาม สมเป็นเมืองที่
ต้องการจะมีความศิวิไลซ์ตามแบบอย่างตะวันตกดังที่ จดหมายเหตุสยามไสมย ได้ลงข่าวไว้ว่า

“ที่สวนสราญรมย์นั้นเต็มไปด้วยผู้ใหญ่ผู้น้อยเพนอันมากที่รับเชิญ ได้ประชุมกันทั้ง
ชาวนอกชาวใน ในที่สนามเล่นมีเก้าอี้มากตั้งเป็นแถว ท่านได้นั่งตามลำดับผู้ใหญ่ผู้น้อย
ได้เจรจากันดูการสนุกนิต่างๆ แลฟังมะหิระเครื่องฝรั่งตามสบายใจ หนทางวกเวียนสำหรับ
เดินดูต้นไม้ดอกไม้ แปลกประหลาดต่างๆ นั้น ที่สะอาด เรียบดีนั้นเป็นแห่งๆ”²

การที่ผู้ปกครองชั้นสูงได้หันมาใช้เส้นทางทางบกซึ่งมีความสะดวกสบายมากขึ้น จึง
ส่งผลให้ราษฎรโดยทั่วไปหันมาใช้เส้นทางทางบกเพิ่มขึ้น จากที่เคยชินการใช้เรือในการเดินทาง
ดังที่ เกื้อกูล ยืนยงอนันต์ ได้ให้เหตุผลเพิ่มเติมว่า การเชิญชวนให้ราษฎรหันมาใช้เส้นทางถนนนั้น
เป็นวิธีที่ดีมากทางหนึ่งกล่าวคือ ถนนโดยมากก็สร้างขึ้นเลียบตามคลองต่างๆ เช่น ถนนกรุงเกษม
เป็นทางเลียบคลองผดุงกรุงเกษม ถนนสุขุมและถนนมหาชัยเลียบคลองคูเมืองเดิม เมื่อเปิดใช้
นานเข้าประชาชนก็ใช้ตามความเคยชินไปเอง³ อีกทั้งถนนที่สร้างใหม่ก็มีสภาพที่ดี นำใช้ และ
สามารถใช้ได้ตลอดปีไม่เป็นโคลนในฤดูฝน ดังข่าวใน จดหมายเหตุสยามไสมย ได้เห็นถึงความ
พร้อมของถนนที่ก่อสร้างตามแบบตะวันตก และโดยผู้ควบคุมการก่อสร้างเป็นชาวตะวันตกเอง
และถนนหนทางที่ดีย่อมเป็นสิ่งที่ทำให้คนในกรุงเทพฯ มีพอกจะมีความสุขกับการใช้ถนนที่ใช้ได้ดี
สะอาดเรียบร้อย ดังเสียงสะท้อนผ่านข่าวจากหนังสือดังนี้

¹ “ในหลวงเสด็จเยี่ยมแขกเมือง”. จดหมายเหตุสยามไสมย (เล่ม 1 แผ่น 10 วันพุธ เดือน 6 ขึ้น 3 ค่ำ ปีมะแม
เบญจศก 1245) : 73-74.

² “แขกเมือง”. จดหมายเหตุสยามไสมย (เล่ม 1 แผ่น 11 วันพุธ เดือน 7 ขึ้นค่ำ 1 ปีมะแม เบญจศก 1245) : 81.

³ เกื้อกูล ยืนยงอนันต์; และคนอื่น ๆ. (2519). การพัฒนาการคมนาคมทางบกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. หน้า 101.

“ถ้าจะทำถนนดีในกรุงต้องถมดินด้วยหินก้อนเล็กๆ แลทรายให้แน่นให้สูง จึ่งถนนบก
จะเป็นอันแห้งได้ตลอดปี ไม่ว่าน้ำแล้งน้ำฝนก็ใช้ได้เหมือนกัน พระบาท สมเด็จพระเจ้า
กรุงสยาม ได้ทรงพระกรุณาโปรดสั่งให้นายอาละบาชะเตอร์จัดถนนในกรุงให้เรียบร้อยให้
เป็นอันใช้ได้สะดวก ก็เป็นกำลังทำอยู่ตามรับสั่ง”¹

3.3 กลิ่นเหม็นและความสกปรกจากความเจริญทางบก

3.3.1 เปิดพื้นที่ความสกปรกบนท้องถนนและตรอกซอกซอยของกรุงเทพฯ

เมื่อภาพลักษณ์ของกรุงเทพฯ ที่ถูกนำเสนอผ่านถนนสมัยใหม่ที่สะอาดและสถานที่อันน่ารื่นรมย์ตามแบบสถาปัตยกรรมแบบตะวันตก ที่สร้างขึ้นเพื่อหวังจะแสดงตัวตนในสังคมโลกผ่านสายตาของชาวตะวันตกที่อยู่ในเมือง ชี้ชวนให้เห็นว่า การเดินทางทางบกมีความสัมพันธ์อย่างยิ่งกับความอยากมีความศิวิไลซ์ ทำให้มีการปรับปรุงโครงข่ายถนนเดิมจากก่อนพุทธศตวรรษที่ 24 ให้สวยงามขึ้นในทศวรรษ 2410 เพื่อแก้ไขส่วนที่คับแคบและไม่ตรง คดโค้งไปมา เช่น การปรับแก้ถนนบำรุงเมืองที่มีบ้านเรือนประชาชนบางแห่งเหลื่อมล้ำออกมาที่ถนน เมื่อปรับปรุงให้ตรงและกว้างขึ้นเพื่อประโยชน์ คือ ให้พระนครสวยงามแล้วยังได้มีการสร้างอาคารตึกแถวก่ออิฐถือปูนสองชั้นขึ้นใหม่ตลอดแนวถนน โดยถ่ายแบบมาจากตึกแถวของชาติตะวันตก² ความต้องการเมืองให้สวยงามตามแบบแปลนแบบตะวันตกนั้นถึงกับเมื่อมีการสร้างตึกแล้ว ยังอนุญาตให้ราษฎรที่เป็นเจ้าของที่ดินสามารถเป็นเจ้าของได้โดยชำระค่าสร้างตึกให้หน่วยงานของรัฐให้ครบ โดยกำหนดว่าไม่มีดอกเบียด้วย ดังการขยายถนนและยกตึกแถวถนนบำรุงเมืองและถนนเฟื่องนครพระราชทานเจ้าของที่แต่เดิม

“จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ขยายถนนให้กว้างออกไปอีก 8 ศอก 9 ศอก... จะได้เป
นทางรถม้าราษฎร เดินไปมาได้โดยสะดวก อนึ่งตึกโรงร้านที่จำหน่ายสินค้านั้น ผู้เป็นเจ้าของ
องต่างๆ กัน สร้างทำขึ้นไว้แต่ก่อนๆ ก็สั้นๆ ยาวๆ เล็กๆ ใหญ่ๆ ชำรุดทุดโทรมไปเป็นอัน
มาก ไม่หมดจดงดงามสมควรแก่บ้านเมือง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นใหม่
ให้เรียบร้อย แต่จะมีให้ร้อนใจแก่เจ้าของที่เจ้าของตึก จะพระราชทานทุนเงินพระคลังข้าง
ที่ ออกเป็นค่าสร้างทำเป็นการหลวง แต่ถ้าเจ้าของที่ผู้ใดมีทรัพย์มีกำลัง จะสร้างทำ

¹ “ถนนต่างๆ ในกรุงเทพฯ”. จดหมายเหตุสยามสมัย (เล่ม 1 แผ่น 5 วันพุธ เดือน อ้าย ขึ้น 3 ค่ำ ปีมะเมีย จัตวา ศก 1244) : 40.

² ณัฐวุฒิ ปรียานิตย์. (2560). เศรษฐกิจการเมืองของการตัดถนนในพระนคร สมัยรัชกาลที่ 1-5. หน้า 51-52.

ตึกแถวได้เองก็ให้ทำให้ตามปรารถนา แต่กำหนดหลังคาให้สูงเท่ากับด้านหน้า ให้เหมือนกัน กับแบบหลวงที่พระยาราชสงครามทำให้ขึ้นไว้ ถ้าเจ้าของที่เจ้าของตึกผู้ใด ไม่มีทรัพย์ไม่มี กำลังจะทำได้ ของหลวงจะทำการขึ้น และเก็บเงินค่าเช่าเป็นหลวง ไปจนกว่าจะครบเท่าทุน ที่สร้างทำการขึ้น”¹

ความต้องการถนนจึงเป็นภาพลักษณ์ของเมืองที่เจริญ ดังที่ได้สร้างต่อเนื่องมาตั้งแต่ต้นพุทธศตวรรษที่ 25 แล้ว เมื่อความต้องการถนนเพิ่มมากขึ้น และด้วยเหตุผลบางประการทำให้การตัดถนนต้องตัดอ้อมไปมาดังที่กระทรวงโยธาธิการได้ขออนุญาตทำถนนเยาวราช โดยแทรกลงในระหว่างกลางกับถนนเจริญกรุงและถนนสามเพ็ง แม้ว่าการตัดถนนจะช่วยทำให้การค้าขายเจริญในรูปแบบของเมืองบก แต่ก็เป็นที่ห่วงใยของประชาชนในพื้นที่ว่าจะโดนไล่ที่ตัดถนนหรือไปอย่างในกรณีของถนนเยาวราชนี้ก็เช่นกัน ความกังวลของราษฎรในเรื่องดังกล่าวทำให้ กรมโยธาธิการต้องมีประกาศออกมาเพื่อแจ้งแก่ประชาชนว่า

“การตัดถนนใหม่เช่นนี้ มักมีคำเล่าลือว่าที่ข้างถนนจะต้องเป็นของหลวงบ้าง หรือบางทีเข้าใจว่าชิงขายเสียก่อน ถึงจะได้ราคาน้อยไม่สมควรก็ยิ่งดีกว่าที่จะต้องสูญเสียเปล่าครว ต้องพระราชประสงค์บ้าง การเป็นเช่นนี้ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศมาให้ทราบทั่วกันว่าการตัดถนนสายนี้ พระราชประสงค์จะทรงอุดหนุนให้เป็นการเจริญแก่บ้านเมือง แลเป็นประโยชน์แก่ชนทั้งหลายฝ่ายเดียว ไม่ได้ตัดถนนเพราะจะต้องพระราชประสงค์ที่สองข้าง”²

แต่ถึงประกาศดังกล่าวยังได้ชี้แจงการตัดถนนในท่ามกลางพื้นที่ที่มีประชาชนอยู่เนืองแน่นว่า ได้ให้กรมโยธาธิการทำแผนที่โดยละเอียดว่าจะหลบเลี่ยงไม่ให้โดนตึกและเรือนที่มีราคาแพง หรือจะมีตึกซึ่งยื่นล้ำเข้าไปในแนวถนนไม่เกิน 1 วา ก็ทรงอนุญาต แต่การสร้างถนนก็ยังยุ่งยาก เพราะมีการร้องเรียนของราษฎรที่เข้าชื่อมาร้องทุกข์ว่า ถนนสายนี้เจ้าพนักงานกะแผนที่จะทำคดไปคดมาไม่เหมือนถนนที่ทำมาแต่ก่อน แลที่คดนี้โดยหลักหนีตึกบ้านเรือนท่านผู้มีทรัพย์จึงมาถูกที่ราษฎรที่ยากจน บางทีก็ลำบากด้วยที่ดินเป็นของคนในบังคับของต่างชาติ ทำให้ในที่สุดที่ประชุม

¹ ประกาศยกตึกแถว ถนนบำรุงเมือง แลถนนเฟื่องนคร พระราชทานเจ้าของที่. (ร.ศ.111, 21 กันยายน). ราชกิจจานุเบกษา. เล่มที่ 9. หน้า 240-241.

² ประกาศกรมโยธาธิการ. (ร.ศ.110, 30 กันยายน). ราชกิจจานุเบกษา. เล่มที่ 8. หน้า410-411.

เสนาบดีจึงได้ข้อสรุปว่า หากจะให้มีการตัดถนนคนเดินไปตามแผนที่นั้นเพื่อให้เดือดร้อนจึงสรุปให้กรมพระนครบาลจัดซื้อตามราคากลางเพื่อความยุติธรรมทุกฝ่าย¹

อย่างไรก็ตามโครงข่ายถนนก่อนทศวรรษ 2440 ก็ตัดผ่านพื้นที่ชุมชนหนาแน่นทั้งภายในกำแพงพระนครและรอบนอกนับสิบๆ สาย² โดยเฉพาะด้านใต้ของพระบรมมหาราชวังนอกกำแพงเมืองในย่านสำเพ็ง ทำให้การสัญจรและกิจกรรมบนถนนเกิดความโกลาหลอย่างยิ่ง ความแออัดบนท้องถนนทำให้มีเอกชนบางรายคิดตัดถนน เพื่อให้ผ่านที่ของตนเอง ขณะเดียวกันก็เป็นความช่วยเหลือแก่ภาระบนท้องถนนไปด้วย การตัดถนนโดยเอกชนจึงเป็นที่ชื่นชอบของราชสำนัก เพราะทำให้ไม่ต้องลงทุนเอง เช่น ในกรณีที่เจ้าพระยาสุรวงศ์วิวัฒน์ศักดิ์ครั้งยังเป็นพระยาสิทธิราชเดโชชัย เป็นผู้ริเริ่มกระทำการขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตเพื่อสร้างถนน ช่วงตั้งแต่ถนนเจริญกรุงตรงบริเวณปากตรอกโรงภาษีไปออกถนนหัวลำโพง โดยไม่คิดเอาค่าทำถนนและไม่คิดเก็บค่าเดินทาง เพื่อถวายเป็นถนนสำหรับแผ่นดิน เพื่อความเจริญของบ้านเมือง³ หรือในกรณีที่มิมีเอกชนได้ตัดถนนและได้กราบบังคมทูลเพื่อให้ทรงรับถนนไว้เป็นของหลวง เพื่อจะได้รับการซ่อมแซมอยู่เสมอ และจะได้มีการทำความสะอาดอยู่ตลอด เพราะถนนสาธารณะนั้นหากปล่อยปละละเลยเมื่อใดก็จะบังเกิดความสกปรกในไม่ช้า ดังเช่นถนนสุรวงศ์ที่ตัดแยกจากถนนเจริญกรุงไปถึงหัวลำโพงดังความว่า “บัดนี้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพนักงานรับถนนสองสายนี้ไว้เป็นถนนหลวงสำหรับพระนคร เพื่อเจ้าพนักงานจะได้จัดการรักษาและซ่อมแซมเหมือนถนนหลวงทั่วไป”⁴

การตัดถนนเข้าไปในพื้นที่ชุมชนหลายสายนั้น ญัฐวุฒิ ปรียวนิตย์ ได้กล่าวไว้ว่า เมื่อตัดถนนที่ดินสองฟากถนนที่ตัดใหม่จำนวนมาก แม้ราชสำนักจะแสดงเจตนารมณ์เพื่อเป็นการสาธารณะ แต่ก็ยังมีหน่วยงานของรัฐคือพระคลังข้างที่ได้ดักซื้อที่ดินตามแนวถนนไว้เพื่อสร้างอาคาร เช่นตึกแถว หนาบบ้างพื้นที่ริมถนนนั้นสำหรับนำออกให้คนเช่าในภายหลัง⁵ ผลก็คือการพัฒนาเครือข่ายของถนนและการสร้างตึกแถวรูปแบบตะวันตกได้ทำให้กรุงเทพฯ ดูเรียบร้อยดังในภาพถนนอัมรินทร์ที่สร้างขึ้นอย่างสวยงามพร้อมตึกแถว 2 ฝั่งถนน

¹ ญัฐวุฒิ มุลศิลป์. (2545). รายงานการประชุมเสนาบดีสภาสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. หน้า 200-208.

² ญัฐวุฒิ ปรียวนิตย์. (2560). เศรษฐกิจการเมืองของการตัดถนนในพระนคร สมัยรัชกาลที่ 1-5. หน้า 49.

³ ญัฐวุฒิ จักรวรรดิโยธิน. (2554). ถนนพระยาพิพัฒน์ : เรื่องเล่าจากปลายซอย. หน้า 8.

⁴ ประกาศพระราชทานนามถนน. (ร.ศ. 116, 12 มิถุนายน). ราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ 14. หน้า 148.

⁵ ญัฐวุฒิ ปรียวนิตย์. (2560). เศรษฐกิจการเมืองของการตัดถนนในพระนคร สมัยรัชกาลที่ 1-5. หน้า 232.

ภาพประกอบ 18 ภาพถนนอัษฎางค์ มองเห็นตึกแถวสองฝั่งเป็นระเบียบเรียบร้อย

ที่ ม า : Wright Arnold ; and Bredsphear Oliver T. (1994). Twentieth Century Impressions of Siam : Its History, People, Commerce, Industries, and Resources. p. 240.

กล่าวได้ว่าการสร้างตึกแถวให้เข้าได้กลายเป็นที่ต้องการด้านเศรษฐกิจของชนชั้นสูง จึงปรากฏว่ามีตึกให้เช่าตามถนนสายหลักจำนวนมาก เช่น ถนนบำรุงเมืองมีราษฎรเช่าตึกอยู่ริมถนนมากถึง 239 ห้องจากจำนวนทั้งหมด 400 ห้อง¹

แต่ทว่าการสร้างตึกแถวโดยตลอดกลายเป็นปรากฏการณ์ที่ปิดบังพื้นที่ด้านใน ส่งผลให้พื้นที่ถัดแนวถนนเข้าไปเกิดเป็นพื้นที่ตรอกเล็กตรอกน้อยมากมายเกือบร้อยแห่ง แม้บางตรอกจะมีบ้านเรือนเพียง 2 หลังคือใน "ตรอกเจ้าสัวจู้ย"² แต่บางตรอกก็แออัดมากอย่างเช่น "ตรอกโรงสีไฟ

¹ กรมไปรษณีย์แลโทรเลข. (2541). สารบาญชี ส่วนที่ 2 คือราษฎรในจังหวัด ถนน แล ตรอก จ.ศ.1245 เล่มที่ 2. หน้า 136-161.

² แหล่งเดิม. หน้า 380.

พระยาโชฎีกะราชเศรษฐี มีจำนวนบ้านเรือนแออัดกว่า 188 หลังคาเรือน¹ หรือบางแห่งเป็นตรอกที่มีทางแยกซับซ้อนอย่างตรอกหลวงโกษา² จากการมีตรอกเล็กๆ ที่มีตึกแถวเป็นแนวปิดบังตลอดทั้งถนน ทำให้พื้นที่ภายในของตรอกกลายเป็นพื้นที่ลับหูลับตา ในที่สุดก็กลายเป็นที่รวมของขยะสิ่งปฏิกูล ซากสัตว์ตายเน่าเหม็น จนมีตรอกที่ได้ชื่อว่า “ตรอกป่าช้าสุนัขเน่า”³ บางแห่งเป็นที่รกร้าง จึงมีประชาชนใช้เป็นที่พักอาศัยอยู่จวนจวน จึงได้ชื่อว่า “ตรอกอาจุม”⁴ หรือบางตรอกมีขนาดแคบมาก เช่น “ตรอกขี้หมา” ซึ่งได้ที่มาจากความสกปรกของการดำเนินชีวิตประจำวันจากการเป็นสถานที่ลับตาจึงเป็นที่สำหรับแอบถ่ายอุจจาระ ทั้งขยะมูลฝอยจนได้ชื่อดังกล่าว⁵

ภายในตรอกชอกชอยต่างๆ นั้นล้วนมีสภาพการอยู่อาศัยและการประกอบอาชีพที่ปราศจากการควบคุม ทำให้ทำให้เกิดทั้งถนนกลายเป็นตลาดสด เช่น ถนนตึกแถวพระยาไพบูลย์มีห้องให้เช่าจำนวน 62 ห้อง มีร้านขายเปิดไก่อ จำนวน 15 ร้าน เช่น จีนแก็กแซ่ลี ผูกปี่ ขายเปิดไก่อ จีนหะแซ่หัน ขึ้นกงซูลฝรั่งเศส ขายเปิดไก่อ มีร้านขายพลาสติก ปลาเค็ม สัตว์น้ำจำนวน 24 ร้าน เช่น จีนเกาแซ่ฮึงผูกปี่ ขายพลาสติก จีนหลายทะแซ่เหงผูกปี่ ขายปลาเค็ม จีนกุยแซ่ฮิ ผูกปี่ ขายปูทะเล นอกจากนั้นยังมีร้านขายผัก ขายสุรา และขายของจิปาตะอื่นๆ⁶ กลายเป็นตลาดสดที่พร้อมส่งกลิ่นคาวจากอาหารสด กลิ่นจากของเน่าเสียและสิ่งปฏิกูลอื่นๆ เป็นฉานทัศนียภาพของกลิ่นเหม็นที่ปะปนกันอย่างหลีกเลี่ยงได้ยาก

ยิ่งไปกว่านั้น สภาพภายในตรอกที่ซ่อนตัวอยู่หลังถนนใหญ่อย่างตรอกตันไทรไปจนตลอดวัดตึก ยังเป็นแหล่งในการเลี้ยงหมู เลี้ยงเป็ดไก่ อย่างเช่น จีนโปะแซ่หลงเช่าตึก เลี้ยงหมูขาย จีนแสงแซ่ฮือผูกปี่เช่าโรงฝาดตะอยู่ เลี้ยงเป็ดขาย นอกจากนั้นยังมีกระเทียมดอง พลาสติก ร้านชำ สลับกับร้านขายตุ๊กตา⁷ ทำให้ตรอกแห่งนี้กลายเป็นเหมือนกับห้างสรรพสินค้าและแหล่งผลิตปศุสัตว์ไปด้วย เพื่อกอขายต้อนรับผู้คนอยู่หลังโครงข่ายถนนที่เจริญก้าวหน้าของกรุงเทพฯ โดยทั้งสิ่งปฏิกูลไว้เบื้องหลังตึกแถวที่เป็นดังปราการตลอดแนวถนน

¹ แหล่งเดิม. หน้า 403-407.

² แหล่งเดิม. หน้า 417.

³ แหล่งเดิม. หน้า 389.

⁴ แหล่งเดิม. หน้า 454-455.

⁵ พิเชฐ ธิธา. (2560). การศึกษาคุณค่าทางสถาปัตยกรรมของที่พักอาศัยชาวจีนโพ้นทะเลในเขตสัมพันธวงศ์และเขตคลองสาน กรุงเทพมหานคร เพื่อการอนุรักษ์. หน้า 123.

⁶ กรมไปรษณีย์แลโทรเลข. (2541). เล่มเดิม. หน้า 123-126.

⁷ แหล่งเดิม. หน้า 364-366.

ภาพประกอบ 19 ตรอกชอกชอยเล็กๆ ที่แออัดแห่งหนึ่งในกรุงเทพฯ

ที่มา : Wright Arnold ; and Breakspear Oliver T. (1994). Twentieth Century Impressions of Siam : Its History, People, Commerce, Industries, and Resources. p. 242.

ความลึกลับของตรอกเล็กๆ ทำให้แม้แต่ศพคนตายก็ยังอาศัยพื้นที่ซอกหลีบภายในตรอกซึ่งใครคนเห็นให้กลายเป็นสุสานตามยถากรรม หากไม่มีผู้พบเห็นก็น่าเหม็นคล้ายสิ่งปฏิกูลหรือซากสัตว์ที่โยยกลืนตลอดเวลาอยู่แล้ว เช่น ในกรณีของการพบศพของชาวจีนในตรอกศาลเจ้าอาม้าเกงซึ่งภายหลังทราบว่าเป็นคนไร้ญาติ อาศัยอยู่กับเพื่อนชาวจีน ต่อมาเมื่ออาการไม่สบายและเมื่อเพียบหนักจนในที่สุดจนจีนเสียชีวิต เมื่อเสียชีวิตแล้ว จีนฮวงซึ่งเป็นเพื่อนที่พำนักอยู่ด้วยกันได้จัดการแบกศพจีนฮวงมาแอบทิ้งหน้าศาลเจ้าอาม้าเกงดังกล่าว หลังจากที่ถูกเจ้าพนักงานจับได้จึงมีการไต่สวนแต่ไม่พบการกระทำผิด ในที่สุดจึงปล่อยจีนฮวงให้พ้นผิดไป¹

การนำศพไปทิ้งยังแสดงให้เห็นถึงความลึกลับและความสกปรกของตรอกชอกชอยที่มีอยู่อย่างมาก โดยชาวกรุงเทพฯ ไม่สามารถรู้จักไปทุกตรอกได้ ยิ่งใครไม่เคยมา บางตรอกนั้นก็ไร้

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 น.23/35 เรื่อง จีนฮวงป่วยตายจีนฮวงเอาศพทิ้งตรอกอาม้าเกง (10 -26 มีนาคม ร.ศ.114).

ลับมากเข้าแล้วมักจะออกไม่ถูก เข้าแล้วต้องวกซ้ายเวียนขวากันหลายรอบ บางตรอกเข้าไปแล้ว พลอยเป็นทางตันออกไม่ได้ต้องหาทางย้อนกลับทางเดิม¹

ภาพประกอบ 20 สภาพบ้านเรือนในกรุงเทพฯ เผยให้เห็นได้ทุนแหล่งรวมความสกปรกของเมือง

ที่ ม า : Wright Arnold ; and Breakspear Oliver T. (1994). Twentieth Century Impressions of Siam : Its History, People, Commerce, Industries, and Resources. p. 205.

สภาพของตรอกที่แออัดดังที่กล่าวมา เผยให้เห็นถึงความแออัดของถนนภายในตรอก ที่มีหลังคาบ้านชนกันเป็นที่รวมของผู้คนมากมายพร้อมทั้งสัตว์เลี้ยง เช่น สุนัข ได้ก่อให้เกิดสภาพที่สกปรกรกรุงรัง สภาพของได้ทุนเป็นที่รวมของความสกปรกและมักจะเป็นพื้นที่หาเศษสตาจค์ของ เด็กจรจัดและขอทานเสมอ² จะเป็นด้วยเหตุที่เมื่อใครทำสตาจค์ตกและหลุดไปสู่ได้ทุน ก็จะไม่สนใจตามเก็บ ด้วยสภาพของได้ทุนนั้นสกปรกและเหม็นเกินกว่าที่จะเอื้อมมือหรือร่างกายเข้าไป รวมถึงความไม่เป็นมงคลที่ต้องรอดได้ทุนตามนิยมแบบจารีต ทำให้ชื่อเสียงความสกปรกรกรุงรัง

¹ สพลายน้อย. (2555). เล่าเรื่องบางกอก ฉบับสมบูรณ์. หน้า 275.

² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 น.6.2/932. เรื่อง ผู้ร้ายหลอกลวงหรือขู่กรรโชก (10 มกราคม ร.ศ.121 – 10 สิงหาคม ร.ศ.126).

ของกรุงเทพฯ กลายเป็นเสียงวิจารณ์จากชาวตะวันตกที่ได้เดินทางมาถึงกรุงเทพฯ ช่วงก่อนทศวรรษที่ 2440

นอกจากนี้กลิ่นเหม็นอีกส่วนหนึ่งมาจากการที่บรรดาตึกแถวต่างๆ ที่มีรูปแบบทันสมัยนี้ไม่มีห้องส้วมหรือเว็จอยู่ภายในตึกแถวนั้น การกำจัดสิ่งปฏิกูลจึงเป็นหน้าที่ของคนรับจ้างเททิ้งผ่านถังสำหรับขับถ่ายตามรูปแบบที่มีการจัดการอยู่แล้วที่สิงคโปร์ ซึ่งตั้งแต่ต้นทศวรรษ 2430 สิงคโปร์เองได้ส่งเสริมให้มีการสร้างส้วมสาธารณะจำนวนมากทั่วทั้งเมือง รวมทั้งห้ามมิให้นำเอาสิ่งปฏิกูลไปรดในแปลงผักใกล้ถนนในปลายทศวรรษ 2430 ด้วย¹ แต่ก่อนการจัดการในลักษณะนี้จะเกิดขึ้นในกรุงเทพฯ ในทศวรรษ 2440 ที่มีบริษัทจัดการความสะอาดเกิดขึ้นมา กลิ่นอุจจาระจากถังซึ่งวางไว้หน้าบ้าน โดยเฉพาะตึกแถวริมถนนนั้นย่อมส่งผลถึงสภาพแวดล้อมที่ตลอบอบวอด ผสมกับการขับถ่ายที่ไม่เป็นที่เป็นทาง ความขาดระเบียบวินัย ความไม่พร้อมของระบบสุขาภิบาลที่กำลังก่อร่างสร้างตัวรอการจัดการในทศวรรษต่อไป

3.3.2 ฆาตกรรมแห่งความเหม็น และความสกปรกถ่ายทอดผ่านมุมมอง

ชาวตะวันตก

บันทึกของ เฮนรี นอร์แมน (Henry Norman)² เมื่อได้กล่าวถึงสภาพของถนนสายหนึ่งนอกกำแพงเมือง ว่ามีสภาพที่ไม่น่าดู มีตรอกซอกซอยที่เต็มไปด้วยร้านค้าในสภาพที่น่าหดหู่และกลิ่นเหม็นจากกองขยะ³ บันทึกนี้เป็นการบันทึกสภาพของฆาตกรรมจากกลิ่นเหม็นที่มาพร้อมกับความก้าวหน้าของเมือง ทั้งยังได้กล่าวถึงทัศนียภาพของเมืองที่เต็มไปด้วยปล่องไฟจากบรรดาโรงสี โรงเลื่อย คู่ต่อเรือ และโกดังสินค้ามากมายริมฝั่งแม่น้ำ⁴ ซึ่งเป็นภาพของเมืองที่ขมุกขมัวด้วยควันของปล่องโรงสีจำนวนมาก

เหตุการณ์สำคัญอย่างหนึ่งที่ชี้ให้เห็นสภาพของเมือง ว่ามีสิ่งก่อสร้างอย่างโรงสีจำนวนมากในเมืองจนทำให้พื้นที่ซับซ้อนประดุจเป็นสมรภูมิ คือเหตุการณ์ปราบอั้งยี่ใน พ.ศ. 2432 คือเมื่อพวกอั้งยี่ยึดเอาถนนเจริญกรุงตั้งแต่บางรักลงไปจนถึงบางคอแหลม โดยใช้หลังโรงสีห้างวินเซอร์หรือที่เรียกว่าโรงสีปล่องเหลี่ยมเป็นสนามรบ พวกเจ้าของโรงสีที่มีทั้งฝรั่งและจีน ตลอดจน

¹ Yeoh Brenda S.A. (2003). *Contesting Space in colonial Singapore: Power Relations and the Urban Built Environment*. p.195-196.

² เฮนรี นอร์แมน (Henry Norman) นักเขียนและนักเดินทางชาวอังกฤษ เคยเดินทางมาเยือนสยามและได้เขียนไว้ในหนังสือ *The Far East Travels and studies in the British, French, Spanish and Portuguese Colonies Siberia, China, Japan, Korea, Siam and Malaya* ตีพิมพ์เมื่อ ค.ศ. 1895 (พ.ศ. 2438)

³ ชรัตน์ สิงห์เดชากุล; และคนอื่นๆ. (2541). *รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ 4*. หน้า 169.

⁴ แหล่งเดิม. หน้า 166.

ราษฎรและเจ้าหน้าที่ไม่สามารถเข้าถึงพื้นที่นั้นได้ ทำให้เป็นที่หวาดกลัวของเจ้าของโรงสี ที่เป็นโรงสีของฝรั่งก็ได้คนจีนออก พร้อมกับพาพวกฟ้องฝรั่งถืออาวุธคอยคุ้มกันโรงสีของตัวเอง ที่เป็นโรงสีของจีนก็ได้แต่ปิดเอาไว้¹ ภาพเหตุการณ์ดังกล่าวแสดงถึงโรงสีและคนงานโรงสีจำนวนมากในย่านบางรัก ต่อเนื่องไปทางบางคอแหลม ซึ่งเป็นย่านที่อยู่ของชาวจีนและชาวตะวันตก ทำให้จินตนาการให้เห็นถึงจำนวนโรงสีจำนวนมากที่พร้อมใจกันปล่อยควันดำปกคลุมพื้นที่กรุงเทพฯ อย่างกว้างขวางในเวลานั้น

ภาพประกอบ 21 ภาพกรุงเทพฯ ที่ถูกปกคลุมด้วยควันจากปล่องไฟก่อนทศวรรษที่ 2450

ที่มา : Wright Arnold ; และ Breakspear Oliver T. (1994). *Twentieth Century Impressions of Siam : Its History, People, Commerce, Industries, and Resources*. p.238.

ความหนาแน่นของโรงสีดังกล่าวนี้อาจสังเกตได้จากข้อมูลอย่างหนึ่งคือการมีนายช่างตะวันตกได้เดินทางมาแสวงโชครับจ้างซ่อมเครื่องจักรถึงเมืองที่แสนไกลจากยุโรปอย่างในกรุงเทพฯ โดยมีการลงประกาศในหนังสือพิมพ์เพื่อหาลูกค้าที่ต้องการซ่อมเครื่องจักรกลต่างๆ² จึงไม่แปลกใจที่กรุงเทพฯ จะคลั่งคลุ้งไปด้วยควันจากเครื่องจักรจากตะวันตกจำนวนมาก อันเป็นผลมาจากการขยายตัวทางเศรษฐกิจของสยามในโลกยุคอาณานิคม จนควันดังกล่าวได้ปกคลุมท้องฟ้าเหนือเมืองกรุงเทพฯ อันเป็นขบวนการที่แสดงความเป็นศิวิไลซ์ แม้ว่าจะเกิดจากความเจริญก้าวหน้าทางเศรษฐกิจแบบสมัยใหม่ก็ตาม

¹ ดำรงราชานุภาพ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. (2501). *นิทานโบราณคดี*. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ คุณหญิงกสิการบัญชา (ทรัพย์ บุรวาส) คุณแม่สังเวียน เหราบัตย์ ณ สุสานหลวง วัดเทพศิรินทราวาส. พระนคร: กฤษฎาภรณ์. หน้า 189-190.

² “นายช่างต่างๆ”. *หนังสือจดหมายเหตุขางกอกรีคอร์ดเดอร์ เล่ม 1* ใบที่ 15. วันที่ 5 ตุลาคม ค.ศ.1865. หน้า 134.

สภาพของเมืองจากปัญหาเรื่องกลิ่นเหม็นความสกปรกและความไร้ระเบียบนั้น ในมุม มองชาวตะวันตกอย่างคาร์ล บ็อค (Carl Bock) นักธรรมชาติวิทยาชาวเยอรมันที่ได้เดินทางเข้ามา ในกรุงเทพฯ ช่วงทศวรรษ 2420 ก็ได้บรรยายถึงกลิ่นหรือฆาตกรรมของกรุงเทพฯ ว่ามีกลิ่นเหม็นมากโดยเฉพาะฤดูร้อน ทั้งยังตั้งข้อสังเกตว่า ทั้งชาวยุโรปหรือชาวสยามที่มีฐานะดี มักจะตั้งบ้านเรือนอยู่ริมน้ำเพื่อหลีกเลี่ยงกลิ่นไม่ชวนดมที่อบอวลภายในตัวเมือง¹ และให้เหตุผลว่าเป็นเพราะชาวเมืองยังใช้การสัญจรทางน้ำเป็นหลัก จึงต้องตั้งเรือนอยู่ริมน้ำด้วย² บ็อคระบุว่าถ้าหากเดินไปบนถนนเจริญกรุง ตั้งแต่ถนนตรอกมุ้งแม่น้ำจนถึงพระบรมมหาราชวังนั้นจะพบว่ามีความสกปรกอยู่ตลอดทาง แม้ว่าบางช่วงจะแห้งหรือบางช่วงจะเปียกแฉะจากน้ำท่วมขัง³

จากข้อสังเกตของบ็อคที่ได้ตระเวนในกรุงเทพฯ เขาได้กล่าวถึงความสับสนวุ่นวายและไร้ระเบียบของพื้นที่ในย่านตัวเมืองที่มีความหนาแน่นว่า กลิ่นเหม็นเกิดจากความไร้ระเบียบของเหล่าบรรดาร้านค้าที่ตั้งปะปนกัน เช่น ร้านอาหารซึ่งชนาบข้างกับเล้าเปิดขณะที่ถูกเปิดกำลังคั่วเคี้ยวเศษขยะมูลฝอย⁴ นอกจากนั้นหลักฐานร่วมสมัยยังพบว่าการตั้งบ้านเรือนปะปนกัน ทั้งพื้นที่การค้า ที่อยู่อาศัย หรือการเลี้ยงปศุสัตว์ เช่น สุกร อีกด้วย⁵

อย่างไรก็ตามกลิ่นเหม็นจากศพคือปัญหาที่หลีกเลี่ยงได้ยาก เพราะมักจะมีการประกอบพิธีศพกลางแจ้ง ซึ่งหลังจากนั้นศพจะถูกวางไว้ให้เป็นอาหารของเหล่านกแร้ง สร้างความน่าสะอิดสะเอียน⁶ ดังนั้นแม้ว่าในช่วงเวลาที่ไม่มีการระบาดของอหิวาต์ก็ตาม ปัญหากลิ่นเหม็นจากซากศพดังกล่าวก็ยังเกิดขึ้นจากวิธีปลงศพด้วยวิธีดั้งเดิมเนื่องจากขาดการสาธารณสุขที่ดี ส่วนการเผาซึ่งจะเป็นวิธีกำจัดกลิ่นและปัญหา จากศพได้ดีก็จัดการได้ไม่รวดเร็วพอ ต่อมาในช่วงเวลาที่เกิดอหิวาต์ระบาด จำนวนศพก็ยิ่งทวีจำนวนมากยิ่งขึ้นอันยิ่งส่งผลให้ทั้งเมืองมีแต่กลิ่นเหม็นคั่งไปทั่ว⁷

¹ คาร์ล บ็อค. (2543). *ท่องถิ่นสยามยุคพระพุทธเจ้าหลวง*. แปลโดย เสฐียร พันธีระ และ อัมพร ทีชะระ.

หน้า 5. และจากต้นฉบับภาษาอังกฤษว่า “the European and wealthier native residents to avoid the not too savoury smells of the interior of the city” จาก Carl Bock. (2007). *Temples and Elephants : The Narrative of a Journey of Exploration Through Upper Siam and Lao*. p.6.

² แหล่งเดิม. หน้า 7.

³ แหล่งเดิม. หน้า 41.

⁴ แหล่งเดิม. หน้า 38.

⁵ กรมไปรษณีย์แลโทรเลข. (2541). *เล่มเดิม*. หน้า 80.

⁶ คาร์ล บ็อค. (2543). *เล่มเดิม*. หน้า 52-53.

⁷ คาร์ล บ็อค. (2543). *เล่มเดิม*. หน้า 54.

นอกจากนั้นคาร์ล บ็อค ยังได้ถ่ายทอดความเป็นไปของสภาพภายในคุก โดยทำให้เห็นความความน่าสะพรึงกลัวในมุมมองของชาวต่างชาติถึงกลิ่นอันน่าขนพองเมื่อได้สดุดมเข้าไป ภาพความสกปรกอันน่ากลัวและน่าขยะแขยงด้วยกลิ่นเหม็นจากสิ่งปฏิกูลซึ่งไม่มีการทำความสะอาดเลยนั้นเป็นสิ่งที่น่าทึ่งที่สุด¹ แต่สถานที่อันส่งกลิ่นเหม็นได้ตลอดเวลา คือเมรุเผาศพซึ่งปรากฏว่าเต็มไปด้วยแรง กา สุนัข จากวัดสระเกศภายนอกกำแพงเมือง ซึ่งขณะนั้นกำลังมีการนำศพของนักโทษมาทำพิธีในลาน เป็นที่น่าสยดสยองสำหรับผู้พบเห็นจากการจัดการศพด้วยการวางศพบนพื้นดินและเผาศพเพื่อให้สัตว์ทั้งหลายเข้ามากินเป็นอาหารท่ามกลางสายตาชาวตะวันตก เช่น คาร์ล บ็อค อีกทั้งในบริเวณลานวัดด้านหนึ่งยังมีพื้นที่ว่างศพและโครงกระดูกพร้อมกลิ่นอันน่าเหม็นและแมลงวันฝูงใหญ่ที่กำลังตอมศพ อันเป็นภาพที่สร้างความสยดสยองอย่างยิ่งให้แก่บ็อค²

สิ่งเหล่านี้คือสภาพของพื้นที่กรุงเทพฯ ที่มองเห็นและได้กลิ่นจากการเผาที่จะเหม็นตลบอบอวลไปทั่ว แม้จะเป็นข้อมูลที่สยดสยองของชาวต่างชาติเพียงคนหนึ่งแต่ก็น่าจะทำให้มั่นใจว่า เมืองอย่างกรุงเทพฯ นั้นไม่ใช่เมืองที่สะอาดสอาดเหมาะสมกับสุขภาพนัก อีกทั้งในระหว่างนั้นเองได้เกิดอหิวาตกโรคระบาดขึ้นในกรุงเทพฯ ส่งผลให้มีคนเสียชีวิตจำนวนมาก ด้วยข้อจำกัดในเรื่องระบบสาธารณสุข ทำให้เมื่อมีคนตาย ศพก็จะถูกหามไปที่วัดสระเกศ ซึ่งก็มีศพจำนวนมากจนเกิดสภาพศพกองทับถมกัน แม้จะใช้ปูนขาวกลบจนทั่วแล้วแต่ยังก่อให้เกิดความเหม็นขึ้นไปทั่วทั้งเมือง³

สำหรับชาวตะวันตกที่เข้ามาในกรุงเทพฯ แล้วการเห็นและได้กลิ่นเหล่านี้ย่อมเป็นเรื่องที่ไม่ต้องแปลกใจแต่อย่างใด เพราะหากได้เดินไปถึงวัดสระเกศหรือในบริเวณใกล้เคียงในช่วงเวลาดังกล่าว ก็ยากที่จะหลีกเลี่ยงฆาตกรรมของกลิ่นเหม็นจากศพได้ ดังจะเห็นได้จากรายงานของสปีเซอร์วัดสระเกศใน พ.ศ. 2435 ได้กล่าวว่ามีศพรอการเผาถึงกว่า 40 ศพ ซึ่งมากมายจนกระทั่งไม่มีพื้นที่ให้เผา⁴

นอกจากนี้สภาพความสกปรกของกรุงเทพฯ ในทศวรรษ 2430 ที่สื่อผ่านสายตาชาวตะวันตกยังได้ปรากฏอยู่ในหน้าหนังสือพิมพ์ของฝรั่งเศสดังจะเห็นได้จากบทความจากหนังสือพิมพ์ *L'Illustration* *Soleil du Dimanche* ฉบับวันที่ 6 สิงหาคม ค.ศ.1893 (พ.ศ.2436) ว่า

¹ แหล่งเดิม. หน้า 44-45

² แหล่งเดิม. หน้า 57-59

³ แหล่งเดิม. หน้า 60.

⁴ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 น.1.1/55. เรื่อง คอเรสปอนเดนซ์ นายจัน ผู้เฝ้าป่าช้าวัดสระเกศทำเรื่องรាយยื่นว่า บัดนี้ศพนักโทษ ราษฎรนำมา ทั้งที่ป่าช้ามากขึ้น ห้ามพื้นที่เผาศพไม่ (23 สิงหาคม - 11 ธันวาคม ร.ศ.116).

ชาวสยามมุ่งมั่นที่จะแสดงตนเป็นชาติที่ศิวิไลซ์ แต่กรุงเทพฯ เวนิสแห่งตะวันออกไกล เป็นได้แค่เวนิสอันประหลาดเนื่องจากสิ่งปลูกสร้างทำด้วยไม้และอิฐซึ่งต่างจากเสาหินแห่งเวนิส เรือแจวยาวปลายแหลมแบบเวนิสก็กลายเป็นเพียงเรือแจวท้องแบนที่ไม่สะอาด ขณะที่คลองของเวนิสมีแนวคลื่นสีม่วง แต่ของกรุงเทพฯ คือท่อระบายน้ำ ส่วนถนนและรถรางเก่าๆ ที่วิ่งควบคู่กันไปในนั้น มีถนนเล็กๆ และคลองสกปรกคั่นอยู่เป็นระยะ¹ สภาพความสะอาดต่างๆ เหล่านี้ของกรุงเทพฯ ได้ถูกบันทึกในหนังสือพิมพ์เดียวกัน ฉบับวันที่ 18 มีนาคม ค.ศ.1893 (พ.ศ.2436) ว่าสภาพของเมืองจะเห็นถึงที่อยู่อาศัยสะอาด สกปรกและขาดการดูแลเรียงรายไปตามทางถนนที่มีรถรางซึ่งลากด้วยม้าแควระอันล้าวนแต่ น่าสะอิดสะอูดอย่างไม่น่าเชื่อเมื่อเปรียบเทียบกับบ้านเรือนตามแบบชาวยุโรปที่สะอาดศิวิไลซ์ ซึ่งมีเพียงส่วนน้อย เมื่อมองในภาพรวมแล้วจะพบว่า กรุงเทพฯ นั้นเป็นเมืองที่ทุรกันดาร ยากจน บ้านเรือนสกปรก กระทั่งมองจาก เติบโตด้วยพลเมืองสกปรก แต่งตัวมอซอ แม้จะมีบางย่านที่มีความสะอาดคล้ายย่านคนมีฐานะในยุโรปแทรกอยู่บ้าง²

ในขณะที่มุมมองจากคติจากทฤษฎีอาณานิคมที่ชาวตะวันตกได้บันทึกไว้ในช่วงเวลาที่ได้มีโอกาสมาเยือนกรุงเทพฯ ดังเช่น นักการทูตทางหนึ่งของสเปนที่ได้เดินทางมาเมื่อทศวรรษ 2420 ได้กล่าวถึงกลิ่นที่ได้สัมผัสว่า

“อุณหภูมิ 50 องศาข้างแจ้งทำให้อินทรีวัดอุณหภูมิเร็วมาก เราจำเป็นต้องมีสุขภาพแข็งแรง เพื่อจะได้ทนอันตรายจากการสูดดมอากาศเหม็นเข้าไปในปอดเป็นเวลานาน สิ่งที่ไม่มีความทนได้ ไม่ว่าจะแข็งแรงแค่ไหน คือ สภาพอากาศที่ทำให้หงุดหงิด ในเวลาที่อากาศร้อนจัด ผู้ที่ไม่ป่วยเป็นไข้จับสั่นซึ่งเป็นโรคที่ทำให้ร่างกายรู้สึกหนาวๆ ร้อนๆ สลับกันจะไม่อยากทำอะไรเลย ในอินโดจีน เราทำงานอะไรไม่ได้ ไม่เหมือนกับในยุโรป”³

สภาพของมหานครจากนาสิกผัสสะของชาวต่างชาติดังกล่าวเหล่านี้จึงย่อมเป็นเสียงสะท้อนที่สำคัญถึงสภาพของกลิ่นที่ได้บรรยายให้เห็นและแทบจะได้กลิ่นของความสกปรกทั่วทั้งเมือง ทั้งยังพบว่าชาวสยามมักจะไม่สนใจในการจัดการความสกปรก โดยเห็นว่าเป็นเวรเป็นกรรม เมื่อได้พบเจอหรือสัมผัสกับสิ่งนั้นก็เพียงแค่หลีกเลี่ยงหนีจากที่ต่ำเหล่านั้น จึงยังไม่มีวิธีคิดถึงการจัดการให้เกิดความสะอาดและเป็นระเบียบเรียบร้อย คล้ายกันกับเสียงสะท้อนจากชาวต่างชาติอีก

¹ ชุมพล รักราม ; และ สุทธิ เทียนคำ. (2555). *สยามประเทศ : ในมุมมองของฝรั่งเศส*. หน้า 127-128.

² แหล่งเดิม, 211.

³ สถาพร ทิพย์ศักดิ์. (2559). *สเปกตรัมสยาม = Una Mision diplomática En La Indo-China*. หน้า 16.

ท่านหนึ่งผ่านหนังสือพิมพ์ Bangkok Recorder มาตั้งแต่ช่วงทศวรรษ 2410 แล้วว่า ชาวสยามนั้น แม้ว่าจะอาบน้ำทำความสะอาดร่างกายอยู่เสมอเป็นปกติทุกวัน แต่หาได้ทำความสะอาดบ้านเรือน แม้แต่ที่นอนหมอนมุ้งยังโสโครก โดยเฉพาะใต้ถุนบ้านยังเป็นสิ่งรวมความสกปรกอย่างยิ่ง ดังความในหนังสือพิมพ์ Bangkok Recorder ดังนี้

“แต่เราเห็นว่าผู้ราษฎรทั้งปวงเกียจคร้านนัก ไม่อยากทำให้ที่นอนของตัวสะอาด เขาชอบอาบน้ำทุกวันให้ตัวสะอาดก็จริง ถ้าไม่อาบน้ำตนไม่ได้ แต่เขาอาจทนโสโครกในบ้านในที่นอนในที่มุ้งหมอนในใต้ถุนหนักนั้เหลือที่จะเปรียบเทียบ เขาทนได้ว่าซึ่งมันปนเปื้อน”¹

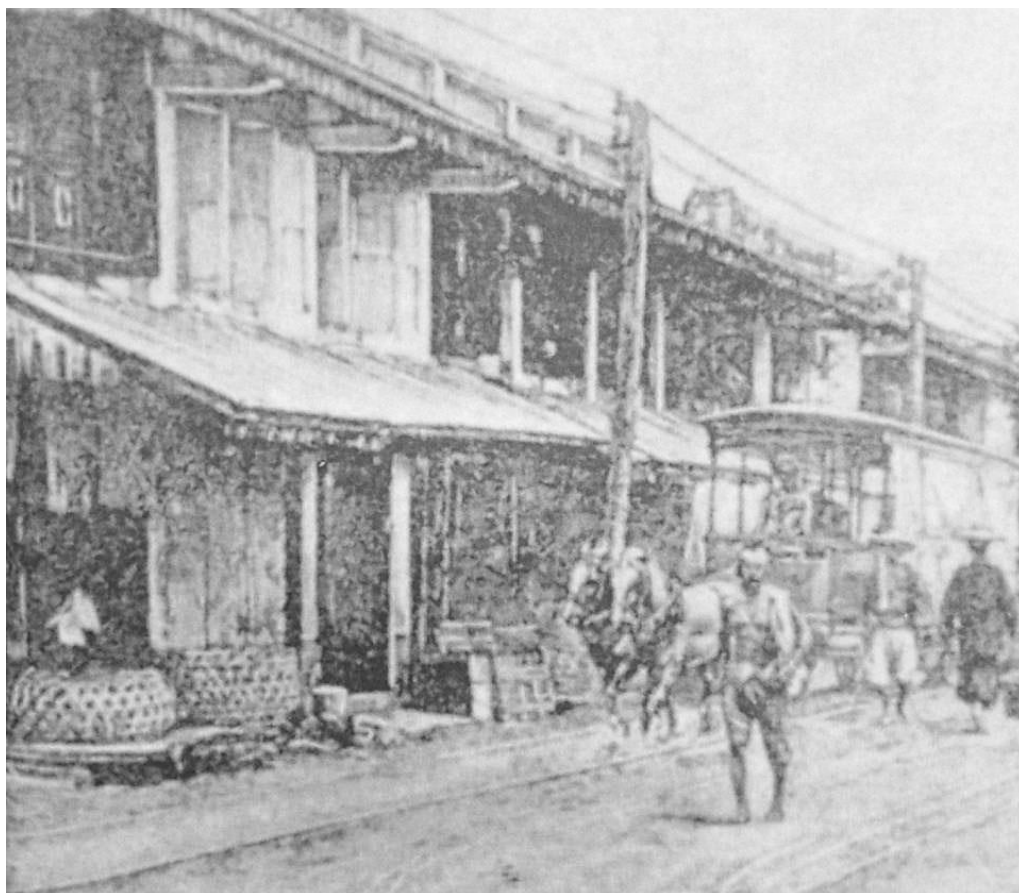
พื้นฐานของการไม่สนใจการแก้ปัญหาด้วยคำว่า ชั่งมัน ทำให้มีผลตามมาถึงพื้นที่ที่สกปรก มีกลิ่นเหม็นอยู่เสมอ ดังจะเห็นว่าบริเวณวัดสระเกศมักจะมีกลิ่นเหม็นจากศพอยู่เนืองๆ ราษฎรจึงไม่นิยมอยู่ในพื้นที่นั้น เปลี่ยนมากกว่าพื้นที่อื่นๆ ดังในพระราชหัตถเลขาถึงกรมหลวงนเรศวรฤทธิ์ว่า ถนนจักรพรรดิพงษ์ทั้งสายย่านก็ยาวอยู่ น่าจะมีโรงพักพลตระเวนสักแห่งหนึ่งพอให้ต่อกับถนนตลาด แต่ที่วัดสระเกศนั้นเห็นจะเปลี่ยนมากกว่าที่อื่น เพราะข้างหนึ่งเป็นวัด ซึ่งเป็นที่ซ่องสุมโจรผู้ร้ายหลบหนีได้ง่าย²

อย่างไรก็ตามความเจริญในรูปแบบใหม่ที่ต้องอาศัยส่วนหนึ่งของถนน คือ การเดินรถรางซึ่งได้เริ่มขึ้นในช่วงต้นทศวรรษ 2430 ในเส้นทางพระบรมมหาราชวังถึงปลายทางที่บางคอแหลม รถรางในครั้งนั้นใช้พลังขับเคลื่อนด้วยการเทียมม้า ซึ่งรถรางคันหนึ่งนั้นจะใช้ม้าลากถึง 4 ตัวด้วยกัน และจะต้องผลัดเปลี่ยนให้ม้าพักผ่อนกินหญ้าระหว่างทางเป็นระยะตลอดทางจนถึงบางคอแหลม³

¹ “การจัดแจงในกรุงเทพเพื่อจะแก้โรคลงราก”. หนังสือจดหมายเหตุบางกอกรีคอร์ดเดอร์ เล่ม 2 ปีที่ 12. วันที่ 11 เดือนสิงหาคม ค.ศ. 1866. หน้า 134-135.

² จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2509). ประชุมพระราชหัตถเลขา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงบริหารราชการแผ่นดิน ภาคที่ 2 ระหว่างพุทธศักราช 2434 ถึง พุทธศักราช 2453. หน้า 166.

³ เทพชู ทับทอง. (2545). อนุทินกรุงเทพฯ ภาพแห่งความทรงจำ. หน้า 295.

ภาพประกอบ 22 ภาพรถรางเทียมม้าก่อนจะเปลี่ยนมาใช้พลังงานไฟฟ้า

ที่มา : เทพชู ทับทอง. (2545). อนุทินกรุงเทพฯ ภาพแห่งความทรงจำ หน้า 243.

ต่อมาหลังจากการเปิดเดินรถรางครั้งแรกที่ใช้ม้าลากได้ไม่นานก็มีการปรับเปลี่ยนไปใช้พลังงานไฟฟ้าในการขับเคลื่อนในทศวรรษ 2430 การเดินรถรางด้วยระบบไฟฟ้านี้ นับเป็นของใหม่แม้ในประเทศยุโรปบางประเทศยังไม่มีใช้เลย¹ ในสัญญาที่ราชสำนักได้ให้สัมปทานแก่บริษัทรถรางตั้งแต่ฉบับแรกได้ให้ความสำคัญของกิจการรถรางมาก กล่าวคือ ในสัญญาระบุว่า ถ้าผู้รับสัญญาปรารถนาจะซื้อที่แห่งใดที่มีกำหนดในแบบแผนที่ต่อทำหนังสือสัญญา ก็ให้เขียนหนังสือแจ้งถึงเจ้าของที่นั้นถึงเนื้อที่ที่ต้องการ พร้อมทั้งระบุราคาที่จะซื้อไปด้วย หากเจ้าของที่ตอบรับหรือไม่ตอบรับก็ตามในกำหนดเวลา 40 วันก็ถือว่าเจ้าของที่ยอมขายที่นั้น

¹ แหล่งเดิม. หน้า 297.

ตามราคาที่แจ้งไปแล้ว ยกเว้นหากเป็นตึกซึ่งนอกจากจะไม่สามารถซื้อได้แล้วเส้นทางของรถรางยังต้องระวังมิให้เป็นอันตรายแก่ตึกด้วย และแม้จะเป็นรถที่มีขนาดใหญ่บรรทุกคนได้มากก็ตาม แต่เมื่อเป็นของที่แสดงถึงความทันสมัยของการเดินทางทางบก จึงให้เสียภาษีไม่มากนัก¹

เมื่อเปิดการเดินรถรางแล้ว จึงได้รับความนิยมตั้งแต่ผู้ปกครองระดับสูงลงมา ดังจะเห็นได้จากการเสด็จพระราชดำเนินโดยสารรถรางไฟฟ้าของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กล่าวคือเมื่อได้เสด็จสิ้นภารกิจประจำวันแล้ว พระองค์มักจะเสด็จโดยรถรางไปจนถึงทางแล้วเสด็จกลับพระบรมมหาราชวังอยู่บ่อยครั้ง² ความเจริญของบ้านเมืองจากสิ่งใหม่ทั้งรถม้ารถราง จนถึงรถรางที่ปรับเปลี่ยนจากใช้แรงงานม้ามาเป็นพลังงานไฟฟ้า ได้ก่อให้เกิดขนานตึกอีกแบบหนึ่ง ทั้งกลิ่นเหม็นจากการมูลม้า ความมั่งคั่งจากการทิ้งม้าที่ป่วยให้เดินโซเซตามยถากรรม การแอบทิ้งซากม้าในที่ลับตา และมลภาวะจากโรงไฟฟ้าเนื่องจากเมื่อรถรางได้ปรับเปลี่ยนมาใช้ไฟฟ้าจึงได้มีการขออนุญาตสร้างโรงไฟฟ้าขึ้น โดยที่ทางกระทรวงนครบาลได้นั้นย้าต่อผู้จัดการรถรางว่า จะต้องระวังไม่ให้ฝุ่นละอองจากเครื่องจักรในการผลิตไฟฟ้า ไปเปื้อนอะเปื้อนสร้างความสกปรกในพื้นที่ต่างๆ นายเอเวซเตนโฮลซ์ ผู้จัดการรถราง ได้ตอบกลับม่ว่าจะระมัดระวัง และหากเป็นการสร้างมลภาวะทั้งความสกปรกหรือเสียงดังที่ทำให้คนหรือม้าตื่นตกใจแล้ว จะยินดีให้หรือเครื่องจักรผลิตไฟฟ้านั้นก็ตาม³

3.4 สภาพของกลิ่นเหม็น ความสกปรกที่ทำหายพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์แบบจารีต ในช่วงทศวรรษ 2410 ถึง ทศวรรษ 2430

พระบรมมหาราชวังเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์และสูงส่ง จึงต้องประกอบไปด้วยความสะอาดและมีระเบียบสวยงาม พระราชฐานและสถานที่สำคัญภายใน เช่น พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม นอกจากจะสะอาดแล้ว ยังอบอวลด้วยความหอมจากเครื่องหอม ดอกไม้สำหรับการบูชาด้วย แต่พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์แบบจารีตนี้ ยังคงมีความสกปรกและกลิ่นเหม็นเกิดขึ้น แม้ว่าจะได้เคยกวาดซักรันมาดังเช่นในช่วงต้นทศวรรษ 2410 โดยได้มีประกาศของราชสำนักให้กวาดซักรันราชการที่มีห้องพัก

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 น.21/2. เรื่อง สำเนาหนังสือสัญญาแตรมเว 7 สาย (5 พฤษภาคม ร.ศ.106 – 29 มกราคม ร.ศ.120).

² จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระ. (2525). จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จุลศักราช 1257-1260 (ร.ศ.114-117). หน้า 6.

³ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 น.21/6. เรื่อง บริษัทรถรางขอตั้งเครื่องจักรใช้ไฟฟ้าแทนม้า ตำบลสะพานคลองผดุงกรุงเกษมขอตั้งบริษัทใหม่ด้วย (1 มีนาคม ร.ศ.110 – 11 เมษายน ร.ศ.111).

ภายในพระบรมมหาราชวัง หรือ ทิม¹ ว่าให้มีความสำนึกถึงความสะอาด เพราะที่อยู่ก็เป็นของหลวง ถนนด้านหน้าก็เป็นถนนที่สร้างอย่างดี ไปด้วยอิฐปูด้วยหิน ดังนั้นใครที่อยู่ในทิมก็ต้องทำความสะอาดทั้งภายในทิม ด้านหน้า และบนถนน หากไม่ทำก็จะไล่ไปจากทิมนั่น หนึ่งในประกาศฉบับนี้ยังได้แสดงให้เห็นว่านอกจากการทำความสะอาดในฐานะเป็นพื้นที่อันศักดิ์สิทธิ์แล้ว ยังเป็นการแสดงออกถึงความเป็นหน้าตาของพื้นที่สำคัญต่อชาวต่างชาติด้วย

“เป็นแขกบ้านแขกเมืองฝรั่งเขาเดินไปมา เทียวอยู่ตามถนนอยู่เนืองๆ เขาจะว่าถนนในพระราชวังซึ่งรหามีใครทำใครกวาดไม่ พวกนั้นละเลยเสีย ถ้าแลใครทำใครกวาด จะให้หลวงฤทธานนท์หลวงนทเสนเที่ยวตรวจตราดูแลให้หมดจด ให้ป่าวร้องตามแถวทิมเสียก่อน คนเราทุกวันนี้พากันเที่ยวล่อยชยตามถนน หน้าที่ของข้าอยู่หน้าห้องของข้าอยู่ก็เป็นถนนในพระราชวัง”²

พระบรมมหาราชวังซึ่งสร้างขึ้นตั้งแต่ต้นพุทธศตวรรษที่ 24 และมีสิ่งก่อสร้างเพิ่มขึ้นต่อมามากมายนั้น จากบันทึกของชาวตะวันตกที่ได้มีโอกาสเข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวภายในพระบรมมหาราชวังในช่วงทศวรรษ 2420 ได้กล่าวถึงว่าหลังจากผ่านกำแพงหลายชั้นเข้าไปภายใน ก็ได้พบเห็นพระที่นั่งจักรีมหาปราสาทที่มีรูปทรงงดงามประกอบด้วยสถาปัตยกรรมผสมผสานที่ลงตัวของยุโรปและสยาม โดดเด่นด้วยช้างหล่อจากโลหะบรอนซ์ที่ทางเข้าด้านหน้า ภายในยังน่าตื่นตาตื่นใจกับโคมไฟระย้าทำจากคริสตัลที่งดงาม มีภาพเขียนของราชวงศ์ขนาดใหญ่ประดับที่ผนัง และโคมไฟจากแก๊สที่ทันสมัย สิ่งก่อสร้างขนาดใหญ่ที่เพิ่มขึ้นทำให้พื้นที่ภายในแออัด ยังมีกำแพงล้อมรอบอยู่หลายชั้น ทั้งที่เป็นที่อยู่ของฝ่ายในหรือผู้หญิงล้วน ทำให้คล้ายเมืองที่มีคนอยู่เป็นพันคน มีชอกชอยเล็กๆ เป็นทั้งที่อยู่และร้านค้าซึ่งทำให้ยิ่งแออัดมากยิ่งขึ้น³ และบันทึกของชาวต่างชาติอีกท่านหนึ่งในช่วงทศวรรษ 2430 ที่เคยอยู่ในพื้นที่ใกล้เคียงกำแพงของพระบรมมหาราชวัง ได้บันทึกไว้ถึงพื้นที่ในกำแพงเมืองแม้ว่าจะมีถนนที่กว้างขวางเป็น

¹ ทิม เป็นคำนามหมายถึงห้องแถวหรือศาลาแถวที่ใช้พักและไว้ของในพระราชวัง เรียก โรงทิม ที่มา : วิทย์ เทียงบุญธรรม. (2530). พจนานุกรมไทยฉบับมหาวิทยาลัย. หน้า 299.

² ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. (2547). *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 = Collected Proclamations of King Mongkut.* หน้า 486.

³ Cort Mary Lovina. (1886). *Siam: Or, the Heart of Farther India.* หน้า 42-45.

ระเบียบ แต่การสร้างอาคารสถานที่ของทางราชการที่สร้างอย่างดีด้วยปูน และร้านรวงตลอดจนที่อยู่อาศัยอีกจำนวนมาก ทำให้ภายในกำแพงเมืองก็มีสภาพความอึดอัดไปด้วย¹

ความแออัดในพระบรมมหาราชวังปรากฏในวรรณกรรมเรื่อง *สี่แผ่นดิน* ซึ่งผู้เขียนน่าจะเห็นและสัมผัสเหตุการณ์จริงเมื่อสมัยยังเด็ก โดยได้พรรณนาถึงสภาพตึกต่าง ๆ เรียงรายอยู่มากมายและบางตึกก็กลายเป็นร้านขายน้ำอบแป้งร้านเครื่องหอม บางแห่งขายผ้าแพรหรือเครื่องใช้ หรือแถวเตี้ยซึ่งเป็นห้องแถวยาวติดต่อกันซึ่งมีผู้คนอยู่มากมาย มีความหนาแน่นมากกว่าบริเวณตึกต่าง ๆ² การขยับถ่ายสำหรับคนจำนวนมากใช้พื้นที่เรียกว่าอุโมงค์ ซึ่งมีลักษณะเป็นอาคารก่ออิฐเป็นทางยาวจากกำแพงชั้นในของพระบรมมหาราชวัง มีทางเดินกลางและมีที่นั่งสำหรับขยับถ่ายโดยมีแค่ฝากัน และรองรับสิ่งปฏิกูลด้านล่างด้วยถัง³ เป็นสภาพของการขยับถ่ายในพื้นที่แบบกึ่งเปิดโล่ง มีหลักฐานว่าบางครั้งก็ขาดแคลนน้ำจนชาววังต้องมาร้องเรียน⁴ ท่ามกลางความแออัดของอาคารสถานที่ในพระราชวังหลวงอันศักดิ์สิทธิ์แห่งนี้

พระยาอนุমানราชธนะซึ่งได้เติบโตในช่วงทศวรรษใกล้เคียงกัน ได้กล่าวไว้ใน *พื้นความหลัง* ว่าได้สอบถามผู้ที่เคยอาศัยในพระบรมมหาราชวังและเคยใช้อุโมงค์ดังกล่าวเป็นที่ขยับถ่าย อันทำให้ได้ความเข้าใจว่า เวลานั้นขึ้นลงคงจะพาเอาสิ่งปฏิกูลลอยออกแม่น้ำไป ต่อมาเมื่อพระยาอนุমানราชธนะได้มีโอกาสถามท่านผู้ใหญ่สูงศักดิ์ท่านหนึ่งที่เคยอยู่ในพระบรมมหาราชวังตั้งแต่ยังสาวได้เล่าให้ฟังเป็นการส่วนตัวว่า

“ที่ในอุโมงค์มีอากาศอับมาก จึงเหม็นแทบทนไม่ไหว ถ้าไม่ยอมเข้าไปในอุโมงค์ก็ต้องใช้กระทง แล้วจ้างคนอื่นให้เขาไปทิ้งเสียในนั้น นานๆ ก็ต้องขนเอาสิ่งปฏิกูลซึ่งตกค้างหมักหมมอยู่ในอุโมงค์ออกไปทิ้งเสียที่อื่นเสียทีหนึ่ง ตรงนี้แสดงว่าในอุโมงค์นั้น คงไม่ทะลุออก

¹ ชรัตน์ สิงหนาทกุล; และคนอื่นๆ. (2541). *รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ 4*. หน้า 170.

² ศักดิ์ฤทธิ ปราโมช พล ต.ม.ร.ว. (2548). *สี่แผ่นดิน*. หน้า 79.

³ แหล่งเดิม. หน้า 65.

⁴ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระ. (2525). *จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จุลศักราช 1257-1260 (ร.ศ. 114-117)*. ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นางเฉลยพระ เสนีวงศ์ ณ อยุธยา เป็นกรณีพิเศษ ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันจันทร์ที่ 28 มิถุนายน 2525. หน้า 18.

แม่น้ำหรือหากว่าทะเล แต่ภายหลังตื่นเงิน น้ำในแม่น้ำเข้าออกในอุโมงค์ได้บ้างไม่ได้บ้าง
จึงทำให้เหม็นอับมากถึงกับต้องถ่ายขนเอาออก”¹

จากพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพบว่า ทรงมีพระราชปรารภเรื่องอนาคตกาลว่า พระองค์ทรงคำนึงถึงสภาพของพื้นที่ภายในพระบรมมหาราชวัง ที่มีสภาพแออัดจากจำนวนผู้อาศัยเพิ่มมากขึ้น และมีเรือนหรือตึกที่พักมากดัดข้อความในพระราชหัตถเลขาที่ว่า

“คือการซึ่งแม่เล็กเสาวภาผ่องศรีขึ้นมาอยู่ที่บนนี้ เดิมที่จะขึ้นมาก็มาพร้อมกันทั้งแม่กลางแม่เล็ก แต่แม่เล็กเป็นคนไม่แข็งแรงเวลามีครรภ์เดินไกลไม่ได้จึงไม่มีใครได้ลงไปเรือน แม่กลางเป็นคนแข็งแรงเดินไปมาที่เรือนได้ จึงได้เคยเป็นอยู่ติดต่อกันที่บนนี้ ภายหลังมาต่างคนต่างมีลูกมากขึ้นด้วยกัน แม่กลางได้มีครรภ์ถึง 9 ครั้งมีลูก 7 คนตาย 2 แม่เล็กมีครรภ์ 14 ครั้ง มีลูก 8 คนตาย 6 เมื่อรวบรวมแต่เฉพาะที่ออกมาเป็นตัวคน ก็ถึง 15 คน เรือนเก่าซึ่งเป็นที่อยู่นั้นย่อมเป็นที่คับแคบไม่พอจะอยู่ได้ทั้ง 2 ครั้ว แม่เล็กจึงได้เคยยกครอบครัวหอบลูกขึ้นมาอยู่ที่บนด้วย...ถ้าเสด็จย้ายล่องลับไปแล้ว จะให้แม่กลางมาอยู่ที่ตึกหน้าประตูนี้ จะเอาเรือนเก่านั้นให้แม่เล็กอยู่...ได้ทำเรือนที่ริมคลองนี้ขึ้นหมายว่าจะให้เป็นที่พักของแม่เล็ก ในเวลาฉุกเฉินเช่นนั้น แต่ก็เป็นเวลาที่ยังไม่ต้องการ นางแสด นางเลื่อนมีลูกจึงให้ไปออกลูกในที่นั้นก็กลายเป็นเจ้าของไป ...อีกนัยหนึ่งคิดว่าโรงละครหรือที่อย่างเก่าเรียกกันว่าโรงฝึก และเรือนหม่อมยั้งอันติดเนื่องเป็นแถวเดียวกัน ถ้ารื้อลงก่อสร้างขึ้นเสียใหม่ สุขุมารับจะไปอยู่ในที่นั้น เรือนเดิมของสุขุมารแลเรือนนางดาราสั่งอยู่ติดต่อกันไปนั้น จะทำขึ้นเป็นเรือนอีกหมู่หนึ่งให้แม่เล็กอยู่ก็เป็นการตกลงพอใจด้วยกันแล้ว”²

จะเห็นได้ว่าแม้แต่พื้นที่ศูนย์กลางแห่งอำนาจนี้ ก็ยังประสบปัญหาเกี่ยวกับสภาพของสิ่งแวดล้อมด้วยเช่นกันจากสภาพอากาศของกรุงเทพฯ เช่นเมื่อพระองค์เองหรือพระบรมวงศานุวงศ์ประจักษ์ จึงทรงพระราชดำริถึงสถานที่ที่อากาศบริสุทธิ์ว่าจะสามารถบรรเทาอาการของ

¹ อนุমানราชธน พระยา (2547). *พื้นความหลัง เล่ม 1*. หน้า 185-186.

² จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระ. (2557). *ประชุมพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 5 ภาคปึกฉะ 2*.

โรคภัยไข้เจ็บได้ หนึ่งในนั้น คือ เกาะสีซัง ดังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริถึงเกาะสีซังเมื่อไม่สามารถเสด็จไปประทับเป็นเวลานานได้เนื่องจากราชการสำคัญในพระนครมีมากกว่า “สังเกตดูโรคภัยมีเบียดเบียนมากขึ้นกว่าแต่ก่อนในฤดูนี้เป็นเวลาที่จะควรจะได้ไปรักษาตัวที่เกาะสีซัง ซึ่งได้ไปทดลองแล้วและเห็นดีขึ้น ก็ไม่สามารถจะอยู่ในที่นั้นได้ ด้วยมีข้อราชการสำคัญ จำจะต้องเข้ามาอยู่ในพระนคร”¹ ขณะที่พระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระวรราชเทวี ทรงพระประชวรและได้รับการรักษาในกรุงเทพฯ มานานแล้วแต่อาการยังไม่ทุเลา แพทย์จึงได้ถวายความเห็นว่าจะแปรพระราชฐานไปประทับ ณ ที่ซึ่งได้รับอากาศทะเล พระอาการคงจะดีขึ้น ครั้นเมื่อไปประทับตากอากาศที่เกาะสีซังแล้ว จากนั้นทรงมีพระอาการดีขึ้นตามลำดับ²

ความแออัดของพระบรมมหาราชวังซึ่งเป็นศูนย์กลางในระบบบวรจารีต ที่ตั้งตระหง่านมานานับร้อยปี จากการที่ข้าราชการทั้งฝ่ายหน้าฝ่ายใน พานักรวมกันอย่างมากมาย พระตำหนักเรือนและอาคารสร้างก็มีเพิ่มเติมขึ้นจนสร้างสิ่งแวดล้อมที่เสื่อมทรามลงไป³ ประกอบกับการที่ชนชั้นนำสยามรับรู้ถึงความศิวิไลซ์ที่ต้องการบริเวณที่มีอากาศบริสุทธิ์ ปลอดภัย ห่างไกลจากโรค ห่างไกลจากกลิ่นไม่พึงปรารถนาของมลภาวะ และมีสถานที่ที่ดีจึงจะเป็นสถานที่ของศูนย์กลางแบบใหม่ในโลกแห่งความศิวิไลซ์ ทำให้ในทศวรรษถัดไปจึงมีโครงการใหญ่ประดุจการย้ายศูนย์กลางแบบจารีตสู่ความเป็นเมืองศิวิไลซ์แบบตะวันตกด้วยการสร้างพระราชวังสวนดุสิต ตามอย่างพระราชฐานที่ประทับของกษัตริย์ในประเทศยุโรป พร้อมกันนั้นก็เกิดการขยายตัวของเมืองสู่พื้นที่แห่งใหม่ของบรรดาพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการ ที่มักจะเจริญรอยตามพระราชนิยมเช่นเดียวกัน⁴ ทำให้ในทศวรรษ 2440 จึงเกิดการขยายตัวทั้งพื้นที่เดิมและเคลื่อน ย้ายสู่พื้นที่แห่งใหม่ การเปลี่ยนแปลงสถานที่ของเมืองกรุงเทพฯ ที่เกิดขึ้นจากความเจริญของเมืองสู่การจัดการที่เข้มข้นขึ้นดังจะได้กล่าวถึงในบทถัดไป

สรุป

ในบทนี้ได้วางพื้นฐานถึงคติจากตะวันตกที่คิบลานเข้าสู่สังคมไทย ผ่านนายแพทย์และข้าราชการชาวตะวันตกที่ราชสำนักพอใจที่จะไว้วางใจในการวางรากฐาน เพื่อการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัย ซึ่งจะทำให้เห็นว่า บ้านเมืองของชาวดะวันตคนั้นสนใจที่จะทำพื้นที่ให้

¹ แหล่งเดิม. หน้า 9.

² ประกาศพระราชปรารภเกี่ยวกับการเสด็จพระราชดำเนินเกาะสีซัง. (ร.ศ.111, 4 กันยายน). ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 9 แผ่นที่ 23. หน้า 171-172.

³ บัณฑิต จุลาลัย; พีรศรี โปวาทอง ; และ รัชดา ไซดิพานิช. (2557). วังสวนดุสิต. หน้า 10.

⁴ แหล่งเดิม. หน้า 13.

สะอาด จากที่ได้เผชิญสภาพของความสกปรก กลิ่นเหม็นจากความเจริญในโลกอุตสาหกรรมที่รุ่งเรืองในยุโรป ทำให้มีความต้องการจะแก้ไขให้บ้านเมืองมีความเป็นอยู่ที่สะอาด ด้วยทฤษฎีอายุพิศม์ที่เป็นพื้นฐานในการสร้างบรรยากาศที่ดีของสิ่งแวดล้อม เป็นการป้องกันโรคระบาดที่แม้จะเข้าใจในเวลาต่อมาว่าโรคภัยเกิดจากเชื้อโรคที่ค้นพบในภายหลัง แต่ทฤษฎีอายุพิศม์ได้กลายเป็นพื้นฐานในสังคม ประจวบเป็นแนวทางในการป้องกันโรคที่มักจะเกิดขึ้นในพื้นที่สกปรก มีกลิ่นเหม็น

พื้นที่กรุงเทพฯ เมืองหลวงที่รวมเอาชุมชนหลายเชื้อชาติและชาวตะวันตกที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานเพิ่มมากขึ้น พร้อมกับกิจกรรมด้านเศรษฐกิจที่สูงขึ้น ในขณะที่พื้นที่กรุงเทพฯ จากที่เป็นเมืองริมน้ำก็ค่อยคืบคลานมาเป็นเมืองบก เริ่มมีถนนหนทางและยานพาหนะ กิจกรรมที่เกิดขึ้นแบบเมืองทางบกก็ค่อยสร้างมหานครของเมืองที่ไม่ดีตามไปด้วย ทั้งการทิ้งขยะมูลฝอย การอาศัยชอกหลืบของความลับของแนวตึกแถวที่ทอดยาวริมถนนเป็นพื้นที่สร้างความสกปรกด้วยสิ่งปฏิกูลซึ่งจะเพิ่มมากยิ่งขึ้น ในทศวรรษถัดไป และความเป็นเมืองที่ศักดิ์สิทธิ์ในแบบจารีตที่กำลังจะเปลี่ยนมาให้เห็นว่า แม้ในพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์อย่างในพระบรมมหาราชวังก็ยังต้องประสบกับภาวะของมหานครที่อับเหม็น จากความหนาแน่นเช่นเดียวกัน

บทที่ 4

เปลี่ยนกลิ่นกรุงเทพฯ สู่ความศิวิไลซ์ในทศวรรษ 2440

ในบทนี้จะกล่าวถึงการที่เมื่อเข้าสู่ทศวรรษ 2440 กรุงเทพฯ เป็นเมืองหลวงที่มีความก้าวหน้าในทางเศรษฐกิจ มีการตั้งถิ่นฐานของชาวต่างประเทศมากขึ้น ความเจริญของเมืองเติบโตได้ขยายตัวไปสู่เรือกสวนนานเมือง โดยมีจำนวนประชากรในช่วงท้ายของทศวรรษนี้รวมกันอยู่ในกรุงเทพฯ ถึงกว่า 6 แสนคน¹ ในขณะที่พื้นที่ของกรุงเทพฯ ขยายตัวสู่พื้นที่ชานเมืองมากขึ้น เมืองกรุงเทพฯ พัฒนาความก้าวหน้าแบบเมืองบกด้วยการขยายตัวของโครงข่ายถนนเพิ่มมากขึ้น ในขณะที่บนท้องฟ้าก็ถูกบดบังด้วยควันไฟจากเครื่องจักรกล โรงสี โรงเลื่อย หรือโรงไฟฟ้าเพิ่มเติมขึ้นด้วย สภาพความเป็นอยู่ของราษฎรที่ไม่ใส่ใจต่อสิ่งแวดล้อมเพราะเคยชินต่อการเป็นเมืองน้ำคนน้อยธรรมชาติช่วยกำจัดปฏิภูลได้เอง เมื่อย้ายสู่เมืองบกก็นำเอาความเคยชินในการทิ้งสิ่งปฏิภูลต่างๆ คีบคลานสู่พื้นที่บนบกด้วย ทำให้เมืองเกิดฆานทัศน์จากความสกปรกอันมีที่มาจากความไร้ระเบียบ ทำให้ในทศวรรษนี้เกิดแรงกระตุ้นที่จะเปลี่ยนกลิ่น เปลี่ยนกรุงเทพฯ เปลี่ยนความสกปรกและความไร้ระเบียบเพื่อให้สะอาดสดใส มีความศิวิไลซ์ที่ไม่น้อยหน้าชาติตะวันตกเด่นชัดขึ้น

จากบทที่ผ่านมาทำให้มองเห็นภาพของกรุงเทพฯ ในฐานะเมืองที่มีความสำคัญทางเศรษฐกิจ มีการตั้งถิ่นฐานของพลเมืองมากขึ้น พื้นที่สำหรับอยู่อาศัยและธุรกิจปะปนกัน บางพื้นที่มีชุมชนของชาวต่างชาติทั้งจากชาติตะวันตก จีน แขก และไทย การสร้างอาคารทันสมัยริมถนนทอดยาวไปตามโครงข่ายถนนใหม่ๆ ทำให้การขยายตัวของความเป็นเมืองออกสู่ชานเมืองที่เป็นเรือกสวนไร่นา และการตัดถนนโดยเอกชนโดยเล็งผลทางเศรษฐกิจ เช่น การตัดถนนสีลม-สี่พระยาเพื่อเชื่อมต่อกับถนนหลักและเป็นการสร้างมูลค่าเพิ่มของที่ดินตามไปด้วย การขยายตัวก่อให้เกิดพื้นที่ปิดล้อม ชุมชนตรอกซอกซอยถูกซ่อนอยู่หลังตึกที่สวยงามริมถนน ทำให้สภาพชุมชนที่ลับตาหลายแห่งกลายเป็นแหล่งหมักหมมความสกปรก เกิดกลิ่นเหม็น ความไม่น่าอยู่และเป็นบ่อเกิดแห่งโรคภัย เป็นปัญหาทำให้มีเสียงร้องเรียนทั้งจากชาวตะวันตกและราษฎรทั่วไป หรือแม้แต่ผู้ปกครองชั้นสูงก็ยังได้รับผลกระทบทั้งจากปัญหาสิ่งแวดล้อมจากกลิ่นหรือความสกปรก ทำให้เห็นกระบวนการเปลี่ยนกลิ่นที่ได้ดำเนินไปในสภาพเมืองขณะนั้นพร้อมกันกับการขยายเมืองเพิ่มเติม ที่เน้นความเป็นระเบียบสวยงามตั้งแต่เริ่มต้นการวางแผนอย่างเช่นโครงการพระราชวังสวนดุสิต ในพื้นที่บริเวณตอนเหนือของกรุงเทพฯ

¹ แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรี ม.ร.ว. (2534). องค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์. หน้า 210.

สภาพของกรุงเทพฯ ในทศวรรษ 2440 คือภาพของเมืองที่กำลังปรับตัวสู่ความเป็นเมืองใหญ่ เริ่มมีความซับซ้อนของชุมชน ระบบโครงข่ายถนน และการขยายตัวของเมืองออกสู่พื้นที่ชานเมือง จากศูนย์กลางพื้นที่อันศักดิ์สิทธิ์ในแบบจารีตคือพระบรมมหาราชวัง ทอดยาวไปทางใต้ตามแนวของแม่น้ำเจ้าพระยาซึ่งกลายสภาพเป็นพื้นที่ตั้งบ้านเรือนของราษฎรอย่างหนาแน่น ในขณะที่พื้นที่ด้านเหนือของพระบรมมหาราชวังและพื้นที่ด้านในของกรุงเทพฯ ด้านฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเข้าไปนั้นยังมีสภาพของเรือกสวนไ้ร่นาอยู่มาก

ผลก็คือในท้ายทศวรรษ 2440 จะเห็นถึงความพยายามสร้างเมืองใหม่ เคลื่อนย้ายศูนย์กลางแบบจารีตจากพระบรมมหาราชวัง เปิดสู่พื้นที่พระราชวังสวนดุสิตและโครงข่ายถนนราชดำเนิน สร้างเมืองจากการปรับพื้นที่เรือกสวนไ้ร่นาทางไกลพระนครเพื่อให้เป็นประดุกเมืองใหม่ และให้เป็นศูนย์กลางอำนาจที่แสดงให้เห้นถึงความตั้งใจจะทำให้เมืองมีความเป็นระเบียบ มีเจ้าหน้าที่ประจำเพื่อป้องกันและรักษาสะอาดครอบคลุมพื้นที่ เข้มงวดจัดการความสกปรกรอบบริเวณ หรือแม้กระทั่งควบคุมกลิ่นเหม็นจากคว้นการเผาศพ¹ ทั้งหมดนี้ล้วนทำให้คติความคิดแบบจารีตได้ปรับเปลี่ยนเป็นการมีส่วนร่วมทำให้เมืองน่าอยู่ เพื่ออดสาตาชาวโลกในแบบเมืองศิวิไลซ์แบบตะวันตก

4.1 สภาพเมืองกรุงเทพฯ ขานทศน์จากกลั่น เมื่อเป็นเมืองบก

บันทึกความทรงจำในวัยเด็กของพระยาอนุมานราชธน² จาก *พื้นความหลัง* ได้บอกเรื่องราวในทศวรรษ 2440 ทำให้เห็นภาพของกรุงเทพฯ ที่เริ่มมีความแออัดจนสร้างความไม่น่าดู สภาพของเมืองที่เต็มไปด้วยความสกปรกโสโครก ในตอนหนึ่งได้กล่าวถึงริมคลองผดุงกรุงเกษม ระหว่างทางที่พระยาอนุมานราชธนเดินไปทำงานถึงสภาพของบ้านเรือนและลำคลองที่มีความไม่น่าดูทั้งจากความเสื่อมโทรมของบ้านเรือนและลำคลองที่กลายเป็นที่ทิ้งสิ่งปฏิกูลว่า

“ด้านหนึ่งของทางเดินขวามือและติดฝั่งคลอง เป็นเรือนแถวและเรือนเดี่ยวแคบๆ สร้างด้วยไม้ดูรุงรังด้วยผืนผ้าและวางกระเบื้องตะกร้าไว้ยู่ยงย่งอย่างไม่มีระเบียบ ที่บริเวณตรอกตอนหน้าบ้านเหล่านี้ มีชานเศษใบตุงใบตองและอื่นๆ ที่ทิ้งกระจัดกระจายอยู่เกลื่อนกลาด เป็นลักษณะเดียวกับที่ในภาษาปัจจุบันเรียกแหล่งเสื่อมโทรม ถ้าจะถามว่า

¹ ประกาศเรื่องเผาศพตามวัด. (ร.ศ.119, 6 กรกฎาคม). *ราชกิจจานุเบกษา*. เล่ม 17. หน้า 206-207.

² พระยาอนุมานราชธน ราชบัณฑิตประภทวรรณศิลป์ เจ้าของนามปากกา เสถียรโกเศศ เกิดเมื่อวันที่ 14 ธันวาคม พ.ศ.2431 ที่ตำบลวัดพระยาไกร อำเภอยานนาวา กรุงเทพฯ ถึงแก่อนิจกรรมเมื่อ วันอังคารที่ 1 กรกฎาคม พ.ศ.2512 ที่มา อนุมานราชธน พระยา. (2547). *พื้นความหลัง* เล่ม 4. หน้า 235.

คนที่อยู่ในเรือนเหล่านี้เมื่อถ่ายเทสิ่งใดตลอดจนขยะมูลฝอย ถ่ายเทกันที่ไหน ก็ตอบได้ทันทีว่าถ่ายเทในคลองนั่นเอง ซึ่งสะดวกที่สุดและง่ายที่สุด เหตุนี้ตรงช่องว่างแห่งระหว่างเรือน จึงต้องมีส้วม สร้างไว้อยู่ริมคลอง ใช้อย่างไรก็คงมีลอยดูลอยอยู่ในคลองบ้าง เป็นธรรมดาที่หลงปากหลงตาฝูงปลาไป นิยสความเคยชินกันมาอย่างนี้ จึงติดมาจนถึงปัจจุบัน นี่เป็นเหตุหนึ่งที่ทำให้คลองต้องตื้นเขินขึ้นเร็ว”¹

นอกจากนี้พระยาอนุমানราชชนยังเล่าถึงการจัดการกับความสกปรกจากความแออัดของเมือง ที่ต้องหวังเพียงแต่การพึ่งตนเองในที่สุด เมื่อต้องเผชิญหน้ากับความสกปรกน่าเหม็นของคุณคลอง ดังบันทึกที่เล่าถึงคูน้ำหน้าบ้านของท่านในปลายทศวรรษ 2440 ว่า

“น้ำในสระบ้านข้าพเจ้าเข้าออกไม่ได้สะดวกเหมือนก่อนก็เกิดสกปรกขึ้น ลางครั้งก็เกิดเน่าเหม็น เพราะคูน้ำบ้านตื้นเขินมีหญ้าขึ้นรกเป็นพง น้ำที่ไหลได้จากคลองขวางก็มีลักษณะเป็นทำนองเดียวกัน คือเกิดตื้นเขินและเกิดเน่าเหม็น เหตุเพราะความเจริญ ด้วยมีผู้คนพลเมืองมาอยู่หนาแน่นขึ้น ชีวิตความเป็นอยู่ก็ต้องมีเปลี่ยนแปลงไปให้เข้าได้กับสิ่งแวดล้อม”²

สภาพแบบนี้คล้ายกันกับความคิดร่วมสมัยในการจัดการความสกปรก ด้วยเพียงเลียงไปจากสภาพความสกปรกนั้น ด้วยทัศนะว่าสภาพดังกล่าวเป็นสิ่งธรรมชาติ และสามารถจะอยู่ด้วยกันได้แต่ต้องระมัดระวังก็พอ ดังเช่นสภาพของคุณคลองคูเมืองที่แม้จะระแวงระวังไม่ให้สกปรกจากที่เคยมีประกาศในพระราชบัญญัติธรรมเนียมคลองแล้วก็ตาม แต่บันทึกของขุนวิจิตรมาตรา ก็ได้เล่าถึงความสกปรกในคลองคูเมืองจากสิ่งปฏิกูล โดยเฉพาะจากอุจจาระในช่วงทศวรรษ 2440 ที่ท่านประสบมาด้วยตัวเองและเปิดเผยถึงวิธีการหลบเลี่ยงความสกปรกโดยอยู่ห่างๆ ไว้ก่อน จึงทำให้เห็นได้ว่าปัญหาความสกปรกของคุณคลองและตื้นเขินในช่วงต่อมาทำให้คลองเล็กคลองน้อยในกรุงเทพฯ ต้องเปลี่ยนเป็นถนนโดยการถมคลองในเวลาต่อมาหลายสายว่า

“ตามที่ข้าพเจ้าได้เห็นตั้งแต่ราวกระทรวงมหาดไทยสะพานข้างโรงสีตลอดมา จนราววัดบูรณศิริทั้งสองฟาก มีซีแห่งเก่า (บางทีก็ซีแห่งใหม่) ติดเป็นทางลงไปถึงน้ำเป็นทางๆ เรือไปทั้งสองฟาก แสดงว่าคนมาเอาเชือกเป็นเวจอยู่ไม่ขาด พ้นจากกระทรวงมหาดไทยออกไป

¹ อนุมานราชชน พระยา. (2547). *พื้นความหลัง เล่ม 2*. หน้า 41.

² แหล่งเดิม. หน้า 23.

และพ้นจากวัดบูรณศิริออกไปจะมีเป็นทางๆ หรือไม่ไม่ทราบ เพราะว่าย่น้ำโดดนน้ำเล่นอยู่ใน
ระยะนั้นั้นนั้น ต่อไปออกไปทั้งสองข้างไม่ได้เลยไป

....ไม่เหลียมที่พาดออกไปในคลองเป็นสามด้านนี้ ทำเรียบเสมอกันอย่างดี ตรงมุมมีเหล็ก
นอตใหญ่ขันติดแน่น หน้าของไม้เหลียมกว้างกว่า 10 นิ้วฟุตเท่ากันทุกด้าน ด้านที่พาดอยู่ในคลอง
นั้นเป็นที่นั่งอาบน้ำแค่อกได้สบาย แต่เวลาไปนั่งอาบน้ำต้องคอยระวังแพชี มันลอยมาถึงตัวเป็น
แพๆ ไม่ขาด เวลาเห็นมันมาใกล้ตัวต้องคอยวกน้ำต้อนมันให้ออกไปอยู่เสมอ

....ถ้าลงไปอาบน้ำถึงพื้นซีเมนต์ ซีที่จมอยู่ที่พื้นซีเมนต์จะพุ่งขึ้นมารอบตัว ข้าพเจ้าเห็น
น้ำใสๆ ลงไปอาบหลายครั้ง ซีพุ่งขึ้นมารอบตัวทุกที แปลว่าที่บันไดและเชือกที่หักเข้ามาสองด้าน
ก็เป็นเวจอย่างดีเหมือนกัน ข้าพเจ้าอาบน้ำกับซีอยู่หลายปี”¹

สภาพของกรุงเทพฯ เช่นนี้ยังได้รับการถ่ายทอดเป็นวรรณกรรมประเภทนิราศอันทำให้
เข้าใจถึงสภาพของเมืองกรุงเทพฯ ในขณะนั้นตามรูปแบบบทประพันธ์แบบนิราศที่มักจะพรรณนา
ถึงการเดินทางตามแม่น้ำลำคลองหรือท้องทะเล ควบคู่กับการพรรณนาอารมณ์ความรู้สึกและการ
ชี้ชวนชมสถานที่ต่างๆ ในระหว่างการเดินทางผสมผสานด้วยจินตนาการมาถ่ายทอดตามยุคสมัย²
นิราศเหล่านี้จึงเป็นหลักฐานที่บอกเล่าความเป็น นครหลวงที่สบสนุ่นวาย ตั้งแต่ภาพของการ
เดินทางด้วยยานพาหนะทางบกคือรถรางที่ขุนจิตรมาตรากล่าวว่ามีนั้นมักเรียกกันว่ารถไถ³
สภาพตรอกซอกซอยที่ซับซ้อน การประกอบอาชีพ และสภาพพื้นที่ที่ถ่ายทอดจากประสบการณ์ถึง
สกปรกโสโครกตามสภาพของเมืองบก “นิราศชมตลาดลำเพ็ง” โดยนายบุญย⁴ ได้บรรยายภาพร่วม
สมัยของช่วงท้ายทศวรรษ 2440 ไว้ตอนหนึ่งว่า

“ถึงปากตรอกอาจมอารมณ์เปื้อน	ให้สุดเชื้อเหลืระอาเหม็นหน้าหนี
เหมือนรูปงามนามเหม็นเช่นสตรี	โสเภณีรายรื่นที่ขึ้นชู
อย่างนามบอกตรอกเว็จชีที่โสโครก	ยามวิโยคออกซื้อยั้งครีหนู
เป็นนิสัยใจจิตฉันคิดดู	เหมือนหนึ่งผู้ชั่วดีมีสำเนียง
ประพฤติกายให้งามทรมณอม	เขากีย่อมนับถือมีชื่อเสียง

¹ กาญจนาคพันธุ์. (2542). กรุงเทพฯ เมื่อวานนี้. หน้า 152-153.

² สุปถนี พัดทอง; และคนอื่น ๆ. (2552). “เรือ” ในวรรณคดีนิราศ : มโนทัศน์กับการสร้างวรรณศิลป์. หน้า 1.

³ กาญจนาคพันธุ์. (2542). กรุงเทพฯ เมื่อวานนี้. หน้า 251.

⁴ แหล่งเดิม. หน้า 120.

ถ้าชื่อ همینเห็นใครไม่กล้าเคียง

เขารู้เยี่ยงอย่างคนเป็นมลทิน

ไม่เหมือนน้องของพี่นั่นดีพร้อม

ชื่อก็หอมรูปก็เลิศงามเจิดจ้าน”¹

อันเป็นการตอกย้ำว่าความสำคัญของคลองได้หดหายพร้อมกับการเพิ่มขึ้นของถนน ตรอกชอกชอย และความสกปรกตลอดจนงานทัศนียภาพที่ไม่ดีสู้บนบกด้วย ความสำคัญของลำน้ำจากที่เคยมีความสำคัญในศตวรรษที่ผ่านมาดังที่ พระยาอนุমানราชธนะได้บันทึกไว้ว่า แม้แต่คลองในย่านสำเพ็งยังมีเรือใบเดินทะเลขนาดเล็กยังเข้ามาจอดเพื่อขนถ่ายสินค้าได้ พื้นที่สำเพ็งจากถนนพาดสายมาถึงคลองถมจากเดิมที่เคยมีบึงใหญ่ มีสระเข้ ก็กลับกลายเป็นที่เททิ้งขยะมูลฝอยและได้ชื่อว่าตรอกป่าช้าหมาเน่า เพราะถ้ามีสุนัขตายก็นำมาทิ้งบริเวณนี้² การเปลี่ยนผ่านจากเมืองน้ำเป็นเมืองบกทำให้การใช้ประโยชน์ของธรรมชาติในการขจัดความสกปรกจากการพัดพาสิ่งโสโครกไปกับน้ำแม่น้ำผ่านไปโดยเร็ว เหลือเพียงกองขยะและสุนัขเน่าที่รอคอยการกำจัดที่ถูกวิธีจากเสียงเรียกร้องของเมืองที่ต้องการความเป็นศิวิไลซ์ต่อไป

นอกจากสายตาของบันทึกจากคนไทยแล้ว ในช่วงเวลาดังกล่าวยังมีบันทึกจากสายตาของฝรั่งตะวันตกท่านหนึ่ง คือ เอ็ดน่า บรูเนอร์ บัลคลีย์ ที่ได้เดินทางมาทำหน้าที่มิชชันนารีในสยาม กล่าวคือเมื่อเธอได้มาถึงและสัมผัสกรุงเทพฯ ก็รู้สึกได้ถึงความตื้นตันและกลิ่นของเมืองที่แสนไกลนี้ว่ามีสภาพที่แออัดระคนด้วยกลิ่นเหม็น ท่ามกลางความเร่งรีบในการดำเนินชีวิตและการประกอบธุรกิจของชาวเมือง ซึ่งเอ็ดน่าได้บรรยายถึงภาพตรอกชอกชอยที่ถูกปิดบังด้วยแนวราวของตึกแถว เผยเพียงปากตรอกเล็กๆ ที่ในนั้นซ่อนกิจกรรมการค้า การเลี้ยงสัตว์ และที่อยู่อาศัยที่พร้อมจะทะลักออกมาสร้างความโกลาหลและกลิ่นเหม็น ตลอดจนความโสโครกออกมาภายนอกตรอกชอกชอยนั้นว่า

“การนั่งรถม้าผ่านถนนเจริญกรุงที่สองข้างทางขนานด้วยตึกแถว ตามช่องว่างระหว่างอาคารที่เป็นทั้งที่อยู่อาศัย ร้านค้าจำนวนมาก ซึ่งก็คือตรอกและชอกชอยมีดๆ ที่มี หมู หมา เป็ด ไก่ ล้นทะลักออกมา”³

¹ สุจิตต์ วงษ์เทศ. (2545). *กวีสยามนำเที่ยวกรุงเทพฯ : ประวัติศาสตร์สังคมและวัฒนธรรมจากวรรณคดี*. หน้า 275.

² อนุมานราชธนะ พระยา. (2547). *พื้นความหลัง เล่ม 1*. หน้า 46.

³ บัลคลีย์ เอ็ดน่า บรูเนอร์; สแตนตัน แมรี บัลคลีย์; และ เด็กวิมฯ รูน. (2550). *สยามคือบ้านของเรา = Siam Was Our Home*. หน้า 17.

นอกจากจะแออัดแล้ว เอ็นค้ายังพูดถึงสภาพของชานทัศน์ที่ไม่ดีจากกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่ดำเนินอยู่บนถนนที่แสนยุ่งเหยิงของเมืองกรุงเทพฯ ว่า “ได้เห็นคนงานพอกหนึ่งเนื้อตัวมอมแมม นำหนังสือส่งกลิ่นเหม็นคลุ้งออกมาทางไว้ข้างถนน เศษขยะจากมมมีดหลังกำแพงลงไปไหนที่ระบายน้ำ”¹

ด้วยความตั้งใจของผู้ปกครองประเทศที่จะเห็นความศิวิไลซ์และไม่เป็นที่ดูหมิ่นในสายตาของชาติตะวันตก ทำให้มีการพัฒนาบ้านเรือนไม่เพียงแต่ที่อยู่อาศัย ถนน รถม้าและรถรางตลอดจนไฟฟ้า และอื่นๆ แต่สิ่งหนึ่งที่มีความสำคัญและบ่งบอกถึงความเป็นเมืองที่ศิวิไลซ์นั้น คือเมืองที่สะอาดไม่มีกลิ่นเหม็น ปราศจากสิ่งโสโครกอันเป็นที่น่ารังเกียจ ซึ่งเป็นบรรทัดฐานของการมีชีวิตความเป็นอยู่ที่ดีในสายตาของชาวตะวันตกหรือแม้แต่ทุกๆ คนที่อยู่ในสังคม ด้วยเหตุนี้ราชสำนักสยามมักจะจ้างชาวตะวันตกมารับราชการจำนวนมาก เพื่อที่จะศึกษาแนวทางการดูแลบ้านเมืองให้มีความคล้าย คลึงกับชาติตะวันตก

ภาพประกอบ 23 รถรางหรือรถไถเมื่อเปลี่ยนมาใช้พลังงานไฟฟ้าแทนเทียมด้วยม้าและ ภาพของถนนในกรุงเทพฯ ที่เริ่มเห็นสายไฟฟ้าพาดไปตามถนนในช่วงทศวรรษ 2440

ที่มา : หนังสือเจ้าพระยาอภัยราชาสยามานุฉลกิจ (คุสตาฟ โรลีน ยัคมินส์) หน้า 135

4.2 กลไกการจัดการชานทัศน์จากกลิ่นของและความสกปรกรกรุงรังของกรุงเทพฯ

ในทศวรรษ 2440

พื้นฐานความเป็นระเบียบและสะอาดของเมืองประเทศตะวันตก มีโอกาสได้ถ่ายทอดผ่านข้าราชการชาวตะวันตกผู้หนึ่งแห่งราชสำนักสยาม เมื่อเจ้าพระยาอภัยราชาสยามานุฉลกิจ (Gustave Rolin-Jaequemyns) ที่ปรึกษาราชการทั่วไปของรัฐบาลสยามและเป็นผู้ที่มีบทบาทใน

¹ แหล่งเดิม. หน้า 26.

การสร้างภาพลักษณ์ความเป็นศิวิไลซ์ของสยามให้ปรากฏในสายตาชาวตะวันตก ได้รับหน้าที่เป็นหนึ่งในคณะกรรมการสร้างภาพลักษณ์ให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ขณะทรงเสด็จประพาสยุโรป พ.ศ.2440 เช่น การวางแผนเตรียมการด้านเครื่องแต่งกาย แนะนำมารยาทตามรูปแบบ และการแสดงออกทางวัฒนธรรมที่สอดคล้องกับวัฒนธรรมตะวันตก¹

หลังจากได้เข้ามารับราชการในสยามระยะเวลาหนึ่งแล้ว เจ้าพระยาอภัยราชาสยามานุกุลกิจได้พบเห็นสภาพของกรุงเทพฯ ที่โสโครกเป็นที่ติเตียนของชาวตะวันตกว่าไม่มีความศิวิไลซ์ จึงได้เสนอความเห็นต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงเสียงร้องเรียนจากชาวต่างประเทศดังกล่าว ที่มักจะติเตียนกรุงเทพฯ ว่าทั้งมีความโสโครกและไม่มีถนนหนทางที่ดีพอสมควรเป็นราชธานี ตลอดจนได้นำเสนอให้มีปรับระบบการจัดการเมืองในรูปแบบ “มุนิซิเปอล” เหมือนอย่างที่มีการจัดการเมืองในต่างประเทศ โดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชดำริต่อข้อเสนอดังกล่าวว่า กรุงเทพฯ มีความโสโครกดังที่เขาติเตียนก็เป็นความจริงโดยมาก² ทั้งนี้ปัญหากลิ่นเหม็นและความโสโครก แม้พระองค์เองก็ประสบจากการสร้างอาคารเพิ่มมากขึ้นภายในพระบรมมหาราชวัง ทำให้เกิดปัญหาความแออัดและมลภาวะจากกลิ่นอับเช่นกัน การที่พระองค์ได้เสด็จพระราชดำเนินเพื่อทอดพระเนตรสภาพเมืองในเวลาเสร็จจากภารกิจอื่นดังที่ได้กล่าวมาในบทที่แล้ว ทำให้ทรงตระหนักว่าการสร้างอาคารสถานที่แบบใหม่หรือการขยายขอบเขตความเป็นเมืองนั้น ยังไม่เพียงพอที่จะเป็นเมืองศิวิไลซ์แบบตะวันตกได้ แต่ต้องเป็นเมืองที่มีสภาพแวดล้อมสะอาดไม่มีกลิ่นเหม็นและห่างไกลจากโรคด้วย

การเปลี่ยนเป็นเมืองบกตั้งแต่ก่อนพุทธศตวรรษที่ 2400 ทำให้เริ่มมีกลไกอำนาจเพื่อการควบคุมประชาชน โดยเฉพาะการตั้งกองตระเวนหรือโปลิศ เพื่อทำหน้าที่กวดขันความเป็นเรียบร้อยของเมืองและเข้มข้นมากขึ้นในทศวรรษ 2410 เมื่อได้มีการออกกฎหมายโปลิศ 53 ข้อ เพื่อเป็น “ระเบียบซึ่งจะรักษาน้ำที่ในพระนครและนอกพระนครรักษาตามแถวถนนในกรุงเทพฯ ระวังเหตุการณ์มิให้คนพาลชุกชุมเกิดขึ้นแก่บ้านเมืองได้ต่อไป”³ โดยให้พลตระเวนมีอำนาจตาม

¹ นาวรณ ตันติเวชกุล. (กรกฎาคม - ธันวาคม 2562). การกำหนดสร้างภาพลักษณ์สยามประเทศในการเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 1 ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. วารสารการประชาสัมพันธ์และการโฆษณา. 12(2): 82-83.

² จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระ. (2482). สำนวนพระราชหัตถ์เลขาส่วนพระองค์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงเจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม). กับประวัติเจ้าพระยายมราช. หน้า (102).

³ “กฎหมายโปลิศ 53 ข้อ” ใน ประชุมกฎหมายประจำศกเล่ม 9 จ.ศ 1237-1239. เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่นๆ. พระนคร: เดลิแมส. หน้า 92-93.

กฎหมายและได้กำหนดให้มีไม้กระบองและปิ่นเป็นอาวุธที่ต้องเตรียมให้พร้อมเสมอตามกฎหมาย¹ และห้ามไม่ให้ราษฎรถืออาวุธในสถานที่ต่างๆ กองตระเวนจึงมีสภาพของการเป็นผู้ใช้อำนาจในการควบคุมราษฎรให้เชื่อฟัง²

ในข้อบังคับดังกล่าว นอกจากพลตระเวนจะเป็นการดูแลประชาชนจากปัญหาโจรผู้ร้ายต่างๆ แล้วยังมีหน้าที่ใส่ใจในเรื่องการดูแลความสะอาดในประการต่างๆ เช่น กำหนดให้ดูแลและกำชับไม่ให้บ้านเรือนทำสิ่งเปื้อนที่หน้าบ้าน³ ห้ามนำสัตว์เลี้ยงเช่น โค กระบือ สุกร สุนัข ปล่อยตามถนนให้เกิดความเปื้อน⁴ นอกจากห้ามเจ้าของสัตว์ที่จะทำให้เปื้อนแล้ว ก็ห้ามไม่ให้ไม่ขีดเขียนในสถานที่ต่างๆ เช่น กำแพงวัดให้เกิดความสกปรกด้วย⁵ รวมทั้งกำหนดว่าหากสัตว์เลี้ยงนั้นตายต้องนำไปฝังยังป่าช้าตามสมควร มิให้นำสัตว์ตายมาทิ้งในที่สาธารณะตามข้างบ้านหรือข้างกำแพง เพราะจะเกิดกลิ่นที่เน่าเหม็นแก่คนทั่วไป⁶ ไม่อาบน้ำหรือล้างสิ่งของหรือทำน้ำโสโครกเปื้อนเปื้อนบนถนน⁷ ไม่ถ่ายอุจจาระในที่ที่ไม่สมควรเช่น ริมถนน หรือหากเป็นที่ลับตาก็ไม่สมควร เพราะจะเป็นการทำความสกปรกให้แก่พื้นที่ ทั้งนี้ได้รวมถึงการถ่ายปัสสาวะก็มีโทษเสมอด้วย⁸ ไม่ให้ปลูกเพิงหรือวางสิ่งของให้กีดขวางทางรถทางคนเพื่อความเป็นระเบียบ⁹ หากจะมีการจัดงานที่ต้องมีการปลูกโรงล้ามาที่ถนนก็ต้องขออนุญาตก่อนและรื้อถอนเมื่อเสร็จการให้เรียบร้อย¹⁰ หรือแม้แต่การหยุดรถเพื่อขนของบนถนนก็ต้องจัดการให้พ้นจากทางไม่ให้กีดขวางได้¹¹

เครื่องมือในการดูแลประชาชนให้ระวังในการดูแลรักษาความสะอาด เพื่อตอบสนองความต้องการแบบชาวตะวันตก ซึ่งมีพื้นฐานเรื่องกลิ่นที่ดีควบคู่กับอากาศที่บริสุทธิ์ ไร้โรคภัยและเป็นพื้นที่ที่น่าอยู่อาศัยมีความเข้มงวดเพิ่มมากขึ้น เมื่อมีการประกาศพระราชกำหนดสุขาภิบาลกรุงเทพฯ รัตนโกสินทร์ศก 116 ในต้นทศวรรษ 2440 ดังประกาศตอนหนึ่งว่า

¹ แหล่งเดิม. หน้า 94.

² แหล่งเดิม. หน้า 103

³ แหล่งเดิม. หน้า 101.

⁴ แหล่งเดิม. หน้า 107.

⁵ แหล่งเดิม. หน้า 111.

⁶ แหล่งเดิม. หน้า 114.

⁷ แหล่งเดิม. หน้า 111.

⁸ แหล่งเดิม. หน้า 113-114.

⁹ แหล่งเดิม. หน้า 104.

¹⁰ แหล่งเดิม. หน้า 109.

¹¹ แหล่งเดิม. หน้า 110.

“สำหรับให้ได้รับลงมือจัดการรักษาความสะอาดบางอย่างขึ้น ในทันทีเพื่อที่ป้องกันโรคภัยอันตราย ในกรุงเทพฯ แลให้สืบสวนตรวจตรา การที่เกี่ยวข้องในทางโรคภัยของมหาชนทั่วไป เพื่อจะได้ดำริห์ทำ ข้อบังคับ แลทำการต่างๆ ตามสมัยตามคราวอันสมควร แก่การรักษาความสะอาด ป้องกันไม่ให้เกิดโรคภัย กับทั้งจะให้เป้นระเบียบเรียบร้อยและงดงาม ให้เป็นที่เจริญทั่วไปตลอดเขตระแวงพระนครนี้”¹

พระราชกำหนดสุขาภิบาลนี้ นับว่าเป็นกลไกในการดูแลเมืองในรูปแบบบูรณาการ โดยกำหนดให้มีเจ้าพนักงานสำคัญทั้งด้านการแพทย์และการช่าง เพื่อบริการซ่อมสร้างที่ได้มาตรฐานความสะอาดและเป็นระเบียบ โดยมีเจ้าพนักงานแพทย์สุขาภิบาล 2 และเจ้าพนักงานช่างใหญ่สุขาภิบาล มีการกำหนดรายละเอียดอำนาจหน้าที่ของเจ้าพนักงานแพทย์สุขาภิบาล ให้ดูแลการจัดการความสะอาดและหาวิธีในการป้องกันภัยอันตรายของมหาชน ในขณะที่เจ้าพนักงานช่างใหญ่ ให้ดูแลจัดการที่เกี่ยวข้องกับการบำรุงรักษา การเปลี่ยนแปลงหรือการซ่อมแซม สิ่งก่อสร้าง ทั้งที่สร้างขึ้นแล้วและที่จะทำขึ้นต่อไปในกรุงเทพฯ ข้อบังคับเหล่านี้มีผลต่อสภาพของเมืองอย่างมาก เพราะหมายความว่าต่อไปการก่อสร้างการต่อเติมหรืออาคารเดิมที่มีอยู่ก็ต้องปรับเปลี่ยนเพื่อให้เมืองมีความสะอาดและเป็นระเบียบมากยิ่งขึ้น ดังความตอนหนึ่งว่า

“เป็นการเกี่ยวแก่การรักษาความสะอาดป้องกันโรค เปนต้นว่า ตลาด โรงฆ่าสัตว์ ที่ทำการสูบน้ำ ที่อาบน้ำ โรงซักผ้า ที่ถ่ายอุจจาระ ที่ถ่ายปัสสาวะ ร้างถ่ายน้ำ ร้างถ่ายโสโครก การท่อน้ำ แลการต่างๆ สำหรับคนโสโครก อุจจาระแลขยะมูลฝอย กระทำที่ซึ่งไม่มีความสะอาดให้สะอาดขึ้น การชำระแลรดน้ำถนน แลล้างรางโสโครก การกวาดถนน แลขนเครื่องโสโครกแลสิ่งที่เป็นที่รำคาญต่างๆ เปนต้น”³

โดยสรุปแล้วกรมสุขาภิบาลจึงมีหน้าที่หลักครอบคลุมถึง “การทะลายนขยะมูลฝอย การจัดเว็จที่ถ่ายอุจจาระแลปัสสาวะของมหาชนทั่วไป จัดการห้ามต่อไปในภายหลังอย่าให้ปลูกสร้างหรือซ่อมเรือนโรงที่จะเป็นเหตุให้บังเกิดโรคได้ และการขนย้ายสิ่งโสโครกแลสิ่งรำคาญของ

¹ พระราชกำหนดสุขาภิบาล กรุงเทพฯ รัตนโกสินทร์ศก 116. (ร.ศ.116, 16 พฤศจิกายน). ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 14. หน้า 518.

² เจ้าพนักงานแพทย์สุขาภิบาลคนแรก คือ นายแพทย์ บี. เอ. นิติงเกล (P.A. Nightingale) ได้ทำหน้าที่ระหว่าง พ.ศ.2440-2444.

³ แหล่งเดิม. หน้า 518-519.

มหาชนไปให้พ้นเสีย”¹ บทบาทหน้าที่ของกรมศุขาภิบาลจึงมีอำนาจกว้างขวางไม่เพียงแต่การจัดการรักษาความสะอาดของเมืองเท่านั้น แต่รวมถึงกำหนดรูปแบบของการก่อสร้าง ต่อเติม หรือซ่อมแซม และบทกำหนดโทษมีทั้งจำทั้งปรับ ที่ออกแบบมาเพื่อให้ประชาชนต้องปฏิบัติตามอย่างเคร่งครัดโดยการสอดส่องจากเจ้าพนักงานกองตระเวน จากที่เคยทิ้งสิ่งโสโครกหรือขยะมูลฝอยตามใจชอบ เช่น ตามตรอกซอกซอยซึ่งรวมทั้งการตั้งโรงงานในละแวกบ้าน เช่น โรงไม้ โรงสี หรือโรงเลี้ยงสัตว์ ที่รวมทั้งสัตว์พาหนะเช่น ม้า โค กระบือ หรือสัตว์อื่นใด เช่น แพะ สุกร ไก่ ที่ตั้งอยู่ในพระนครจะต้องมีการทิ้งหรือขนย้ายสิ่งปฏิกูลที่เกิดขึ้นตามกำหนด จะทิ้งไว้ให้สกปรกหรือเกิดกลิ่นเหม็นแบบเดิมตามที่ลับตาไม่มีใครเห็นไม่ได้อีกต่อไป ในพระราชกำหนดฉบับนี้จึงมุ่งให้มีการจัดการกองขยะ สิ่งโสโครกจากในพระนครทั้งจากถนนและลำคลองไปจัดการทิ้งที่นอกพระนครเพื่อป้องกันไม่ให้เกิดกลิ่นมารบกวนชาวเมือง

สิ่งโสโครกที่เป็นเหตุให้น้ำละลายแยกพระนครอย่างเช่นการขับถ่ายอุจจาระ-ปัสสาวะ ในพระราชกำหนดได้จัดให้เจ้าพนักงานได้จัดการให้มีเว็จในพื้นที่ต่างๆ เพื่อให้ราษฎรได้ขับถ่ายได้สะดวก ทั้งยังกำหนดให้ตึกหรือเรือนใดที่สมควรมีเว็จ ก็จะมีหมายไปบอกให้จัดตั้งขึ้นหากไม่จัดการทำที่กำหนดก็กำหนดโทษปรับเช่นกัน และจะมีโทษปรับต่อเนื่องทุกวันจนกว่าจะแล้วเสร็จ โดยเจ้าพนักงานจะจัดให้มีการจัดการขนไปกำจัด ทั้งนี้เพื่อให้ราษฎรนำสิ่งโสโครกไปทิ้งลงในคลองหรือบนถนนต่อไป

การขนถ่ายสิ่งโสโครกเมื่ออยู่ในอำนาจหน้าที่ของศุขาภิบาลได้กำหนดไปถึง ถนน ทางน้ำ รางน้ำ ตรอกและคลองในกรุงเทพฯ การจัดการศุขาภิบาลตามพระราชกำหนดยังให้อำนาจในการอนุญาตหรือสั่งห้าม การก่อสร้างหรือต่อเติมโรงเรือนโดยไม่ได้รับความเห็นชอบจากกรมศุขาภิบาล จะมีโทษปรับ ให้อำนาจออกสั่งปลูกสร้างนั้นๆ ด้วย² ในการจัดการและให้ประชาชนมีส่วนร่วมรับผิดชอบด้วยนี้ ทำให้ราษฎรจะทำตามใจแบบเดิมได้ยาก ต่างจากยุคจารีตที่มักจะหลีกเลี่ยงจากพื้นที่สกปรก มีกลิ่นเหม็น ตั้งบ้านเรือนให้ห่างจากบริเวณเผาศพหรือบริเวณที่มีกลิ่นเหม็นรบกวน แต่การจัดการนี้มีผลบังคับถึงราษฎร จึงเป็นพื้นฐานแบบใหม่ที่เห็นว่าดีงามในทัศนะของชาวต่างชาติ ที่ต้องจัดการเมืองที่สะอาดหรือกลิ่นสะอาด ความเป็นระเบียบเรียบร้อย จะได้ห่างไกลจากโรค

¹ พระราชกำหนดศุขาภิบาล กรุงเทพฯ รัตนโกสินทร์ศก 116. (ร.ศ.116, 16 พฤศจิกายน). ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 14. หน้า 520.

² แหล่งเดิม. หน้า 518-525.

การทำงานในรูปแบบใหม่แบบตะวันตก ทำให้จำเป็นต้องอาศัยทักษะและความเชี่ยวชาญ จึงมีชาวตะวันตกได้รับความไว้วางใจเข้ารับหน้าที่ในตำแหน่งเจ้าพนักงานใหญ่ ซึ่งมีอยู่ 2 ฝ่าย คือ ฝ่ายแพทย์ศุขาภิบาล นายแพทย์ บี. เอช. ในดิงเกล และฝ่ายนายช่างก็ได้ตั้ง กัปตัน เยคาตอง ในตำแหน่งช่างใหญ่¹ โดยมีพระยาเทเวศรวงษ์วิวัฒนน์ ข้าราชการไทย เป็นผู้บริหารจัดการ ในตำแหน่งผู้บัญชาการ² การดำเนินงานของกรมศุขาภิบาลเมื่อประสานการทำงานร่วมกับกรมกองตระเวน โดยมีข้อกำหนดแต่เดิมของกฎหมายโปลิศ 53 ข้อ ที่ได้ประกาศตั้งแต่ พ.ศ. 2418 เป็นการย้ำถึงความต้องการสร้างบ้านเมืองให้สะอาดอย่างเข้มงวดดังประกาศกรมศุขาภิบาล โดยพระยาเทเวศรวงษ์วิวัฒนน์ ในฐานะผู้บัญชาการกรมศุขาภิบาล ว่า

“บัดนี้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กรมศุขาภิบาล เริ่มจัดการรักษาความสะอาดในพระนคร เพื่อความสุขสำราญของมหาชนทั่วไปแลลักษณะการซึ่งกรมศุขาภิบาลจะจัดครั้งนี้ นั้นมีข้อห้ามต่างๆ แจ่มอยู่ในกฎหมายโปลิศแต่ก่อนแล้ว ซึ่งขอตักเตือนให้มหาชนซึ่งอยู่ในท้องที่จังหวัดพระนครนั้น ปฏิบัติตามข้อความในกฎหมายโปลิศซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งขึ้นไว้”³

กระบวนการของกลไกสำคัญเมื่อตั้งกรมศุขาภิบาลเพื่อวางแผนทางแบบบูรณาการนั้น ทำให้ในช่วงท้ายทศวรรษ 2440 ยังผนวกการดูแลโรงพยาบาลในกรุงเทพฯ เพื่อให้ครบวงจรการป้องกันและรักษาด้วยถึงแม้ว่าจะมีการจัดการด้านพยาบาลอยู่ก่อนหน้าแล้ว คือ มีกรมพยาบาลในกระทรวงธรรมการตั้งแต่ทศวรรษ 2430 และเริ่มมีโรงพยาบาลในสังกัดหลายแห่งก็ตาม แต่ในที่สุดได้โอนมาขึ้นเป็นหน่วยงานในกระทรวงนครบาลเดียวกันกับกรมศุขาภิบาลด้วย⁴ ในขณะที่ระยะแรกกรมศุขาภิบาลได้ตั้งโรงพยาบาลสำหรับหญิงหaginหรือโสเภณี เนื่องจากหญิงเหล่านั้นมักจะประสบปัญหาสุขภาพมาจากการทำงานและเพื่อเป็นการควบคุมโรคเนื้องอกด้วย⁵

มาตรการเหล่านี้นับว่าเป็นการใช้อำนาจจัดการ ที่มีผลการกระทบถึงความเป็นอยู่ของราษฎรในกรุงเทพฯ เพราะมีกองตระเวนเป็นหน่วยคอยสอดส่องและบังคับให้ราษฎรปฏิบัติตาม อีกทั้งข้อบังคับโดยมากเป็นหน้าที่ดูแลของกองตระเวนอยู่แล้วด้วย เมื่อมีพระราชกำหนดศุ

¹ ประกาศตั้งเจ้าพนักงานกรมศุขาภิบาล. (ร.ศ.116, 21 พฤศจิกายน). ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 14. หน้า 525.

² ประกาศตั้งผู้บัญชาการกรมศุขาภิบาล. (ร.ศ.116, 1 กุมภาพันธ์). ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 14. หน้า 763.

³ ประกาศพระราชบัญญัติและพระราชกำหนดต่างๆ รัชกาลที่ 5 ร.ศ. 117. หน้า 18.

⁴ ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ. (2495). หน้า 28.

⁵ กระทรวงสาธารณสุข. (2511). บริรักษ์เวชการ อนุสรณ์. หน้า 162.

ชาภิบาลขึ้น การปฏิบัติหน้าที่ของกองตระเวนจึงเข้มงวดขึ้น เพราะมีข้อบังคับเพิ่มขึ้น อีกทั้งการห้ามไม่ให้ปลูกเพิงริมถนนกีดขวางทางคนทางรถ โปлиц์ก็จะเข้าห้ามปรามและรื้อถอนให้พ้นไปเสีย การเลี้ยงดูประชุมหรือจะทำบุญก็ตามหากจะปลูกโรงร้านล้ำออกมาถนน ก็ต้องแจ้งเรื่องก่อน และต้องได้รับอนุญาตด้วย ถ้าหากไม่อนุญาตหรือไม่แจ้งก่อนโปлиц์ก็จะเข้าทำการรื้อถอนเช่นกัน

นอกจากนี้เหตุแห่งความสกปรกอีกอย่างหนึ่ง คือการนำเอาถ่านหรือดินสอขีดเขียนตามกำแพงวัดหรือบ้าน รื้อนต่างๆ หากจับได้มีโทษปรับ หากไม่มีเงินก็ต้องถูกคุมขังไว้ การอาบน้ำหรือการล้างสิ่งของตลอดจนการเทน้ำที่โสโครกลงบนถนนให้เป็นเปรอะ ก็มีโทษในการปรับหรือคุมขังเช่นกัน ยิ่งถ้าถ่ายอุจจาระบนที่ไม้สมควรแล้ว เช่น ริมถนน ก็จะปรับมากขึ้นไปอีก หรือหากไม่มีเงินค่าปรับก็จะคุมขังไว้ถึงสามเดือน ในข้อกำหนดของการเลี้ยงสัตว์ทุกชนิดยังระบุว่า หากสัตว์นั้นตายลงต้องนำไปฝังที่วัดหรือป่าช้าตามสมควร ไม่นำไปทิ้งตามข้างบ้านข้างกำแพงหรือตามตรอกซอกซอย เพราะนอกจากจะสกปรกแล้วยังมีกลิ่นเหม็นแก่คนที่เดินไปมาด้วย¹

กลไกจากข้อกำหนดในการดูแลของกรมศุขาภิบาล เมื่อเชื่อมโยงกับอำนาจผ่านเจ้าหน้าที่กองตระเวนที่ปฏิบัติหน้าที่ทำให้การดูแลจัดการได้อย่างรวดเร็ว จากที่ได้กล่าวถึงตึกแถวที่บดบังพื้นที่ด้านหลังทำให้เกิดมุมมืดที่เป็นแหล่งที่หมักหมมความโสโครกแต่เพียงอย่างเดียว ตึกแถวจำนวนมากที่ทอดยาวไปตามถนนแบบใหม่ เมื่อยังอยู่ในสภาพห้องว่างหรือร้างอยู่ ทำให้เกิดพื้นที่ปิดบังซ่อนเร้นความสกปรกที่เกิดจากที่มีคนจัดแจะเข้าไปในตึกแถวร้างนั้น และเปลี่ยนเป็นที่ขับถ่ายจนก่อให้เกิดความสกปรกและกลิ่นเหม็นเล็ดลอดออกมา ดังรายงานของเจ้าพนักงานกองตระเวนที่ได้เข้าไปสำรวจตึกแถวร้าง ซึ่งกองเต็มไปด้วยขยะมูลฝอยและอุจจาระ ส่งกลิ่นเหม็นออกมาตลอดถนนเป็นที่น่ารำคาญของผู้คนที่เดินไปมา อีกทั้งหากมีขบวนเสด็จผ่านก็จะเป็นสิ่งไม่บังควร² การที่กรมศุขาภิบาลได้ดูแลรักษาถนน ในพื้นที่ที่กองตระเวนยังขยายพื้นที่การดูแลมาไม่ถึง เมื่อทราบถึงพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า จึงได้ทรงกำชับแก่กระทรวงนครบาล ความว่า “เพราะที่นั้นกรมศุขาภิบาลได้รักษาถนนขึ้นไปตลอด ถ้ารักษาแต่ช่วงกรมศุขาภิบาลไม่มีโปлиц์ก็ไม่เป็นรักษาได้ เพราะศุขาภิบาลไม่มีคนเฝ้าถนน ขอให้ขยายเขตโรโปлиц์ขึ้นไปถึงคลองบางกระบือ”³ แม้อำนาจในการดูแลรักษาความสะอาดเรียบร้อยจะอยู่ในหน้าที่ของกรมศุขาภิบาล แต่การสนับสนุนที่สำคัญมาจากเจ้าพนักงานกองตระเวนนั่นเอง

¹ ประกาศพระราชบัญญัติและพระราชกำหนดต่างๆ รัชกาลที่ 5 ร.ศ. 117. พระนคร : บำรุงนุกุลกิจ. หน้า 18-21

² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 น.8.1/254. เรื่อง รายงานตึกแถวถนนทหารเรือว่างเปล่าอยู่และมีคนร้ายเข้าไปอาศัยอยู่ (1 สิงหาคม ร.ศ.122).

³ สำนักนายกรัฐมนตรี. (2513). ประชุมพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงบริหารราชการแผ่นดิน ภาคที่ 3 ตอนที่ 1 ระหว่างพุทธศักราช 2434-2453. หน้า 195.

การแก้ไขสภาพเสื่อมโทรมเหล่านี้เป็นสิ่งที่กรมสุขาภิบาลต้องรับเข้าดูแลจัดการเพิ่มเติม อย่างเช่น ในกรณีของถนนกรุงเกษมจากเดิมซึ่งกระทรวงโยธาธิการได้ตัดถนนขึ้น แต่เมื่อเกิดสภาพที่สกปรก รกรุงรัง ไม่น่าดู ทั้งในส่วนของถนนหรือพื้นที่ริมถนนและริมคลองหรือบ้านเรือนประชาชนที่รกรุงรัง กรมสุขาภิบาลจึงมีกลไกที่จะเข้าดูแลสภาพการณดังกล่าวอย่างเข้มข้น โดยมุ่งหวังว่าจะขจัดความ รกรุงรัง เพื่อความเป็นศรีสง่าของพระนคร ดังความว่า

“ที่ริมคลองผดุงกรุงเกษมซึ่งเหลือจากทำถนนแล้ว ผู้มีที่ บ้านเรือนอยู่ข้างในถนนบาง แห่งบางราย อาศัยรยปลูกสร้างเรือนโรงแลกระท่อม ให้ผู้คนอาศัยบ้าง ฤาเป็นที่ตำบลอันทำเล ค้าขายก็ให้เขาเก็บผลประโยชน์บ้าง เรือนโรงแลกระท่อมทั้งหลายที่มีปรากฏนั้น รกรุงรังมิดนริม คลองไม่สะอาด ชักน้ำให้เกิดสรรพสิ่งโสโครกมีขึ้นในที่ดิน ให้ผู้เดินทางเปนรำคาญ ฤาตกลงไปใน ลำคลองๆ ก็ตื่นเสียไป ทำให้เสียประโยชน์การค้าขายทางเรือ แลทำให้เป็นที่เสียความสง่างามของ พระนครด้วย หากสมควรให้เปนอยู่ดังนี้ไม่ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กรมสุขาภิบาลตรวจ จัดการ บังคับรักษาที่ดินริมคลองซึ่งเหลือจากสร้างถนนต่อไป ให้ที่อันนั้นพ้นจากความรกรุงรัง ริม ถนนริมคลองไม่ให้เกิดสิ่งโสโครก มีขึ้นในที่ดินฤาตกลงในลำคลอง ให้เป็นที่เรียบร้อยสะอาดเจริญ ตาแก่มาหาชนที่เดิน ทาง แลสดวกแก่การค้าขาย กับทั้งเป็นที่สง่างามแก่พระนครสืบไป”¹

ทั้งนี้เพื่อให้การปรับแต่งภูมิทัศน์ และสร้างความเป็นระเบียบเรียบร้อย อันถือเป็นวิธี ป้องกันไม่ให้เกิดการหมกหมมของสิ่งสกปรกอันเป็นที่มาของกลิ่นเหม็นอันน่ารังเกียจ การจัดการ สิ่งแวดล้อมที่เข้มแข็งและใช้อำนาจครอบคลุมไปถึงบ้านเรือนที่สร้างผิดที่ผิดทาง หรือ เป็น เรือนโรงที่รกรุงรัง หรือไม่ได้ขออนุญาตต่อกรมสุขาภิบาลก็อยู่ในอำนาจในการจัดการอย่างเด็ดขาด ได้

“บรรดาเรือนโรงแลกระท่อม ที่มีปรากฏอยู่ตั้งแต่ปากคลองผดุงกรุงเกษม ด้านเหนือ จนถึง 4 แยกคลองมหานาค ให้เจ้าของเรือนโรงแลกระท่อมทั้งปวง รื้อถอนเสียให้พ้นจากที่ กำหนด แต่เรือนโรงตั้งแต่สี่แยกคลองมหานาคต่อไปจนถึงถนนเจริญกรุงนั้น ขณะนี้ถนนบาง ตอนยังไม่แล้วให้รอไว้ก่อน จนกว่าถนนจะแล้วจึงให้กรมสุขาภิบาลจัดการ เว้นเสียแต่โรงแล กระท่อมที่รกรุงรังนั้นให้รื้อเสีย

¹ ประกาศรักษาที่ดินริมถนนระหว่างคลองผดุงกรุงเกษม. (ร.ศ.117, 21 กรกฎาคม). ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม

อนึ่งที่ดินระหว่างคลองผดุงกรุงเกษม กับถนนกรุงเกษมตลอดไปนี้ ถ้าผู้มีที่ดินอยู่ข้าง
ในถนน ประสงค์จะใช้ประโยชน์การปลูกสร้างอาคารใดๆ ในที่เฉพาะตรงแนวหน้าที่แห่งตนก็ยอม
ให้ทำได้ แต่ต้องทำตามความอนุญาตของกรมสุขาภิบาล ถ้าไม่ทำตามให้กรมสุขาภิบาล มี
อำนาจเข้าจัดที่ดินนั้นได้ให้ที่อื่นเป็นที่สะอาดเรียบร้อย”¹

อำนาจการจัดการของกรมสุขาภิบาลในการสร้างความเป็นระเบียบเรียบร้อย หากพบเจอ
บ้านเรือนหรือร้านโรงที่ใช้วัสดุที่ไม่เหมาะสม ก็จะดำเนินการห้ามปรามว่ากล่าวให้กระทำตาม ดัง
หนังสือจากเจ้ากรมกองอำเภอ แจ้งต่อพระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมืองปลัดทูลฉลองกระทรวง
นครบาล ถึงกรณีที่ได้รับถอนเพิงมุงกันแสงของอำแดงน้อม ซึ่งกรมสุขาภิบาลแจ้งไว้ว่าให้รื้อถอนเสีย
ในกรณีนี้ หะยีโมฮามัดสามีอำแดงน้อม เจ้าของเรือนดังกล่าวได้ปฏิบัติตามไปโดยง่าย² แต่ทว่าหาก
เจ้าของบ้านนั้นเป็นข้าราชการระดับสูงมีบรรดาศักดิ์ ก็สร้างความลำบากใจในการทำงานให้กับ
เจ้าหน้าที่ ที่คอยตรวจตราความสะอาดและความเรียบร้อยของเมืองดังมีรายงานว่

“ด้วยพนักงานตรวจการสะอาดรายงานว่ ที่ตำบลถนนพระสุเมรุตอนบ้านพระยามหา
โยธาฯ หลวงบรรณสารประสิทธิ์ ได้เอาจากมุงหลังคาเพิงขึ้นไว้ประมาณ 50 ตับเศษหนึ่งหลัง
พนักงานสะอาดได้ว่ากล่าวให้รื้อถอนเสีย หลวงบรรณสารประสิทธิ์ก็ยังหาได้จัดการรื้อถอนหรือ
เปลี่ยนแปลงแต่อย่างใดไม่ การจะควรประการใดแล้วแต่จะโปรดเกล้าฯ”³

ในกรณีแบบนี้เจ้าพนักงานผู้น้อยจึงต้องแจ้งเหตุขัดข้องนั้นแก่เสนาบดีกระทรวงนครบาล
แม้เพียงให้รื้อหลังคามุงจากออกให้ถูกต้องตามกฎหมายก็ตาม

¹ แหล่งเดิม. หน้า 191.

² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 น.5.12/43. เรื่อง ให้สอบสวนอำแดงน้อม, อยู่ที่ตำบลสุเหร่าแขวงถนนจักรพงษ์ได้
ปลูกเพิงมุงกันแสงขึ้นไว้ผิดต่อประกาศจัดการสะอาดนั้น อำเภอแจ้งว่าให้รื้อถอนไปแล้ว (2 ธันวาคม ร.ศ.123 – 19 สิงหาคม
ร.ศ.124).

³ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 น.5.12/33. เรื่อง หลวงบรรณสารประสิทธิ์เอาจากมุงหลังคาไว้ที่บ้านพระยามหา
โยธา ได้ว่ากล่าวให้รื้อถอนเสีย หรือไม่ได้สอบถามหลวงบรรณสารแจ้งว่าได้รื้อเสร็จแล้ว (23-29 พฤษภาคม ร.ศ.122).

4.3 กลไกอำนาจในการควบคุมพื้นที่จากกลืนเหม็น ขยะและสิ่งปฏิกูล

4.3.1 จัดการเปลี่ยนกลืนจากสิ่งปฏิกูลและขยะมูลฝอย

กล่าวได้ว่ากลืนเหม็นของกรุงเทพฯ จากปัญหาของขยะสิ่งปฏิกูล อุจจาระและเวีจอันโสโครกนั้นทวีความเข้มข้นเพิ่มขึ้นตามความเจริญ เช่น จากมูลม้าหรือหญ้าที่เป็นอาหารที่ปล่อยให้ เป็นหญ้าเน่าและมักทิ้งตามถนนข้างทางที่ล้นหล้นตาหรือข้างโรงม้า ในเวลาต่อมาเมื่อโครงข่าย ถนนที่เพิ่มมากขึ้น ความเจริญนี้ก็ยิ่งส่งผลถึงปัญหาเรื่องความโสโครกและกลิ่นของเมืองเพิ่มขึ้นไป อีก

รายงานถึงผู้บัญชาการกรมสุขาภิบาลเมื่อ พ.ศ.2448 ถึงการตรวจตราสิ่งโสโครกในพื้นที่ พระนครนั้นระบุว่า มีราษฎรทั้งแขกทั้งจีน ทั้งบริเวณตลาดหรือบ้านข้าราชการและที่หาตัวไม่ได้ ต่างนำเอามูลม้า ขยะมูลฝอย หญ้าเน่า ตลอดจนของโสโครกมาแอบทิ้งหลายแห่ง เช่น บริเวณข้าง ศาลเจ้าหลักเมืองพบว่ามีมูลม้าและขยะมูลฝอย บริเวณท่าพระฝั่งเหนือมีมูลม้าและหญ้าเน่า ที่ท่า พระฝั่งได้พบทั้งกากอาหารและสิ่งโสโครกเป็นจำนวนมาก บริเวณตลาดข้างท่าพระด้านเหนือพบ กองขยะมูลฝอยเก่าๆ กองโตซึ่งเป็นฝีมือของชาวตลาดที่ได้นำมาทิ้งอยู่เสมอ บริเวณท่าพระจันทร์มี หญ้าเน่า มูลม้า ขยะมูลฝอยและสิ่งโสโครกต่างๆ ที่ถนนพระจันทร์ แถวริมกำแพงพระราชวังบวร มีมูลม้าและหญ้าเน่า และพบว่ามีมูลม้าและหญ้าเน่าจากโรงรถของหลวงวิจิตร ฤทธิโยที่ถนนราช บพิธ พื้นที่ความสกปรกหลายแห่งที่กล่าวมานี้ กองตรวจการสะอาดซึ่งเป็นหน่วย งานในกรมสุขาภิ บาลต้องเข้าทำความสะอาดและรื้อขนนำสิ่งปฏิกูลมูลฝอยไปจัดการให้เรียบร้อย¹

การจัดการแก้ปัญหาการทิ้งขยะมูลฝอยด้วยการกำหนดพื้นที่ให้ทิ้งขยะ จึงเป็นอีกวิธีที่ใช้ ในพื้นที่ เช่น ตลาดนางเลิ้ง เพื่อให้ทิ้งขยะในที่ที่ได้กำหนดไว้ เมื่อกรมสุขาภิบาลได้จัดพนักงาน ออกไปทำความสะอาดแล้วก็ได้ปักป้าย และขอความร่วมมือเจ้าพนักงานกรมกองตระเวนให้คอย ดักเตือนผู้ที่จะนำขยะมูลฝอยไปทิ้งว่า ให้ทิ้งเฉพาะถึงที่กรมสุขาภิบาลกำหนดไว้ด้วย²

เรื่องของกลิ่นเหม็นจากขยะมูลฝอยและมูลม้า แสดงให้เห็นถึงขนานทัศน์ของคนในช่วง ทศวรรษ 2440 ดังเห็นได้จากข้อร้องเรียนผ่านหนังสือพิมพ์ Siam Observers สื่อของชาวตะวันตก ที่ระบุว่ามีการกลืนปฏิกูลอันเกิดจากมูลม้า จนความทราบถึงพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงได้ทอดพระเนตรหนังสือพิมพ์นั้นจึงเป็นเหตุที่ทำให้ ผู้บัญชาการกรมสุขาภิบาล

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 น.5.12/50. เรื่อง มีผู้นำสิ่งโสโครกไปเททิ้งรวม 15 ตำบล ขอให้ส่งกองตระเวน ตรวจพร้อมด้วยเจ้าพนักงานกองตรวจการสะอาดว่าที่ใดได้รื้อขนแล้ว ขอให้ช่วยห้ามไม่ให้ผู้ใดทิ้งของโสโครกอีกต่อไป (29 มิถุนายน ร.ศ.124 – 21 สิงหาคม ร.ศ.125).

² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 น.5.12/48. เรื่อง กรมสุขาฯ ได้เลือกที่ปักป้ายให้เป็นที่ทิ้งขยะมูลฝอย ที่หลัง ตลาดนางเลิ้งนั้น ขอให้ส่งกองตระเวนช่วยว่ากล่าวแก่ผู้ซึ่งจะนำขยะมูลฝอยไปทิ้งด้วย (11-21 เมษายน ร.ศ.124).

ต้องออกไปดูแลด้วยตนเองและรีบหาวิธีจัดการโดยเร็ว ดังหนังสือกราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอกรมขุนสมมตอมรพันธุ์ อธิบดีกรมพระคลังข้างที่ เมื่อวันที่ 13 สิงหาคม ร.ศ.120 มีความตอนหนึ่งว่า

“มูลม้าที่หลังตึกปากตรอกโฮเต็นเกิดปฏิภูมขึ้น จึงโปรดเกล้าฯ ให้แจ้งความแก่ข้าพระพุทธเจ้าว่าถ้ากรมศุขาภิบาลไปเอะอะเข้าบางที่จะห้ามได้นั้น ได้ทราบเกล้าฯ แล้ว

ข้าพระพุทธเจ้าได้ลงไปตรวจดูเห็นโรงรถแขก ซึ่งอยู่ปากตรอกริมโรงพิมพ์สยามอบเชอร์เวอร์โรงหนึ่งกับที่หลังตึกพระคลังข้างที่โรงหนึ่ง เหตุที่เกิดปฏิภูมขึ้น คือ โรงรถสองโรงนี้ชนมูลม้ามาเททั้ง แต่โรงที่หลังตึกพระคลังข้างที่ทิ้งไว้ได้ถุนมาก เรื่องมูลม้ากับข้าพระพุทธเจ้าดูก็ไม่สู้เหม็นกระไรนักเพราะจุกชิน แต่ข้างหลังตึกออกไปมีขยะมูลฝอยบ้างแต่ก็ไม่ได้กลิ่นใดโครกเท่าไรนัก มีน้ำขังจ้ำและตลอดไปในที่ว่าง ถ้าจะโปรดเกล้าฯ ให้กรมศุขาภิบาลจัดการขนแลทำให้เรียบร้อยทีเดียวก็ได้”¹

ยังมีสถานที่ลับตาอีกหลายแห่งรวมทั้งที่ริมสะพานท่าพระ พบว่ามีผู้นำสิ่งโสโครก เช่น มูลม้าแลกากอาหารมาทิ้ง ซึ่งเป็นเรื่องที่กรมศุขาภิบาลได้รายงานต่อเสนาบดีกระทรวงนครบาล เมื่อ ร.ศ.121 (พ.ศ. 2445) ว่า กรมศุขาภิบาลได้จัดการหลายครั้งแล้วแต่ก็ยังมีขึ้นอีกเพราะพลตระเวนละเลยการเข้มงวดกันเสียจึงขอให้เสนาบดีประทานความเห็นว่าจะทำอย่างไรต่อไป² กระทรวงนครบาลจึงสั่งการให้กองตระเวนหมั่นตรวจตราอยู่เสนอหนังสือจากพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงนครสวรรค์ ถึงมิสเตอร์อิริก สตีเวน ลอซัน³ เจ้ากรมพลตระเวนตอนหนึ่งว่า

“เห็นว่าในที่ตำบลท่าพระนี้กรมศุขาภิบาลก็ได้จัดถึงสำหรับเททิ้งของโสโครกไว้ในที่นั้นทั้งได้ปิดข้อห้ามไว้แล้วก็ไม่ฟัง กลับกระทำความโสโครกเป็นที่รังเกียจแก่มหาชนทั้งหลายหาเป็นการสมควรไม่ ให้ท่านส่งกองตระเวนรักษาท้องที่ให้หมั่นตรวจตราจนเสมอไป....ถ้า

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 น.5.12/18 เรื่อง เกิดมีกลิ่นปฏิภูมขึ้นที่ปากตรอกโฮเรียนเตลโฮเตล (3 สิงหาคม 120 – 17 มีนาคม 120).

² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 น.5.12/21. เรื่อง มีผู้ทิ้งของโสโครกต่างๆ ที่ตำบลท่าพระซึ่งกรมศุขาภิบาลได้ไปทำลายเสียหลายครั้งแล้ว และมีขึ้นอีกเสมอ ขอพระดำริห์ (9 - 21 เมษายน ร.ศ.121).

³ อิริก เซนต์ เย. ลอซัน (Eric St.J. Lawson) ชาวอังกฤษได้รับราชการไทยในตำแหน่งเจ้ากรมกองตระเวน.

พบปะก็ให้ว่ากล่าวห้ามปราม ถ้าไม่ฟังก็ให้จับส่งศาลพิจารณาลงโทษตามพระราชบัญญัติจัดการสอาด จะได้เป็นการเช็ดหลาบเรียบร้อย”¹

การจัดการความสะอาดของกรมศุขาภิบาล แม้จะเป็นหน่วยงานใหม่ในทศวรรษ 2440 แต่การทำงานที่เกี่ยวข้องโดยตรงต่อการกวาดล้างและทำความสะอาดของเมือง มีผลโดยตรงต่อราษฎร ทำให้ราษฎรทั่วไปวางใจว่า จะสามารถจัดการเพื่อระงับความสกปรกที่เกิดขึ้น และมีอำนาจหรือหน้าที่ในการจัดการได้ ดังเหตุการณ์ที่พระครูสังฆวิจารย์ (มัน) แห่งวัดราชบูรณะ ได้ลิขิตถึงกรมศุขาภิบาลให้ช่วยจัดการว่ากล่าวแขกขายผ้าตำบลพนาหุรัดที่ชอบนำสิ่งโสโครกมาทิ้งในคลองจนเดือดร้อน ดังปรากฏความตอนหนึ่งว่า

“เพื่อจะได้ว่ากล่าวพวกแขกขายผ้าตำบลพนาหุรัด ซึ่งได้เอาหยากเยื่อเชื้อฝอยมาทิ้งไว้ในคลองวัดราชนี้บุรณริมคณะสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทำให้ได้ความเดือดร้อนแก่ชาวราษฎรที่อยู่ใกล้เคียงในตำบลพนาหุรัดนั้น เพราะเคยได้อาไศรยให้น้ำมาเป็นนิตย์ มาบัดนี้แขกได้เอาหยากเยื่อเชื้อฝอยมาทิ้งไว้ในคลองทำให้น้ำนั้นเน่าโสโครกใช้ไม่ได้ และทำให้คลองนั้นตันเสียด้วยเป็นที่เสียประโยชน์ไปเช่นนี้ เพราะฉะนั้นขอให้กรมศุขาภิบาลได้ว่ากล่าวพวกแขกเสีย”²

ปัญหาความสกปรกและก่อให้เกิดกลิ่นเหม็นนี้ไม่ได้เกิดขึ้นเฉพาะในพื้นที่ทั่วไปของราษฎร แม้แต่ในเขตพระราชฐานซึ่งเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์แบบจารีตดั้งเดิมก็ประสบปัญหาทั้งพื้นที่ด้านในและริมกำแพง ดังพื้นที่ริมกำแพงพระบรมมหาราชวังข้างป้อมสัตว์บรรพตที่ประสบปัญหาความสกปรก เกิดกลิ่นเหม็น จนต้องทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ต้องมีพระราชหัตถ์เลขาโดยตรงถึงกรมศุขาภิบาลให้หาวิธีในการแก้ไข³ กรมศุขาภิบาลก็ได้สนองตอบโดยเร็ว โดยได้จัดเจ้าพนักงานนำเรือมาจอดเพื่อคอยรับขยะมูลฝอยทั้งบริเวณข้างกำแพงวัง และที่จะขนนำไปทิ้งที่ท่าพระก็ให้ขนมาทิ้งที่เรือที่มารอรับให้ตลอดไป⁴

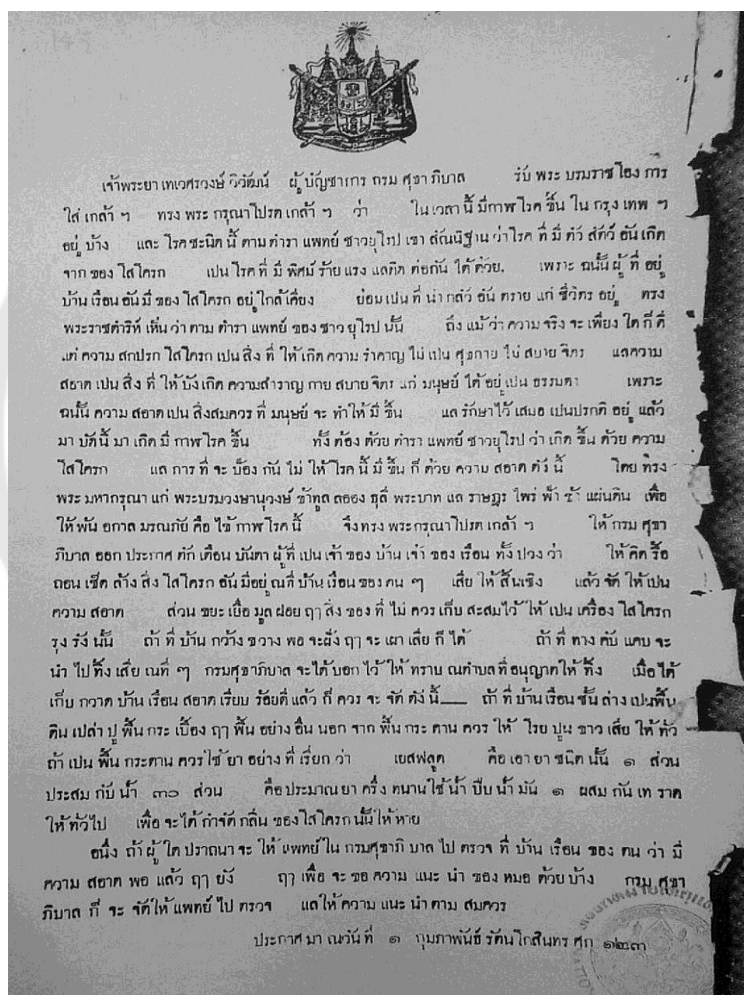
¹ แหล่งเดิม.

² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 น.5.12/27 เรื่อง แขก, เจ้าศิริกนิพนพนาหุรัด เอาขยะฝุ่นฝอยทิ้งในคลองริมวัดราชบูรณะ มีคำสั่งกองตระเวนให้ห้ามแล้ว (26 กันยายน 121 – 6 ตุลาคม 121).

³ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 น.5.12/41. เรื่อง กองฝุ่นฝอยที่หลังป้อมสัตว์บรรพต (16 พฤศจิกายน ร.ศ.123 – 5 ธันวาคม ร.ศ.123).

⁴ แหล่งเดิม.

สำหรับปัญหาเยื่อที่ส่งกลิ่นเหม็นอยู่ภายในพระบรมมหาราชวังนั้น กรมสุขาภิบาลได้จัดคนงานวันละเป็นร้อยคนและเริ่มใช้เคมีภัณฑ์กำจัดกลิ่นเหม็นในการทำความสะอาดภายในเขตพระราชฐานหลายครั้ง ดังข้อความกราบบังคมทูลตอนหนึ่งว่า “บัดกวาดชำระขยะเยื่อมูลฝอย มูลดิน โองอ่างกระถางแตก ตามขั้นได้ตำหนักแลเรือนต่างๆ แล้วขนไปทิ้ง บัดกวาดเช็ดล้างผนังของในห้องชั้นบนบางแห่งที่ให้ทำ เมื่อได้ชำระสิ่งทีรุงรังทั้งปวงแล้วจึงโรยปูนแลโรยยาฆ่ากลิ่นเหม็นทั่วไปตามวิธีที่แพทย์สุขาภิบาลแนะนำไว้”¹

ภาพประกอบ 24 ประกาศตักเตือนให้ทำความสะอาดบ้านเรือน เมื่อ ร.ศ.123

ที่มา : หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 น.5.12/45.

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 น.5.12/44. เรื่อง รักษาความสะอาดในพระบรมมหาราชวัง ร.ศ.123 (25-30 มกราคม ร.ศ.123).

สำหรับพื้นที่ภายในเขตพระราชฐานที่กรมศุขาภิบาลได้เข้าทำความสะอาดในระหว่างวันที่ 9-28 มกราคม ร.ศ.123 ทั้งพระตำหนัก เรือน ครัว พื้นที่ต่างๆ กันมีจำนวนถึง 46 แห่ง เช่น ชั้นใต้พระที่นั่งมุลสถานบรมอาสน์ บริเวณพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน รอบห้องพนักงานแลชลา ทั้ง 2 ข้าง ห้องเครื่องสมเด็จพระนางเจ้า พระบรมราชเทวี เป็นต้น¹ ต่อมาในเดือนกุมภาพันธ์ กรมศุขาภิบาลได้จัดส่งพนักงานเข้าทำความสะอาดภายในเขตพระราชฐานชั้นในอีกครั้ง รวมพื้นที่ถึง 21 แห่งโดยมีรายงานว่าการทำความสะอาดในบริเวณเพิ่มเติมนี้ทำได้ยาก เพราะต้องคุ้ยขนและขุดรื้อใต้ถุนเตี้ยๆ ที่ปิดไว้ด้วย² อันเป็นการยืนยันถึงความซับซ้อนและแออัดของพื้นที่ภายในกำแพงพระบรมมหาราชวัง โดยที่พระราชฐานแห่งนี้ผู้ที่เคยสัมผัสมาแล้วนั้นล้วนกล่าวว่ามีความหนาแน่นและประสบปัญหากลิ่นเหม็นจากความสกปรกไม่ต่างจากพื้นที่ภายนอก

นอกจากนั้นในช่วงที่มีโรคระบาดเกิดขึ้นหากมีพื้นที่ใดเกิดโรคระบาด ก็ยังมีความพยายามเข้าไปตรวจสอบสาเหตุว่าเกิดจากกองขยะมูลฝอยหรือไม่ ดังการเข้าไปตรวจตรากองขยะมูลฝอยขนาดใหญ่ภายในพลทหารราบที่ 2 ที่ขณะนั้นเกิดเหตุมีผู้เป็นกาฬโรค³ และต่อมากกรมศุขาภิบาลได้จัดทำประกาศตักเตือนให้เจ้าของบ้านเจ้าของเรือน จัดการรักษาความสะอาดในบ้านเรือนของตัวเองจำนวนถึง 4,000 ฉบับ เพื่อแจกจ่ายให้กับประชาชนทั่วไปในกรุงเทพฯ⁴

อนึ่งพื้นที่ซอกมุมตามริมถนนหรือตามคูคลองอันเป็นที่ลับตานั้น มักจะมีผู้นำขยะมูลฝอยมาทิ้งเสมอจนบางครั้งนอกจากเกิดปัญหากลิ่นเหม็นความโสโครกแล้ว ยังขวางทางน้ำเกิดน้ำท่วมได้ง่ายและเป็นปัญหาที่ต้องแก้ไข ดังเช่นกรณีพระคลังข้างที่ได้แจ้งแก่กรมศุขาภิบาลถึงเหตุการณ์มีผู้นำขยะมูลฝอยมาทิ้งจนปิดช่องว่างริมถนนราชวงษ์ในเส้นทางที่จะใช้เดินไปตรอกอาม้าเกง จนขยะมูลฝอยเต็มแน่นไปหมด ทำให้น้ำไหลไปไม่ได้จึงเกิดน้ำท่วมพื้นโรงแถวของพระคลังข้างที่ โดยพื้นที่นั้นมักจะสกปรกซ้ำซาก กระทั่งกรมศุขาภิบาลได้เคยส่งเจ้าหน้าที่มาเก็บกวาดแล้วถึง 2 ครั้ง กรมศุขาภิบาลจึงแจ้งต่อเสนาบดีกระทรวงนครบาลว่า “เพราะเจ้าพนักงานศุขาภิบาลไม่มีหน้าที่คอยระวังจับ กระทำผิดเช่นนั้น แลที่ตำบลนี้ได้เคยแจ้งความห้ามครั้ง 1 แต่ก็ยังมีผู้ทิ้งอยู่เสมอ การห้ามเช่นนั้นก็ไม่เป็นประโยชน์นอกจากกองตระเวนจะว่ากล่าว”⁵

¹ แหล่งเดิม.

² แหล่งเดิม.

³ แหล่งเดิม.

⁴ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 น.5.12/45. เรื่อง ประกาศตักเตือนให้เจ้าของบ้านเรือนจัดการรักษาความสะอาดในบ้านเรือน เพื่อไม่ให้กาฬโรคเกิดขึ้นได้ส่งมาให้อำเภอแจกจ่ายให้ราษฎรทราบทั่วกัน (11 กุมภาพันธ์ ร.ศ.123 – 25 มีนาคม ร.ศ.123).

⁵ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 น.5.12/35. เรื่อง มีผู้ทิ้งขยะมูลฝอยปิดทางเดินจะไปตรอกอาม้าเกง กรมพระคลังข้างที่มีหนังสือมาว่าขอให้ช่วยแก้ไข ได้สั่งให้กองตระเวนเป็นธุระห้ามปรามจับกุมแล้ว (30 กันยายน ร.ศ.122).

4.3.2 จัดการเปลี่ยนกลิ่นเหม็นจากอุจจาระและเีจ

กลิ่นของกรุงเทพฯ จากสิ่งปฏิกูลจากมนุษย์หรืออุจจาระนั้น ไม่เพียงแต่สร้างปัญหาให้กับราษฎรธรรมดา แต่เป็นปัญหาสำคัญที่ทำร้ายของผู้ปกครองประเทศ ที่ต้องการสร้างนครหลวงแห่งนี้ให้เป็นที่น่าเชื่อถือในความเป็นศิวิไลซ์ผ่านสายตาและสัมผัสจากกลิ่น ของผู้คนและชาวตะวันตกในกรุงเทพฯ จากเดิมที่ความเคยชินของราษฎรมักจะขับถ่ายโดยอาศัยไปทุ่งหรือไปทำในลำคลองเป็นปกติ ดังที่ของพระยาอนุมานราชธน ได้ถ่ายทอดสิ่งที่เห็นในวัยเด็กว่า ด้วยกรุงเทพฯ ขณะนั้นมีเนื้อที่กว้างขวาง เมื่อขับถ่ายไปแล้วธรรมชาติก็จะเป็นผู้จัดการความสกปรกเหล่านั้นเอง โดยวิธีการที่เป็นไปตามธรรมชาติไม่ว่าจะแดดและฝน หรือสัตว์น้อยใหญ่ที่จะมาทำลายสิ่งปฏิกูลนั้นเป็นอาหาร¹

การขับถ่ายที่เป็นพฤติกรรมของราษฎรมักจะเข้าใจว่าเป็นเรื่องธรรมดา แต่เมื่อมีพระราชบัญญัติคลองและกฎหมายโปลิศตั้งแต่ทศวรรษ 2410 ตามความเป็นเมืองที่เจริญมากขึ้น ทำให้การไปทุ่งหรือการอาศัยแม่น้ำลำคลองในการบดบังพฤติกรรมการขับถ่าย จึงเป็นไปได้ยาก จึงทำให้ต้องมีการสร้างเวจขึ้น หากบ้านที่มีบริเวณเล็กน้อยก็จะขุดหลุมแล้วเอาไม้มาพาดสำหรับนั่งยองๆ โดยอาจจะมีการกันคอกเพื่อไม่ให้ประเจิดประเจ้อหรือกันแดดกันฝนบ้าง หรือใช้กระโดนในการขับถ่ายซึ่งมักนำไปทิ้งในแม่น้ำลำคลองเช่นเดียวกับขยะมูลฝอย²

เมื่อเมืองขยายขึ้น ความเจริญแบบใหม่ทำให้บ้านเรือนริมถนนและตึกแถวที่เป็นทั้งที่อยู่อาศัยและร้านค้าเพื่อประกอบธุรกิจต่างๆ เกิดขึ้นเป็นจำนวนมาก ทำให้การขุดดินเพื่อเป็นหลุมสำหรับขับถ่ายจึงเป็นไปได้ไม่สะดวก และบรรดาตึกแถวต่างๆ เหล่านี้หากมีห้องส้วมหรือเวจอยู่ภายในบ้าน จึงจำเป็นต้องพึ่งพาถังสำหรับขับถ่าย และมีคนรับจ้างนำไปกำจัดในเวลาเช้าตามรูปแบบของนวัตกรรมการจัดการแบบสิงคโปร์ในช่วงสมัยเดียวกัน ทำให้การเก็บถึงอุจจาระในยามค่ำคืนเป็นเรื่องปกติประจำวัน ที่ชาวกรุงเทพฯ ต่างเคยชินกับกิจกรรมดังกล่าวยามค่ำคืน³ ในบันทึกของขุนวิจิตรมาตราได้เล่าถึงประสบการณ์อันน่าสะพรึงจากกลิ่นที่ได้สัมผัสนี้ว่า บริษัทที่รับจัดการถังเก็บสิ่งปฏิกูล คือบริษัทสะพานนั้นจะแจกจ่ายถังเก็บสิ่งปฏิกูลตามบ้านเรือน ซึ่งที่พบเห็นโดยมากจะเป็นตึกแถวริมถนน โดยใช้พานะเป็นรถเทียมวัวลากไปตามท้องถนนและมีกำหนดจะมาเก็บถึงในเวลาสองยาม โดยรถนี้เทียมด้วยวัว 2 ตัวสำหรับบรรทุกถังถึงอุจจาระ ตัวรถทั้งสี่ด้านทำด้วยสังกะสีด้านหลังมีประตูเปิดได้ บรรจุถังได้ราว 30-40 ถังมีรายละเอียดขณะปฏิบัติงานที่สำคัญดังนี้

¹ อนุมานราชธน พระยา (2547). *พื้นความหลัง เล่ม 1*. หน้า 180.

² แหล่งเดิม. หน้า 180-181.

³ กาญจนาคพันธุ์. (2542). *กรุงเทพฯ เมื่อวานนี้*. หน้า 257.

“คนเปลี่ยนถึงหัวโคมใบหนึ่งไปเคาะประตู เข้าไปเอาถังใหม่ไปเปลี่ยนถังเก่า มาใส่รถ เคยเห็นคนเปลี่ยนถังบางคราวใส่ถังซีฟลาดตกลงมาที่ถนน เขาก็เอามือกอดขึ้นใส่ถึง ทำเหมือนกอดดินกอบทรายไม่คิดว่าเป็นซีเลย คนขับรถชกกับคนเปลี่ยนถังเป็นเงินทั้งนั้น ไม่มีคนไทยเลย ที่บ้านหรือตึกอาซาฟเจ้าตั้งสองถังเพราะคนมาก รถถังซีบางคันมาพร้อมกับคนร้องห่วยออก เวลาเขามาหยุดกลางถนนเขามักเอาถังซีมากองรวมไว้หลายๆ บางคราวถังเกิดขาดจำนวนหรือผลอเก็บเลยไปจนจำไม่ได้ว่าถังไหนบ้าง ไม่รู้ว่าจะเปลี่ยนให้ใคร เจ้าของตึกเกิดปวดท้องขึ้นมาถึงกับแย่งถังกัน โดยเจ้าของจำของตนได้ว่าเป็นซีของเขา ก็ได้เปลี่ยนถังใหม่ ใครจำซีของตัวเองไม่ได้ ถังขาดก็แย่งหนอยต้องคอยไปอีกคันหนึ่ง”¹

จากการที่ในบ้านโดยทั่วไปไม่มีตัวนี้เอง จึงมีการสร้างส้วมหรือเว็จแบบสาธารณะ และมักจะอยู่ในที่ลับตาเสมอ ชุนวิจิตรมาตราถ่ายทอดเรื่องราวและกลิ่นไว้เกี่ยวกับเว็จสาธารณะ ใกล้เคียงกันว่า “ต่อจากตรอกพระยานาวา ซึ่งเป็นที่ค่อนข้างใหญ่ริมถนนตะนาวและเป็นที่รอกันไม้ขึ้นเต็มไปนั้น เป็นที่ตั้งเว็จหรือส้วมสาธารณะ โตพอสมควรรูปเป็นสี่เหลี่ยม ฝาข้างในขวางตัดกันเป็นสี่ห้อง มีบันไดขึ้นทั้งสี่ด้านหลังคาเหมือนกระโจม เตาที่เห็นดูสร้างมั่นคงแข็งแรงดี” และยังถ่ายทอดถึงกลิ่นของส้วมว่าการไปส้วมนั้นต้องนั่งยองๆ และอุดจมูกกันอย่างเดียว²

มนฤทัย ไชยวิเศษ ได้กล่าวถึงกลิ่นเหม็นที่เป็นที่ขัดเคืองพระราชหฤทัยจนกรมศุขาภิบาลต้องรีบเข้ามาจัดการแม้กับบริษัทสะอาด ซึ่งเป็นผู้พิทักษ์ความสะอาดให้กับประชาชน จากการที่บริเวณพื้นที่ของบริษัทสะอาดซึ่งมีที่ตั้งใกล้กับบางขุนพรหม ได้ส่งกลิ่นเหม็นรบกวนพระองค์ ในขณะที่เสด็จพระราชดำเนินผ่านอยู่เนืองๆ แม้ว่าบริษัทสะอาดซึ่งดำเนินกิจการรับจ้างถ่ายเทขนถ่ายอุจจาระเพื่ออำนวยความสะดวกให้กับประชาชน แต่กิจการของบริษัทเกี่ยวข้องกับสิ่งที่มีความเหม็น ซึ่งรวมถึงพื้นที่ตั้งบริษัทในบริเวณบางขุนพรหมด้วย ทำให้พระองค์ต้องประสบกับกลิ่นเหม็นอยู่บ่อยครั้งจนถึงกับจะให้ไล่บริษัทสะอาดไปอยู่ที่อื่น เพราะทรงกังวลว่ากลิ่นจะทำให้เกิดโรค เพราะได้ทรงผ่านไปมาในบริเวณนั้นอยู่เสมอ จนในที่สุดแม้บริษัทจะย้ายไป แต่เมื่อพระองค์ผ่านบริเวณนั้นที่ไรก็ทำให้เข้าใจว่าเป็นกลิ่นจากบริษัทสะอาดทุกครั้งไป ทั้งนี้กลิ่นเหม็นในบริเวณบางขุนพรหมภายหลังการย้ายไปของบริษัทสะอาดนั้น แท้จริงแล้วเกิดจากถ่านหรือส้วมของวัดในบริเวณใกล้เคียง ซึ่งใช้เป็นที่ขับถ่ายของพระภิกษุและราษฎร โดยถ่านแห่งนั้นปลูกสร้างอยู่บน

¹ แหล่งเดิม. หน้า 153-154.

² แหล่งเดิม. หน้า 155.

คลอง แล้วอาศัยการถ่ายเทโดยธรรมชาติผ่านกระบวนการน้ำขึ้นน้ำลง แต่อุจจาระมักจะตกค้างจนเกิดกลิ่นเหม็นขึ้น ในที่สุดกรมสุขาภิบาลได้จัดการสั่งให้เลิกใช้เช่นกัน¹

เมื่อรัฐบาลต้องการจัดระเบียบเมืองให้เรียบร้อย แก้ปัญหากลิ่นเหม็นและปรับปรุงพฤติกรรมของราษฎร ด้วยการสร้างเว็จสาธารณะพร้อมถังสำหรับถ่ายอุจจาระให้ราษฎรใช้ เนื่องจากการขับถ่ายไม่เป็นที่เป็นทาง ทำให้ในทศวรรษ 2440 มีจำนวนเว็จสาธารณะนับร้อยแห่งทั่วกรุงเทพฯ

ตาราง 2 แสดงจำนวนเว็จสาธารณะทั่วกรุงเทพฯ พ.ศ.2441-2450

พ.ศ.	เว็จสาธารณะ (หลัง)
2441	65
2442	74
2443	77
2444	82
2445	106
2446	101
2447	109
2450	98

ปรับปรุงจาก ประวัติศาสตร์สังคมว่าด้วย ส้วม และเครื่องสุขภัณฑ์ในประเทศไทย. หน้า 155.

กระนั้นแม้ว่าจำนวนเว็จสาธารณะจะเพิ่มมากขึ้น แต่ไม่ทันกับความต้องการ จึงมักจะมีการจับผู้ฝ่าฝืนแอบถ่ายอุจจาระตามท้องถนนหรือที่ลับตาอยู่เสมอ รวมทั้งพื้นที่ใกล้เคียงกับเว็จสาธารณะเองก็กลับเป็นสถานที่สร้างปัญหากลิ่นเหม็นเองด้วยทำให้มีผู้มาร้องทุกข์ เช่น ที่เว็จและบ่อข้างๆ ตำบลหลังบ่อนสะพานเหล็กและหลังบ้านขุนพัฒน์ทยอย กลายเป็นที่ทิ้งสิ่งโสโครกจนเกิดกลิ่นเน่าเหม็นไปทั่วบริเวณ จนเกรงว่าจะเกิดโรคระบาดอีกทั้งด้วยฆานทัศน์ที่มาพร้อมกับกลิ่นเหม็นก็ทำให้หวาดกลัวว่า ลมที่พัดพากลิ่นเหม็นมานั้นต้องนำพาเชื้อโรคร้ายมาด้วย อัน

¹ มนฤทัย ไชยวิเศษ. (2545). ประวัติศาสตร์สังคม - ว่าด้วย ส้วมและเครื่องสุขภัณฑ์ในประเทศไทย.

สะท้อนให้เห็นว่าราษฎรได้เปลี่ยนการรับรู้ว่ากลิ่นไม่ดีเป็นที่มาของการเกิดโรคแล้ว ดังที่ขุนพัฒน์ หอยได้ร้องเรียนไปถึงกรมศุขาภิบาลว่า

“บัดนี้ผมขอขอมิต่อท่านเป็นที่พึ่ง ด้วยหลังบ้านผมนั้นเป็นที่สำหรับคนทั้งหลายเอาของโสโครกต่างๆ มาทิ้งเกือบจะท่วมกำแพงบ้านผมอยู่แล้ว ครั้นผมจะห้ามปรามผู้ที่เอาของมาทิ้งนั้นหรือ ก็ไม่มีอำนาจพอ และผมหวาดกลัวจะเกิดโรคร้ายขึ้นในบ้านผม เพราะว่าลมพัดเอากลิ่นอันไม่ดีมาทางบ้านผมอยู่ทั้งกลางวันกลางคืน”¹

ในการนี้ เจ้ากรมกองอำเภอจึงได้สั่งให้นายอำเภอไปสอบสวนได้ความว่า “จีนทองขุนพัฒน์ได้ตั้งโรงแลชุดบ่อไว้ข้างโรง 2 บ่อสำหรับให้จีนกุลีเอาอุจระที่โรงเทลงในบ่อ กับที่หลังบ้านขุนพัฒน์หอยมีผู้มีชื่อได้เอาฝุ่นฝอยที่เป็นสิ่งโสโครกมาเททิ้ง เกือบท่วมกำแพงตึกขุนพัฒน์หอยจึงมีกลิ่นเหม็นทั่วไป”² ข้อมูลในรายงานทำให้เห็นถึงขบวนการของกลิ่นเหม็นได้อย่างชัดเจน จนมีราษฎรที่อยู่ในบริเวณนั้นทำการร้องเรียนให้ทางราชการหาทางแก้ไขกลิ่นเหม็น ที่ส่งกลิ่นคลุ้งไกลเกินกว่าจะทนไหว อันเป็นผลเนื่องมาจากความแออัดของกรุงเทพฯ จากร้านโรงหรือบ้านเรือนของชาวจีนที่มักทิ้งสิ่งปฏิกูลลงในคูคลองจนมีกลิ่นเหม็นที่โสโครก³ และสร้างปัญหาให้กับกรมศุขาภิบาลกับกองตระเวนอยู่เสมอ

ผลจากการทำงานเชิงรุกเพื่อเปลี่ยนกลิ่นกรุงเทพฯ ของข้าราชการระดับสูงที่เป็นชาวอังกฤษอย่างกรณีของ นายแพทย์ เอช. แคมป์เบลล์ ไฮเอต (H. Campbell Hightet)⁴ หรือหมอไฮเอต เจ้ากรมแพทย์ศุขาภิบาลคนถัดจากหมอไนติงเกล ที่ส่งเจ้าพนักงานไปตรวจตรวจความสะอาด นอกจากจะเป็นการสร้างเมืองหลวงตามแนวทางเพื่อให้มีความเป็นศิวิไลซ์แล้ว ยังเป็นการป้องกันการแพร่ระบาดของโรคร้ายอย่างกาฬโรคด้วย รายงานของ หมอคาร์ทิว⁵ ผู้ช่วยหมอไฮเอตที่ได้ทำหน้าที่สำรวจพื้นที่ใกล้พระบรมมหาราชวังนั้น รายงานถึงเจ้ากรมแพทย์ศุขาภิ

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 น.5.12/46. เรื่อง ส่งคำร้องทุกข์เรื่องความโสโครกซึ่งอยู่นอกเขตศุขาภิบาล (6-20 มีนาคม ร.ศ.123).

² แหล่งเดิม.

³ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 น.5.12/17. เรื่อง เวิร์ (16 มิถุนายน 120 – 6 กรกฎาคม 123).

⁴ หมอไฮเอต หรือ นายแพทย์ฮิวจ์ แคมป์เบล ไฮเอต (Huge Cambell Hightet) เป็นแพทย์ชาวอังกฤษ รับราชการไทยในตำแหน่งเจ้ากรมแพทย์ศุขาภิบาลในกรมศุขาภิบาล.

⁵ หมอคาร์ทิว หรือ นายแพทย์โมเดิร์น คาทิวส์ (Modern Cathews) แพทย์ชาวอังกฤษ เคยเป็นผู้ช่วยหมอไฮเอตในกรมศุขาภิบาล ภายหลังได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์ เป็น พระยาอายุเวศวิจัักษ์

บาลว่า สภาพพื้นที่มีความสกปรกทั้งขยะและที่ตั้งของเว็จ ทำให้โดยรวมแล้วมีกลิ่นเหม็นอย่าง ร้ายแรงมาก หมอคาร์ทิวจึงเสนอว่าไม่ควรให้เกิดสภาพเช่นนี้ใกล้กับพระบรมมหาราชวังเป็นอย่าง ยิ่ง เพราะเป็นที่ที่มีกลิ่นเหม็นอย่างที่สุดที่ชาวตะวันตกอย่างผู้ช่วยเจ้ากรมแพทย์ผู้ไปสำรวจได้พบ เจอมา อีกทั้งยังอันตรายของความสกปรกและกลิ่นเหม็นนั้นน่าจะเป็นสาเหตุโรคระบาดที่ร้าย แรง เพราะผู้ที่อาศัยในวังบริเวณนี้ล้วนแล้วแต่เป็นผู้ที่ทำงานอยู่ภายในพระบรมมหาราชวัง โดยมี รายละเอียดความสกปรกและกลิ่นเหม็นที่สำรวจมาบางช่วงดังนี้

“วังกรมหมื่นปราบนั้นเป็นที่โสโครกที่สุด ตั้งแต่ทางเข้าไปถึงตำหนักหลังใหญ่หน้าท่อม อยู่หลายนิ้ว...ได้ตำหนักใหญ่นั้นมีโสโครกที่เนา ด้านหลังก็ยิ่งกว่าด้านหน้า ตัวตำหนักก็ชำรุด แล ได้ใช้กันเป็นเว็จ มีขยะกองใหญ่กองหนึ่งที่สะสมมาตั้งหลายสิบปีแล้ว แลบรรดาคนที่อยู่ใน แลวนั้นดูเหมือนจะถ่ายอุจระะกันในที่นั้นแลกลิ่นก็เหม็นอย่างร้ายแรง สำหรับที่บริเวณนี้มีเว็จ ที่ใส่ตั้งแต่ใบเดียวเท่านั้น แลนอกจากเว็จนี้มีเว็จของกรมศุขาภิบาล อยู่ข้างนอกวังอีกแห่งหนึ่ง ซึ่งก่อนจะไกลสำหรับคนแก่แลเด็กๆ แลทั้งพวกที่ขี้เกียจที่สุดจะไปถึงได้ ที่รายนี้จะต้องใช้ คนงานเป็นอันมากถึง 30 คน แต่นายตรวจคนหนึ่งแลเดือนหนึ่งเต็มจึงจะทำแล้วเสร็จ”¹

สภาพความรุนแรงของความโสโครกและกลิ่นเหม็นหรือไม่ถูกสุขภาวะใดๆ ทั้งสิ้น แม้ จะเป็นบริเวณใกล้พระบรมมหาราชวัง จนถึงกับมีเสนอในรายงานว่าไม่ควรยอมให้มีอยู่ใกล้กับ พื้นที่ของพระบรมมหาราชวัง ขณะเดียวกันได้ชี้ให้เห็นถึงตรอกข้างวัดมหาธาตุในพื้นที่ใกล้ๆ กันนั้น ว่า เป็นที่โสโครกและสกปรก “ราษฎรในท้องที่นี้ก็ใช้กันเป็นเว็จหรือเป็นที่สำหรับเทโสโครก มีน้ำ ท่วมแลสกปรกที่สุด ทั้งมีโรงฆ่าปลุกอยู่ด้วยแลของโสโครกอย่างร้ายกาจที่สุดก็ไหลมาตกอยู่ใน ตรอกนี้”² ในช่วงท้ายของรายงานจึงมีการเสนอให้ทำลายบ้านเหล่านี้นเสียทั้งหมด ตามทัศนคติ ของชาวตะวันตกที่ได้มีโอกาสในการดูแลป้องกันเมืองในมาตรฐานเมืองศิวิไลซ์แบบตะวันตก

ความร่วมมือระหว่างกองตระเวนกับกองศุขาภิบาลเป็นตัวอย่างที่การดำเนินงานเพื่อ แก้ไขความเหม็นและสกปรกดังกล่าว ไม่เพียงแต่ให้กองตระเวนมีหน้าที่ตามกฎหมายให้จับและ ปรับดังที่กล่าวมาแล้วแต่เพียงอย่างเดียว การดำเนินการเพื่อบรรลุวัตถุประสงค์เพื่อระงับความ

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 น.5.12/57. เรื่อง หมอไฮเอตแพทย์ศุขาภิบาลรายงานชี้แจงว่าได้ไปตรวจตำบลที่มีสิ่งโสโครกที่ติดกับวังกรมหมื่นปราบฯ นั้น เห็นว่าที่ในจังหวัดนี้เป็นที่น่ากลัวอันตรายแก่มหาชน และพวกที่อยู่ใน พระบรมมหาราชวัง ขอให้เรือที่ไม่น่าสะอาดเหล่านี้ลงเสียให้หมดเพื่อไม่ให้เกิดไข้กาฬโรคแลโรคภัยอื่นๆ (31 ตุลาคม ร.ศ. 126).

² แหล่งเดิม.

สกปรกหรือกลิ่นเหม็นในพื้นที่หนาแน่นนั้น จำเป็นต้องร่วมมือกันหลายด้าน เช่น กองตระเวนให้ความช่วยเหลือราษฎรในพื้นที่ลำพังจัดหาอุปกรณ์ที่ขาดแคลนในการใช้งานในเว็จ ที่ราษฎรช่วยกันสร้างขึ้นริมถนนยาวราช เพื่อบรรเทาปัญหากลิ่นที่รบกวน โดยกองตระเวนช่วยจัดซื้อถังสังกะสีและจ้างกุลิไว้คอยดูแลและนำอุจจาระในถังส่งต่อให้รถของกรมศุขาภิบาลไปจัดการอย่างเรียบร้อย ทำให้พื้นที่ดังกล่าวสะอาดขึ้นดังความตอนหนึ่งว่า

- “1. กรมกองตระเวนจะจัดซื้อถังสังกะสีเป็นเงิน 60 บาท
2. จ้างคนกุลิไว้ 2 คนๆ ละ 20 บาท คนหนึ่งให้ราษฎรอยู่ในบริเวณนั้นออกเงินค่าจ้าง ส่วนอีกคนหนึ่งนั้นให้กรมกองตระเวนออกเงินค่าจ้างราษฎรซึ่งอยู่ในบริเวณนั้นตั้งหัวหน้าคน 1 สำหรับตรวจดูคนกุลิไว้นั้นให้ทำการ
4. อุจจาระนั้นต้องบรรจุทุกใส่ในรถของกรมศุขาภิบาลซึ่งไปมาทุกวันในทางนั้น
5. จะขอทดลองใช้วิธีนี้สัก 2 เดือนถ้าเห็นว่าไม่เป็นการเรียบร้อยแล้วก็จะนัดประชุมอีกครั้งหนึ่งจะได้เห็นว่าจะจัดการได้ดียิ่งกว่านี้หรือไม่”¹

ข้อมูลนี้ทำให้น่าจะกล่าวได้ว่าเป็นความร่วมมือของกรมกองตระเวนที่ประสานกับราษฎร ในการจัด การบ้านเมือง ต่อปัญหากลิ่นเหม็นในพื้นที่ได้ด้วยความเข้าใจกันระหว่างทางราชการและราษฎร ซึ่งนอกจากจะเป็นที่รำคาญแล้ว ยังเข้าใจถึงความอันตรายของการเป็นบ่อเกิดแห่งโรคอีกด้วย

4.3.3 เปลี่ยนกลิ่นจากกิจกรรมความเจริญบนท้องถนนของกรุงเทพฯ

โครงข่ายถนนที่เพิ่มมากขึ้นทำให้มียานพาหนะทางบกอย่างรถลากเพิ่มมากขึ้น เมืองร้อนแบบกรุงเทพฯ ย่อมทำให้คนลารถหรือความชื้นและก่อให้เกิดความสกปรกจนมีกลิ่นเหม็นเป็นที่ติเตียนของผู้ที่อยู่ใกล้ ทว่านอกจากถนนแล้ว การสร้างสะพานที่มีความลาดชันน้อยก็ทำให้การลารถที่ใช้กำลังคนสะดวกขึ้น ทำให้มีผู้คนใช้รถลากกันมากขึ้น มีบันทึกของขุนวิจิตรมาตราว่า การที่คนลากเป็นเจ๊กทั้งนั้น คนทั่วไปเมื่อจะเดินทางไปด้วยรถลาก จะจดจำและสามารถบอกสถานที่ต้องการจะไปเป็นภาษาจีนได้อย่างเช่น “จะไปบ้านข้าพเจ้าที่ถนนแพ่งนรา (ต่อถนนตะนาว) จะไปบอกเจ๊กว่าไปแพ่งนราหรือถนนตะนาว เจ๊กไม่รู้จักเลย ต้องบอกว่า ไปตัวเล่าเอี้ยเก็ง

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 น.8.1/226. เรื่อง ราษฎรตำบลลำเพ็ง ร้องเรื่องราวว่าได้เรียกรายสร้างเว็จถ่ายอุจจาระลงในตรอกอาม้าแกงเสร็จแล้ว แต่ยังหาไม่ถึง (15 – 26 สิงหาคม ร.ศ.121).

คือศาลเจ้าพ่อเสือ ไปสี่กั๊กเสาชิงช้าต้องบอกไป... เซ็งเซ็งแป้ ไปสะพานช้างโรงสี... ซี่เจ็งเล่า”¹ ความนิยมนั่งรถลากมากขึ้น ย่อมมีปัญหาในเรื่องสุขอนามัยของประชาชน เช่น ผู้ลากใส่เสื้อผ้าที่สกปรกหรือบรรทุกสิ่งของโสโครกจนมีการกำหนดในพระราชบัญญัติรถลาก ร.ศ. 120 ดังจะเห็นได้จากการที่มีการจัดระเบียบโดยเฉพาะความสะอาดของรถและผู้ที่ทำหน้าที่ลาก ในพระราชบัญญัติรถลาก ร.ศ.120 ได้วางข้อกำหนดเอาไว้ในเรื่องความสะอาดไว้ตอนหนึ่งว่า

“กรุงเทพมหานครในทุกวันนี้ มีรถคนลากสำหรับรับจ้างคนโดยสาร แลรับบนทุกของเดินในถนนหนทางทวียิ่งขึ้นเป็นอันมาก แต่รถที่ใช้นั้นไม่แข็งแรงมั่นคงแลไม่มีสิ่งสำหรับป้องกันความอันตรายของผู้โดยสาร กับทั้งไม่สะอาดเรียบร้อยตลอดไปจนคนลากรดด้วยย่อมเป็นเหตุเกิดอันตรายแก่คนโดยสารแลคนเดินทางกับทั้งรถแลไม่เป็นความเรียบร้อยในท้องถนนอีกด้วย”²

ทั้งนี้การจัดการได้คำนึงถึงการแก้ไขปัญหาความสะอาด และการดูแลสภาพแวดล้อมไม่ให้มีสิ่ง ของสกปรกตกตามถนน และกำหนดสภาพของรถที่จะจดทะเบียนว่าต้องมีความมั่นคงแข็งแรงและต้องสะอาดไม่น้อยไปกว่ารถที่เป็นตัวอย่างที่กำหนดไว้ ไม่เช่นนั้นจะไม่ออกใบอนุญาตให้³ สำหรับผู้ลากรถต้องไม่ใช่โสโครก เพราะอาจถูกเจ้าพนักงานกองตระเวนปรับหรือยึดรถนั้นไว้ได้⁴

¹ กาญจนาคพันธุ์. (2542). กรุงเทพฯ เมื่อวานนี้. หน้า 205.

² ประกาศพระราชบัญญัติและพระราชกำหนดต่างๆ รัชกาลที่ 5 ร.ศ. 120. หน้า 155

³ แหล่งเดิม. หน้า 158

⁴ แหล่งเดิม. หน้า 161.

ภาพประกอบ 25 สะพานเฉลิมยศที่มีความลาดชันไม่มากเพื่อให้รถลากและผ่านได้สะดวก

ที่มา : ศิริชัย นฤมิตรเรขาการ. (2520). *สะพานเก่ากรุงเทพฯ* หน้า 48.

เพื่อให้เกิดความสะอาดปลอดภัยต่อผู้เดินทางยังกำหนดว่า ผู้ลากรถต้องมีเครื่องนุ่งห่มที่เรียบร้อย¹ ห้ามบรรทุกสิ่งของที่โสโครกหรือหากจะขนก็ต้องมีเครื่องปกปิดมิดชิด และไม่ให้เปราะเปื้อนหรือมีกลิ่นเหม็นออกมาได้ และห้ามไม่ให้บรรทุกสัตว์มีชีวิต เช่น สุนัข แพะ แกะ ผู้โดยสารที่เป็นโรคที่น่ากลัวจะติดต่อได้และห้ามไม่ให้บรรทุกศพ² แสดงออกถึงการรับรู้ของราษฎรในเมืองที่จะต้องมีส่วนร่วมในการระงับป้องกันโรคและด้วยแนวความคิดที่จะสร้างเมืองให้สะอาดไม่มีกลิ่นเหม็น หรืออย่างน้อยคือไม่มีกลิ่น จึงเป็นพื้นฐานจากตะวันตกในทฤษฎีอาณานิคมและความรู้ที่เพิ่มเติมเรื่องของการเชื่อโรคที่จะเป็นสาเหตุแห่งโรคภัย กลิ่นเหม็นที่เกิดขึ้นเหมือนเป็นสิ่งที่เตือนที่จะทำให้รู้ว่า หากมีกลิ่นไม่ดีย่อมจะเป็นทางมาแห่งโรคภัยได้นั่นเอง

ยานพาหนะทางบกอีกชนิดหนึ่งที่นิยมเพิ่มมากขึ้นเพราะมีความสะดวกรวดเร็ว คือ รถม้า อันทำให้เกิดปัญหาตามมาจากความมั่งง่ายของเจ้าของรถในการกำจัดมูลม้า หรือหญ้าที่อาหารม้าที่เหลือทิ้งจนเป็นหญ้าเน่าแล้ว ปัญหากลิ่นที่เกิดขึ้นเนื่องๆ จากกรณีสัตว์พาหนะขนาดใหญ่

¹ แหล่งเดิม. หน้า 164.

² แหล่งเดิม. หน้า 166.

ที่เพิ่มจำนวนตามการใช้งานในเมืองใหญ่นี้ และเมื่อมีน้ำนั้นเจ็บป่วยล้มตาย ก็มีผู้ฝ่าฝืนและมักง่าย นำซากม้าตายมาแอบทิ้งตามถนน ในที่ลับตาบ้างโดยไม่จัดการฝังให้เรียบร้อย หรือปล่อยให้ม้าเจ็บป่วยเดินไปตามท้องถนนจนหมดแรงล้มตายตามแต่ยถากรรม บางครั้งพบว่ามีกระดูกหลุมฝังม้าตายแล้ว แต่เป็นหลุมเพียงตื้นๆ จนเป็นเหตุการณ์ที่มีอยู่เนืองๆ ดังรายงานของหลวงวิไลสุข การที่เสนอต่อพระนครศาสตราภรณ์ว่า ที่แถวปลายถนนบำรุงเมือง มีผู้นำม้าตายไปฝังไว้แต่เพียงตื้นๆ ทำให้มีสัตว์อื่น เช่น สุนัขและแร้งมาเจอและคุ้ยเขี่ยจนมีกลิ่นเหม็นขึ้นมามาก บ้างที่ก็มีการแอบนำมาทิ้งตอนกลางคืน ทำให้มีกลิ่นเหม็นไปทั่วบริเวณนั้นอยู่เสมอๆ¹

ศพม้าหรือซากสัตว์เหล่านี้หากไม่มีใครพบเห็นก็จะเป็นที่มาของกลิ่นเน่าเหม็น ดังที่ได้พบเจอในกรุงเทพฯ อยู่เสมอ แต่บางครั้งเมื่อสิ่งเหล่านี้ได้ปรากฏต่อสายตาของชาวตะวันตกที่บังเอิญมาพบเจอเข้าก็จะมีเสียงร้องเรียน หรือเป็นข่าวผ่านสื่อ เช่น หนังสือพิมพ์ Bangkok Times ดังที่มีข่าวพบซากม้าตายในคูริมถนนสนามม้าในฉบับประจำวันเสาร์ที่ 3 มกราคม 1903 (พ.ศ. 2445)² ว่ามีเหตุการณ์แปลกประหลาดที่นำมาตีแผ่โดย มิสเตอร์ อาร์เชอร์ (W.J. Archer) กองสุล อังกฤษาว่า กลิ่นจากซากม้าตายในคูริมถนนสนามม้า ส่งกลิ่นเหม็นไปทั่วบริเวณ ต่อมาเจ้าหน้าที่จึงได้นำไปฝังและสืบหาคนนำมาทิ้งต่อไป³

เหตุการณ์ที่มีการพบซากม้าตายเรื่อยๆ ดังรายงานถึงกระทรวงนครบาลเมื่อวันที่ 10 เมษายน ร.ศ. 122 ว่าได้เห็นมีผู้นำม้าตายมาทิ้งไว้ที่สะพานสิงโต 1 ตัวและให้กุลีนำไปฝังแล้ว⁴ เมื่อมีเหตุการณ์พบซากม้าตาย กรมสุขาภิบาลจึงต้องการให้มีการสืบจับตัวผู้ที่นำซากสัตว์หรือแม้กระทั่งศพคนตายมาทิ้งไว้ อันเป็นปัญหาที่ต้องเร่งจัดการในการสืบหาผู้ที่นำมาทิ้ง สร้างความอูจาดและกลิ่นเหม็นของเมือง จึงมิใช่เพียงการจัดการฝังซึ่งต้องทำอยู่แล้วเพื่อขจัดความเหม็นเฉพาะหน้า ดังรายงานถึงกระทรวงนครบาลเมื่อวันที่ 4 กันยายน ร.ศ.122 ว่า

“พลตระเวนหมายเลข 17 ไปแจ้งความแก่นายตรวจถนนคลองเตย ว่ามีผู้ทิ้งม้าตายไว้
ริมถนนสนามม้า 1 ทราง นายจันได้จัดฝังแล้ว แลได้พบศพเด็กอีก 1 ศพในที่ใกล้ตำบลที่ทิ้งม้า

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 น.5.12/55. เรื่อง มีผู้นำม้าตายไปทิ้งที่แลฝังไว้แต่ตื้นๆ ที่ปลายถนนบำรุงเมืองตอนศาลายิงเป้า มีสุนัขและแร้งไปคุ้ยขึ้นกระทำให้กลิ่นเหม็นตลอดปี ได้สั่งให้กองตระเวนหาไปด้วยแล้ว (19 – 28 พฤศจิกายน ร.ศ.125).

² วันเสาร์ที่ 3 มกราคม ค.ศ. 1903 ยังคงเป็น พ.ศ. 2445

³ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 น.5.12/31. เรื่อง มีผู้เอาศพม้าตายทิ้งที่ต้นถนนสนามม้า (ปทุมวัน) (5-14 มกราคม ร.ศ.121).

⁴ แหล่งเดิม.

เงินมาลงทุนผลิตพลังงานไฟฟ้าสำหรับแสงสว่างในกลุ่มชนชั้นสูง ตั้งแต่ภายในพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท จนนำไปสู่การตั้งกิจการไฟฟ้า และในที่สุดจึงได้ชาวตะวันตกมาเป็นผู้ประกอบ การจนวนนิยมแพร่หลาย¹ จนในช่วงท้ายทศวรรษ 2440 มีการใช้ไฟฟ้าในส่วนของราชการจำนวนมากถึง 145,429.95 ยูนิิต โดยเป็นการใช้ไฟฟ้าของพระราชวังเป็นส่วนใหญ่² และทำให้บริษัทไฟฟ้าที่บริหารงานโดยชาวตะวันตกเป็นบริษัทที่มั่นคงบริษัทหนึ่ง โดยดูได้จากทุนของบริษัทที่เริ่มต้นเมื่อต้นทศวรรษ 2440 มีจำนวนเพียง 600,000 บาท แต่ในช่วงท้ายทศวรรษได้พุ่งขึ้นไปกว่า 7 เท่า³ และสามารถปันผลให้กับผู้ถือหุ้นได้ถึง 6 เปอร์เซ็นต์ สูงที่สุดเมื่อเทียบกับกิจการอื่น เช่น รถราง และอุตสาหกรรมการเดินเรือในช่วงเดียวกัน⁴

เมื่อการใช้ไฟฟ้าแพร่หลาย ทำให้โรงงานไฟฟ้าต้องขยายกำลังการผลิต ซึ่งส่งผลโดยตรงกับการเกิดขึ้นของมลภาวะ โดยการผลิตไฟฟ้าต้องใช้ถ่านหินเป็นเชื้อเพลิง ทำให้มีเขม่าถ่านหินปลิวไปยังบ้านเรือนราษฎรและศาสนสถานใกล้เคียง รวมทั้งมักจะทิ้งเขม่าถ่านหินและมูลฝอยลงในคลองผดุงกรุงเกษมเป็นประจำ ส่งผลให้น้ำเน่าเสียส่งกลิ่นเหม็นและทำให้ลำคลองตื้นเขินและน้ำในคลองเน่าเสีย ทำให้มีราษฎรทั้ง ไทย จีน และชาวตะวันตกเข้าซื้อเรือเรียนต่อกรมหลวงเทเวศร์วโรปการ เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศใน พ.ศ. 2441 ให้จัดการแก้ไขปัญหาล้างแควล้อมโดยเร็ว⁵ สำหรับโรงไฟฟ้าใกล้วัดราชบูรณะนั้นก็สร้างความสะดวกทั้งสภาพอากาศและน้ำ ทำให้พระภิกษุสงฆ์วัดราชบูรณะต้องลี้ภัยเรียนความเดือดร้อนของพระเถระที่เกิดขึ้นเพื่อหลุดพ้นจากมลภาวะทางอากาศ เสนาบดี กระทรวงมหาดไทย เพื่อขอขบารมีเป็นที่พึ่งความว่า

“ด้วยทุกวันนี้วัดราชบูรณะปฏิญ์ไปด้วยเขม่าถ่านหิน ซึ่งหล่นลงมาจากปล่องไฟฟ้ามากเหลือประมาณ พระสงฆ์สามเณรได้รับแต่ความเดือดร้อนทั้งเวลากินเวลาอนเวลาเดิน ด้วยบนบานปฏิญ์แลบนหลังคาล้วนปฏิญ์ไปด้วยเขม่าถ่านหิน

¹ แหล่งเดิม. หน้า 22-23.

² แหล่งเดิม. หน้า 110.

³ แหล่งเดิม. หน้า 120.

⁴ แหล่งเดิม. หน้า 123.

⁵ แหล่งเดิม. หน้า 291.

.....ครั้นออกจากกุฏิพ้นชายคาออกไปก็ได้รับแต่ความเดือดร้อน เพราะชี้เท้ากลับ ทั้ง
หลังคาปฏิแลเสนาสนะทำขึ้นใหม่ ๆ ก็เลอะเปื้อนทำให้เปื้อยผู้เฒ่าเพราะระคิม แลทำให้น้ำชุ่ม
อยู่โดยมาก ทั้งน้ำในคลองวัดก็โสโครกเหลือเกินจะเอาไครยบริโภคใช้สอยก็ไม่ได้”¹

เมืองกรุงเทพฯ ที่มีความเจริญเพิ่มขึ้นมากทำให้เมื่อเกิดความเดือดร้อนจากกลิ่น
เหม็น ฆานทัศน์ที่ไม่ดีที่ได้ประสบนั้นเป็นจะเห็นได้ว่าไม่สามารถจะหลบหลีกจากปัญหาด้วยการ
หนีหรือเลี่ยงไปอยู่ในพื้นที่อื่น เหมือนดังเดิมในยุคก่อนหน้านี้ได้แล้ว ทำให้ต้องเดินหน้าเพื่อ
แก้ปัญหาโดยในเบื้องต้นมักมีชาวต่างชาติเป็นแกนนำ ดังจะเห็นได้ว่าการร้องเรียนต่อเสนาบดี
กระทรวงการต่างประเทศ เนื่องจากชาวต่างประเทศได้เคยชินในการติดต่อกับกระทรวงการ
ต่างประเทศ หรือพระภิกษุที่คุ้นเคยกับกระทรวงธรรมการ ซึ่งกรมหลวงดำรงราชานุภาพ (ในขณะ
นั้น) ได้เคยทรงดูแลมาก่อนเป็นต้น ล้วนสะท้อนให้เห็นถึงความคิดใหม่ของราษฎรคือ ไม่หลีกเลี่ยง
ต่อปัญหาและต้องการแก้ไขปัญหาคความคับข้องนั้น

ปัญหาฆานทัศน์จากกลิ่นและควันที่ทวีจำนวนมากขึ้นสมทบกับการโรงไฟฟ้าคือ
บรรดาโรงสี โรงเลื่อยในย่านถิ่นที่อยู่ด้านใต้ของถนนเจริญกรุง ทำให้บรรยากาศของเมืองปกคลุม
ไปด้วยควันและเขม่า ดังจะเห็นได้จากบันทึกของพระยาอนุমানราชชนเล้าถึงสภาพของเมืองย่าน
วัดพระยาไกรว่า มีโรงงานใช้เครื่องจักรไอน้ำสร้างปัญหาควันและเขม่าให้เกิดขึ้นจำนวนมาก เช่น
โรงเลื่อยบริษัทบอร์เนียวและโรงเลื่อยจักรมิตกลัก โรงเลื่อยจักรอีสต์เอเชียติก ซึ่งตั้งในพื้นที่วัดพระ
ยาไกรและโรงสีไฟบริษัทมาท้าว (Markwald)² เป็นต้น ในทศวรรษ 2440 ของกรุงเทพฯ จึงมีโรงสีทั้ง
ของชาวจีนและชาวตะวันตกมากถึง 41 โรง³

โรงสีเหล่านั้นทำให้เกิดเขม่ากลับจำนวนมาก ดังที่พระยาอนุমানราชชนเล้าไว้ใน
บันทึกว่า “ชี้เท้ากลับกองพะเนิน ซึ่งโรงสีไฟ เมื่อสีข้าวแล้วไม่ทราบว่าจะเอากลับไปทิ้งเสียที่ไหน
ด้วยยังไม่รู้จักใช้กลับเป็นเชื้อเพลิง จึงขนกลับไปทิ้งที่ลานกว้างหลังโรงสี แล้วจุดไฟเผาให้กลับ
ใหม่เป็นขี้เถ้ากองโต”⁴

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 น.5.12/51. เรื่อง เท้ากลับโรงไฟฟ้า แลโรงสีไฟต่างๆ (21 สิงหาคม ร.ศ.124 – 19 พฤษภาคม ร.ศ.129).

² อนุมานราชชน, พระยา (2547). *พื้นความหลัง เล่ม 1*. หน้า 20.

³ ปราบธนา โกลเมน. (2533). *สมาคมชาวจีนในกรุงเทพฯ พ.ศ. 2440-2488*. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์
มหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. หน้า 86.

⁴ อนุมานราชชน, พระยา. (2547). *เล่มเดิม*. หน้า 21.

ภาพประกอบ 26 ภายในอุโบสถวัดพระยาไกร กลายสภาพเป็นสถานที่ทำงานของชาวตะวันตก

ที่มา : ประภัสสร ชูวิเชียร. (2559). *วัดร้างในบางกอก* หน้า 206.

กิจกรรมของความเจริญแบบใหม่เหล่านี้ ไม่เพียงส่งผลต่อขนานทัศน์ที่เปลี่ยนแปลงไปเท่านั้น แต่ยังทำให้วัดซึ่งเป็นที่ตั้งของความศักดิ์สิทธิ์แบบจารีตต้องคลายความศักดิ์สิทธิ์และหายไปจากชุมชน ดังกรณีที่เกิดกับวัดพระยาไกรเมื่อขาดผู้อุปถัมภ์และมีที่ตั้งอยู่ในย่านรวมคนต่างศาสนา รวม โดยพื้นที่ของวัดอยู่ท่ามกลางที่อยู่อาศัยและห้างร้านธุรกิจของบรรดาชาวตะวันตก ซึ่งมีทั้งโรงเลื่อยจักรและโรงสีไฟ ทำให้ในที่สุดจึงต้องยุบวัดไปรวมกับวัดอื่นในพื้นที่ และนำพื้นที่วัดรวมทั้งอุโบสถให้ชาวตะวันตกเช่า¹ คือโรงสีของบริษัท อีสต์เอเชียติก แม้ว่าวัดพระยาไกรจะเป็นวัดใหญ่มีโบสถ์สูงตระหง่านกว่าวัดอื่นๆ ในละแวกนั้นเมื่อเรือตามลำน้ำเจ้าพระยาผ่านย่านนี้ จะเห็นหลังคาโบสถ์ได้เด่นแต่ไกล²

ขนานทัศน์จากปล่องไฟทั้งของโรงสีและโรงไฟฟ้าดังกล่าว ได้สร้างความเดือดร้อนให้กับทั้งราษฎรและชาวต่างชาติ จนทำให้ราชสำนักไม่สามารถนิ่งเฉยได้ จนมีการพูดคุยเรื่องเช่าและแลกเปลี่ยนปล่องจากปากปล่องของเครื่องจักร ในรายงานของเสนาบดีสภาพในช่วงท้ายทศวรรษ

¹ ประภัสสร ชูวิเชียร. (2559). *วัดร้างในบางกอก*. หน้า 202.

² แหล่งเดิม. หน้า 12.

2440 ว่าสามารถจะฟ้องบริษัทนี้ได้ เพราะทำให้เกิด “นิวแซนส์” (Nuisance) หรือการรบกวนต่อราษฎรที่อยู่ใกล้เคียงทั้งยังมีอยู่ในข้อกำหนดว่าถ้าบริษัทใช้แกลบ จะต้องป้องกันมิให้ชี้แกลบปลิวไปเปื้อนปรือในที่อื่น

อย่างไรก็ตามการฟ้องร้องดังกล่าวไม่ได้เกิดขึ้นตามที่ปรากฏนั้น เนื่องจากได้มีการพูดคุยเพื่อแก้ปัญหาอย่างจริงจังก่อน ทั้งการที่ให้กรมสุขาภิบาลหาวิธีและคนที่ทำการทดลองเครื่องป้องกันนั้น ตลอดจนอำนวยความสะดวกให้ทำการทดลองได้ และหากมีใครคิดค้นประดิษฐ์เครื่องมือในการแก้ไขได้ โดยรัฐบาลจะออกกฎหมายให้ใช้เครื่องนั้นป้องกันกลิ่นควันและความสกปรกจากชี้แกลบนั้นด้วยดังรายงานบางช่วงดังนี้

“เวลานี้ในบางกอกมีเท่าแกลบที่ปลิวออกจากปล่องไฟของเครื่องจักรต่างๆ ทำให้มหาชนรู้สึกเป็นเครื่องรำคาญใหญ่อย่างหนึ่งทั่วไป ทั้งไทยแลฝรั่ง มีผู้อยากจะมีเครื่องบังคับอย่างไร อย่าให้มีเท่าแกลบปลิวอยู่เช่นนี้ได้จะเป็นการดีมาก.... ตามที่กรมดำรงได้ทราบว่าเป็นเครื่องเช่นนี้มีผู้คิดทำให้อยู่แล้ว คือห้างโฮเวด สกินห้างหนึ่ง กับมิตเตอพิตเชออินนิเยนเป็นผู้คิดขึ้นอย่างหนึ่ง แลได้ทราบว่าเครื่องของมิตเตอพิตเชอนี้ได้ให้อยู่แล้ว ที่โรงสีพระยาพิพัฒน์แล้วสำเร็จแล้ว กับที่โรงสีห้างกิมเฮงหลีก็ได้ให้อยู่เครื่องหนึ่งสำเร็จแล้วเหมือนกัน...”¹

นับว่าความเจริญอย่างตะวันตกที่ศิวิไลซ์เข้ามาสู่สังคมไทย ได้ก่อให้เกิดทั้งความเจริญในคติแบบใหม่ที่มาพร้อมกับปัญหาจากกลิ่นเหม็นและความสกปรกด้วยสาเหตุต่างๆ อันไม่สามารถที่จะอดทนโดยไม่มีการแก้ไขแบบดังอดีต จึงเกิดกระบวนการหาหนทางแก้ไขอย่างถูกวิธี เพราะเมื่อเปิดรับความเจริญจากชาวตะวันตก ตลอดจนราชสำนักได้เห็นประโยชน์ในการสร้างภาพลักษณ์ของเมืองที่สะอาดมีความเป็นศิวิไลซ์ที่จะประกาศแก่นานาชาติ จึงมีการใส่ใจในความเป็นอยู่พื้นฐาน และรับฟังเสียงร้องเรียนของชาวตะวันตก และต่อเนื่องถึงการร้องเรียนในหมู่ราษฎรมากขึ้น

4.3.5 เปลี่ยนกลืนจากปัญหาการจัดการศพและโรคระบาด

การต่อสู้กับปัญหาโรคระบาดเป็นสิ่งที่ควบคู่กับกรุงเทพฯ การระบาดของโรคภัยร้ายแรงในแต่ละครั้งจะมีคนตายเป็นจำนวนมาก ทำให้สภาพของเมืองทรุดโทรมลงตามไปด้วย มีการกล่าวถึงจากชาวตะวันตกที่ได้เดินทางมากรุงเทพฯ ถึงการจัดการศพที่สกปรก มีกลิ่นเหม็นไป

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 น.5.12/51. เรื่อง เท่าแกลบโรงไฟฟ้า แลโรงสีไฟต่างๆ (21 สิงหาคม ร.ศ.124 – 19 พฤษภาคม ร.ศ.129).

ทั่วทั้งเมืองโดยตลอดดังที่ได้กล่าวมาแล้ว แต่การต่อสู้กับโรคระบาดเป็นภารกิจสำคัญเพราะ หากมีคนตายจำนวนมากย่อมส่งผลต่อการจัดการศพซึ่งโดยมากมีการจัดการที่ไม่ถูกต้องตามสุขลักษณะ ยิ่งทำให้मानทัศน์ของเมืองเลวร้ายลงจนเป็นที่ติเตียนทั้งราษฎร ชาวต่างชาติ

อย่างไรก็ตามการจัดการศพในบริเวณพื้นที่ท่ามกลางชุมชนเมืองอย่างกรุงเทพฯ ได้สร้างความวิตกว่าจะเกิดโรคภัยจากการจัดการศพอย่างไม่ถูกสุขลักษณะ การร้องเรียนของอุปทูตญี่ปุ่นที่ได้กราบทูลถึงเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ ถึงปัญหากลิ่นเหม็นจากการเผาศพที่วัดมหาพฤฒารามว่า การเผาศพที่วัดนี้ได้ส่งกลิ่นเหม็นจนถึงสถานทูตญี่ปุ่น ทำให้เสียงเรียกร้องของชาวต่างชาติได้รับรู้ถึงทางการ และในช่วงเวลาดังกล่าวทางการไทยได้จัดตั้งตั้งกรมสุขาภิบาลเพื่อมุ่งหวังจะให้เมืองหลวงเป็นประดุจเมืองศิวิไลซ์ ชาวต่างชาติจึงต่างมั่นใจว่าการกราบทูลนี้จะสะท้อนไปสู่การเปลี่ยนแปลงที่ดีได้¹

การต่อสู้เพื่อการเปลี่ยนกลิ่นจากศพและโรคระบาด ทำให้การแพทย์แบบตะวันตกเป็นเครื่องมือสำคัญ ที่จะนำพาประเทศไปสู่ความเป็นศิวิไลซ์ ลดปัญหาการเสียชีวิต และสร้างอนามัยที่ดี อันจะเห็นได้จากประสบการณ์ของราชสำนักและชนชั้นสูง ที่แม้แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังทรงมีแพทย์ชาวตะวันตกเป็นแพทย์ประจำพระองค์ และได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งกรมพยาบาลขึ้น² ในสังกัดของกระทรวงธรรมการ³ โดยได้ทยอยสร้างโรงพยาบาลในรูปแบบตะวันตกหลายแห่ง เช่น ศิริราชพยาบาล โรงพยาบาลเทพศิรินทร์ บวรพยาบาล โรงพยาบาลเนิสซิงโฮม โรงพยาบาลหมอเฮลล์หรือโรงพยาบาลบางรัก ฯลฯ รวมทั้งตั้งโรงเรียนแพทย์และโรงพยาบาลสำหรับคนเสียจริตด้วย⁴

สำหรับในกรุงเทพฯ นั้นกรมพยาบาลและโรงพยาบาลเริ่มมีความสำคัญต่อราษฎรเพิ่มมากขึ้น และกิจการโรงพยาบาลต่างได้รับการสนับสนุนจากพระบรมวงศานุวงศ์ ราษฎรและชาวตะวันตกตลอดมา ครั้งหนึ่งได้มีการเรียไรเงินของชาวอังกฤษในกรุงเทพฯ เนื่องในโอกาสครบรอบการครองราชย์ของสมเด็จพระนางเจ้าวิคตอเรียของอังกฤษ จนสามารถสมทบทุนสร้างตึกได้หลังหนึ่งชื่อว่าตึกวิคตอเรีย⁵

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ต.22/15. เรื่อง อุปทูตญี่ปุ่นร้องว่ามีผู้นำศพไปเผาที่วัดมหาพฤฒารามกลิ่นเหม็นตลอดไปถึงสถานทูต (29 กันยายน - 3 ตุลาคม ร.ศ.117).

² ประกาศตั้งกรมพยาบาล. (จ.ศ.1250, 3 เดือน 1 แรม 7 ค่ำ). ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 5. หน้า 342.

³ กระทรวงศึกษาธิการ. (2507). ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ, 2435-2507. หน้า 66-67.

⁴ แหล่งเดิม. หน้า 70-71.

⁵ แหล่งเดิม. หน้า 68.

แต่การทำงานแนวรุกในการควบคุมโรคในมิติโดยรวมของกรมสุขภาพิบาล เช่นในการจัดการโรคระบาดเช่น กาฬโรค ที่เริ่มระบาดมาจากเมืองฮังกงและเมืองอื่นๆ มีการประกาศจัดการป้องกันกาฬโรคขึ้นโดยเสนาบดีกระทรวงนครบาล¹ โดยมีมาตรการเชิงรุกด้วยการกักกันและตรวจโรคในเรือทุกลำที่จะเข้ามาสู่พระนคร เพราะหากเกิดการระบาดขึ้นในกรุงเทพฯ ก็จะเป็นอันตรายจากปัญหาของความแออัดในกรุงเทพฯ ต่อมาจึงมีการประกาศของกรมสุขภาพิบาลให้มีการจัดการบ้านเรือนให้สะอาดเพื่อเอาชนะการระบาดของกาฬโรคในช่วงทศวรรษ 2440 ความตอนหนึ่งในประกาศฉบับนั้นได้ชี้ให้เห็นถึงความเชื่อในแพทย์ตะวันตกและเป็นการย้ำว่า การรักษาความสะอาดเป็นเครื่องมือในการแก้ไขปัญหาการระบาดของโรค

“ในเวลานี้มีกาฬโรคเกิดขึ้นในกรุงเทพฯ อยู่บ้าง และโรคชนิดนี้ตามตำราแพทย์ชาวยุโรป เขาสันนิษฐานว่า เป็นโรคที่มีตัวสัตว์อันเกิดขึ้นจากของโสโครก เป็นโรคที่มีพิษร้ายแรงและติดต่อกันได้ด้วย เพราะฉะนั้นผู้ที่อยู่บ้านเรือนอันมีของโสโครกอยู่ใกล้เคียง ย่อมเป็นที่น่ากลัว อันตรายแก่ชีวิตอยู่ ทรงพระราชดำริเห็นว่าตามตำราแพทย์ของชาวยุโรปก็นั้น ถึงแม้ว่าความจริงจะเพียงใดก็ดี แต่ความสกปรกโสโครกเป็นสิ่งที่ให้เกิดความรำคาญ ไม่เป็นสุขกายไม่สบายจิต และความสะอาดเป็นสิ่งที่ดีให้บังเกิดความสำราญกายสบายจิตแก่มนุษย์ได้อยู่เป็นธรรมดา เพราะฉะนั้นความสะอาดเป็นสิ่งสมควรที่มนุษย์จะทำให้มีขึ้นและรักษาไว้เสมอเป็นปรกติอยู่แล้ว

...เพื่อให้พ้นจากภยันตรายคือไข้กาฬโรคนี้ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กรมสุขภาพิบาลออกประกาศตักเตือนบรรดาผู้ที่เป้นเจ้าของบ้านเจ้าของเรือนทั้งปวงว่า ให้คิดรี้อถอนเช็ดล้างสิ่งโสโครกอันมีอยู่ ณ ที่บ้านเรือนของตนๆ เสียให้สิ้นเชิง แล้วจัดให้เป็นความสะอาด ส่วนขยะเยื่อมูลฝอยฤาสิ่งของที่ไม่ควรเก็บสะสมไว้เป็นเครื่องโสโครกรุ่งรังนั้น ถ้าที่บ้านกว้างขวางพอจะฝังฤาจะเผาเสียก็ได้ ถ้าที่ทางคับแคบจะนำไปทิ้งเสีย ณ ที่ๆ กรมสุขภาพิบาลจะได้บอกไว้ให้ทราบ ณ ตำบลที่อนุญาตให้ทิ้ง

...อนึ่งถ้าผู้ใดปรารถนาจะให้แพทย์ในกรมสุขภาพิบาล ไปตรวจที่บ้านเรือนของตนว่ามี ความสะอาดพอแล้วฤายัง ฤาเพื่อจะขอความแนะนำของหมอด้วยบ้าง กรมสุขภาพิบาลก็จะจัดให้แพทย์ไปตรวจ และให้ความแนะนำตามสมควร”²

¹ ประกาศจัดการป้องกันกาฬโรค. (ร.ศ.120, 16 พฤษภาคม). ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 18. หน้า 91.

² ประกาศกรมสุขภาพิบาล เรื่องจัดการบ้านเรือนให้สะอาด. (ร.ศ.123, 12 กุมภาพันธ์). ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 21. หน้า 837.

ทั้งนี้ในขณะที่เกิดกาฬโรคระบาดนั้นมีเหตุให้เกิดความตื่นตระหนก และทำให้เกิดข่าวลือไปทั่วกรุงเทพฯ ว่า หมอฝรั่งที่เฝ้าตรวจตรวจกาฬโรคนั้น จะจับตัวคนไปกักขังเพื่อเอาอวัยวะ เช่น หัวใจ เลยกายเป็นความยุ่งยากในการดูแลรักษาราษฎรเพราะพากันปกปิดคนป่วย ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบ จึงได้มีพระราชหัตถเลขาถึงเสนาบดีกระทรวงนครบาลเพื่อให้ดูแลแก้ไขปัญหานั้นจึงมีการออกประกาศของกรมสุขาภิบาลเรื่อง “ห้ามคนตื่นเรื่องแพทย์ตรวจป้องกันกาฬโรค” เพื่อบรรเทาไม่ใหราษฎรหลงเชื่อข่าวลือ เพราะหากไม่ทำการรักษาโดยเร็วหรือปกปิดไว้ ยิ่งจะทำให้สถานการณ์ของโรคระบาดดูเลวร้ายลงไปอีกจนเป็นอันตรายแก่ชีวิตของราษฎรจำนวนมาก โดยมีความตอนหนึ่งว่า

“จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้แพทย์สุขาภิบาลพร้อมด้วยเจ้าพนักงานกองตระเวนตรวจคนป่วยเป็นไข้กาฬโรค มีขึ้นที่แห่งใดตำบลใด ก็ให้รีบรับไปช่วยรักษาพยาบาล เพื่อจะไม่ให้ใช้นั้น ติดลุกลามเป็นอันตรายทั้งครอบครัวและแพร่หลายถึงเพื่อนบ้านใกล้เคียงต่อๆ กันไปแต่ราษฎรบางคนบางหมู่ไม่ทราบความประสงค์และความช่วยป้องกันโรคแพร่หลาย ซึ่งเจ้าพนักงานแพทย์ตรวจตราจัดการนั้น พากันบอกกล่าวหรือเล่าลือต่อๆ ไปว่า หมอฝรั่งตรวจจะจับตัวคนอ่อนหรือผอมเกินไปโดยไม่ป่วยไข้เลย ว่าเป็นคนป่วย หรือจับเอาตัวคนป่วยไปโรงพยาบาลเอาน้ำแช่ขยับ หรือเอายาทาเสียให้ตาย หรืออันใดอื่นๆ อันไม่เข้าทางรักษาพยาบาลเลย จนพากันตื่นตกใจทั่วพระนครนั้น เป็นความหาจริงตามคำกล่าวหรือคำเล่าลือกันผิดๆ นั้นไม่”¹

การทำงานอย่างรวดเร็วในการระงับข่าวลือ ทำให้ความตื่นตระหนกทั้งหมดคลายลงอย่างรวดเร็ว การดำเนินการป้องกันการระบาดของโรคในกรุงเทพฯ จึงเป็นเรื่องใหญ่ที่ต้องระมัดระวังมากที่สุด เมื่อหมอไฮเอต ได้ทราบข่าวจากหนังสือพิมพ์ Siam Observer เมื่อวันที่ 21 ธันวาคม พ.ศ. 2447 ว่าพบชาวอินเดียสงสัยว่าจะเป็นกาฬโรค ซึ่งอาศัยอยู่ฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา จึงได้เข้าไปตรวจได้ความว่า อำแดงเหลียมภรรยาแขกอิสไมล์ อาลีโบห์นานาและมหมุดซึ่งเป็นบุตรชาย ตายในวันนั้นทั้งสองคน ครั้นรุ่งขึ้นจึงไปตรวจอีกรอบพบว่ามีเด็กแขกตายเพิ่ม 2 คน จึงได้มีการลงมือจัดการป้องกันการแพร่หลายของโรคในทันที ด้วยการเสนอให้มีการตั้งโรงพยาบาลสำหรับแยกคัดผู้ป่วย เพิ่มตำแหน่งผู้ช่วยแพทย์สุขาภิบาล และให้จัดซื้อยาสำหรับป้องกันกาฬโรค

¹ ประกาศห้ามคนตื่นเรื่องแพทย์ตรวจป้องกันกาฬโรค. (ร.ศ.123, 26 กุมภาพันธ์). ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 21. หน้า 875.

จากต่างประเทศให้เพียงพอ อีกทั้งประสานงานกับกองตระเวนในการรายงานคนตายและคนต้องสงสัยจะเป็นโรคในพื้นที่

เหตุการณ์ที่แขกตายที่ฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยานั้น ทำให้หมอไฮเอต เจ้ากรมแพทย์และมิสเตอร์ลอซัน เจ้ากรมกองตระเวน ได้จัดให้มีการกักคนในบ้าน จากนั้นได้ทราบเพิ่มเติมว่า เมียเซยซึ่งเป็นภรรยาแขกซึ่งได้ดูแลพยาบาลนั้น ต่อมาได้ป่วยและมีญาติมารับตัวไปรักษาที่ปากคลองตลาด ฝั่งพระนครและได้ตายลงในเวลาไม่นาน ส่วนคนอื่นๆ ที่ฝั่งตะวันตกได้ตายเพิ่มอีก 2 ศพ กองตระเวนได้จัดการบังคับให้รีบฝังศพแล้ว ส่วนศพเมียเซยเจ้ากรมกองตระเวนสั่งให้สืบเอาศพเมียเซยให้ได้ เมื่อทราบแล้วได้สั่งให้มีการเผาโดยเร็วที่สุดคือในวันนั้นเลย ทั้งยังสั่งกักคนในท้องที่ผู้ป่วยตายนั้น 10 วัน และชำระล้างห้องด้วย นอกจากนั้นยังสั่งให้พลตระเวนวางเวรยามรักษาทางเข้าออกถึง ยามละ 20 คน 3 ผลัด รวมแล้วถึง 60 คน¹

ต่อมามีหนังสือจากกระทรวงโยธาธิการกราบบังคมทูลฯ ถึงเหตุการณ์เมื่อการเกิดกาฬโรคขึ้นที่ฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาว่า ทำให้พวกฝรั่งพากันตกใจ แม้กิจการไปรษณีย์ในสังกัดกระทรวงโยธายังกังวลด้วยเหตุว่า การไปรษณีย์ย่อมมีหนังสืออันเป็นสิ่งที่อาจจะเป็นสายชนวนนำไปโรคแล่นติดได้อยู่ ถ้าไม่คิดจัดการป้องกัน²

ในขณะราชฎไทยมักจะมีเรื่องที่น่ากลัวในทางที่ผิดเกี่ยวกับเรื่องต่างๆ เช่น การลือเรื่องหมอฝรั่งจะกักขังและควักอวัยวะแล้วฆ่าดังกล่าว แต่สำหรับชาวตะวันตกกลับไม่แตกต่างกัน ขณะเดียวกัน หากพบคนป่วยหรือตายด้วยโรคระบาดจะแจ้งเจ้าหน้าที่โดยเร็ว ดังที่มีหนังสือของหมอไฮเอตถึงเสนาบดีกระทรวงนครบาล ถึงกรณีได้รับข่าวว่ามีคนตาย ซึ่งอาจจะเป็นกาฬโรค โดยหมอไฮเอตได้รับแจ้งจากมิสเตอร์กุลเบ็ก ซึ่งเป็นกรรมการจัดการของบริษัทอีสต์เอเชียติก เมื่อทราบข่าวหมอไฮเอตจึงรีบไปตรวจทันที โดยพบว่าบ้านที่เกิดเหตุมีคนป่วยตายอยู่ที่ตำบลตลาดน้อย บริเวณลำเพ็ง ซึ่งที่บ้านนั้นมีสภาพสกปรกมาก “แบบบ้านจีนอย่างเก่ามีห้องมาก พื้นชั้นบนสะอาด แต่พื้นชั้นล่างมีห้องมืดมาก และโสโครกในบ้านนั้นทิ้งลงไปอยู่ในห้องเหล่านั้น โสโครกเหล่านี้ได้ทิ้งมาแต่ตาตารางที่พื้นชั้นบน และหาได้กวาดเอาออกไปทิ้งที่อื่นเลย”³ ในบ้านหลังเดียวกันนี้มีคนอยู่ถึง

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 น.5.7/17. เรื่อง จัดการป้องกันกาฬโรคในโรงทหาร (27 มกราคม ร.ศ.123 - 29 สิงหาคม ร.ศ. 127).

² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 น.5.7/18. เรื่อง จัดการป้องกันกาฬโรคในกรมไปรษณีย์และโทรเลข (24 ธันวาคม - 24 มกราคม ร.ศ. 123).

³ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5. น.5.7ก/15. เรื่อง มีกาฬโรคเกิดขึ้นในที่ตำบลตลาดน้อย ตาย 2 คน แพทย์ศุขาทิบาลมีความเห็นขอจ้างคนตรวจโรคตามบ้าน 2 คน และออกประกาศแจ้งราษฎรจับหนูกัดด้วย (22 มิถุนายน - 1 กรกฎาคม ร.ศ.124).

14 คน จากการสันนิษฐานมั่นใจว่าเป็นกาฬโรค จึงได้ดำเนินการกักคนในบ้านไว้ 10 วันโดยหมอไฮเอตได้ไปตรวจคนที่ถูกกักไว้ทุกวัน พร้อมสั่งเผาล้างมือที่นอนคนตาย และล้างพื้นทำความสะอาดด้วยน้ำยาฆ่าเชื้อโรค พร้อมกันนี้ยังได้แจ้งกองตระเวนให้ส่งคนคอยตรวจหาคนป่วย และเสนอให้มีการจ้างคนตรวจเพิ่มขึ้น และควรจะต้องไปตรวจทุกๆ บ้าน เพราะเห็นว่าหากมีไข้กาฬโรคเกิดขึ้นในพื้นที่บริเวณลำพังแคว้นแล้ว ก็จะมีแนวโน้มที่ลุกลามไม่เหมือนกับอีกด้านของแม่น้ำซึ่งมีสภาพไม่แออัดมากนักจึงได้คอยระวังสืบค้นคนเป็นไข้ให้ดีที่สุด¹

การทำงานอย่างจริงจังของกรมศุขาภิบาล โดยเจ้ากรมแพทย์และการประสานงานกับกรมกองตระเวน เพราะเห็นว่าการจัดการป้องกันโรคระบาดนั้นจะเป็นการช่วยไม่ให้ราษฎรต้องล้มตายจำนวนมากเหมือนในอดีตที่ผ่านมาตั้งแต่ก่อนพุทธศตวรรษที่ 24 ด้วยการแพทย์แผนตะวันตกและการวางแผนงานควบคุมโรคของกรมศุขาภิบาล ทำให้ในท้ายทศวรรษ 2440 มีรายงานของหมอไฮเอต เจ้ากรมแพทย์ศุขาภิบาล ถึง เสนาบดีกระทรวงนครบาล ถึงจำนวนคนป่วยและตายด้วยกาฬโรค ในการระบาดใน พ.ศ. 2449 ว่ามีคนป่วยที่ตายหลังจากที่ได้เข้ารับการรักษารวม 20 คนจาก 26 คน คิดเป็น 77 เปอร์เซ็นต์ ถึงแม้ว่าจะมีคนตายด้วยกาฬโรคในปีนั้นถึง 88 คน ในจำนวนนี้มี 62 คนที่ตายก่อนจะได้รับการรักษาเสียอีก พร้อมกับเปรียบเทียบจำนวนคนตายในเมืองใหญ่ๆ เช่น เมืองบอมเบย์ซึ่งมีการจัดการพยาบาลได้ดีที่สุด มีอัตราการตาย 61.5 เปอร์เซ็นต์ เมืองญี่ปุ่น 62 เปอร์เซ็นต์ เมืองฮ่องกงมากที่สุดถึง 93 เปอร์เซ็นต์ และได้นำเสนอว่าหากอากาศดีก็จะช่วยในการรักษา “เมื่อได้ตรวจตรวจคนป่วยไข้ให้ได้ทราบแต่เนิ่นๆ แล้ว ได้ย้ายไปไว้ในตำบลที่มีอากาศดีกว่าจะนี้แล้ว ก็เป็นสิ่งที่ช่วยให้จำนวนอาการตายนั้นน้อยลง เมื่อประกอบด้วยแพทย์ที่ดีเอาใจใส่รักษา พร้อมทั้งการพยาบาลที่ดีด้วย จำนวนตายจากไข้กาฬโรคนั้นก็ลดลงได้อีกมาก แต่ไข้กาฬโรคนี้เป็นไข้ที่ตายมากที่สุดเสมอ”²

การต่อสู้เพื่อเอาชนะโรคระบาดสำคัญอย่างกาฬโรคจึงเป็นภารกิจสำคัญ ในการขจัดต้นเหตุของการเกิดโรคตามทฤษฎีอายุพิศม์ที่เชื่อว่ากลิ่นเหม็นที่เกิดจากความสกปรกของบ้านเมือง เช่นเดียวกับการระบาดของอหิวาตกโรคเมื่อ 2-3 ทศวรรษที่แล้ว เป็นที่ประจักษ์ว่าฆาตกรที่แท้จริงนั้นคือมลพิษที่แพร่กระจายไปทั่วเมืองดังที่ได้กล่าวมาแล้วนั้น มีส่วนสำคัญในความคิดของคนยุคนั้นว่าก่อให้เกิดโรคระบาดขึ้น การต่อสู้โรคระบาดในทศวรรษนี้ ราชสำนักให้ความไว้วางใจแพทย์ชาวตะวันตกอย่างหมอไฮเอต รวมถึงราษฎรที่เริ่มเชื่อมั่นในหมอฝรั่ง ดังที่ นายแพทย์ไฮเอตได้กล่าวถึงว่า

¹ แหล่งเดิม.

² รายงานคนป่วยเป็นกาฬโรค. (ร.ศ.126, 26 พฤษภาคม). ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 24. หน้า 192-194.

“กรมศุขาภิบาลสามารถต่อสู้กับกาฬโรคได้อย่างเข้มแข็งมากขึ้น ตอนนี้นักงานทุกคนคุ้นเคยกับงานที่ทำ ส่วนผู้ตรวจการก็ไม่ได้เขลาเรื่องลักษณะอาการของผู้ป่วยกาฬโรคอย่างเดิมแล้ว และราษฎรก็เริ่มคิดว่าหมอและพวกที่ทำการฆ่าเชื่อนั้น แม้จะเป็นปัญหาแต่ก็มีความจำเป็นไม่มากนัก ไม่ใช่ว่าใครที่ลากตัวราษฎรผู้นำส่งสารไปฆ่าทิ้งในโรงพยาบาล อย่างที่เคยเชื่อกัน แม้ข้าพเจ้าจะเป็นที่รู้จักไปทั่วทั้งเมืองว่าเป็น หมอ แต่ตอนนี้ข้าพเจ้าสามารถเดินไปทุกหนทุกแห่งโดยไม่มีผู้ใดกลัว หรือข่มขู่เอาชีวิตข้าพเจ้าเหมือนที่เคยเกิดขึ้นบ่อยครั้งก่อนหน้านี้ พวกพลตระเวนโดยเฉพาะพวกที่อยู่ฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งมีประสบการณ์ในการป้องกันกาฬโรคมาแล้ว นับเป็นผู้ช่วยที่มีค่ามากในการตรวจหาผู้ที่สงสัยว่ามีอาการป่วย”¹

โรคระบาดและคนตายย่อมเกี่ยวพันกับการเกิดกลิ่นที่ไม่พึงประสงค์ จากคนตายจำนวนมากดังที่เคยเกิดขึ้นมาในอดีต ที่ยากจะแก้ไขในพื้นที่แออัดอย่างกรุงเทพฯ จึงต้องมีทั้งการทำงานเชิงรุกในการป้องกันโรค ทำให้การดำเนินงานของกรมศุขาภิบาลตอบสนองความเป็นเมืองศิวิไลซ์ ที่ดำเนินการควบคุมไปกับการดูแลจัดการความสะอาดของเมืองในท้ายทศวรรษ 2440 ผลก็คือกรมพยาบาลได้ถูกยุบรวมมาที่กระทรวงนครบาลตามไปด้วย เพื่อเพิ่มขีดความสามารถในกรมศุขาภิบาล² ทำให้โรงพยาบาลเดิมในสังกัดกรมพยาบาลต้องย้ายไปสังกัดกระทรวงนครบาล ยกเว้นศิริราชพยาบาล และโรงเรียนแพทย์ ที่ยังสังกัดในกระทรวงธรรมการเช่นเดิม³

4.4 เปลี่ยนกลิ่นด้วยการขยายพื้นที่ศูนย์กลางใหม่

ความเจริญในแบบศิวิไลซ์นั้น สิ่งที่จะวัดความเจริญได้นอกจากอาคารสถานที่ การแต่งกาย แต่สิ่งที่สำคัญคือ ฆานทัศน์ที่ต้องปราศจากกลิ่นเหม็น อันมีที่มาจากความสกปรกรกรุงรังด้วยกลายเป็นสิ่งที่ผู้ปกครองสนใจและเห็นความสำคัญไม่ต่างจากรูปลักษณ์ภายนอก แม้จะมีถนนตามรูปแบบตะวันตกแล้วก็ตาม แต่ยังไม่เห็นได้ดั่งถนนพายุที่สกปรกเป็นโคลนตมเมื่ออยู่ในช่วงฤดูฝน⁴ เมื่อมีกรมศุขาภิบาลแล้ว จึงมีการทำถนนแบบมีร่องระบายน้ำ⁵ เพื่อให้

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 น.5.5/14. เรื่อง รายงานประจำปีกรมศุขาภิบาล (1 เมษายน ร.ศ.123 – 31 มีนาคม ร.ศ.124).

² โกมาตร จึงเสถียรทรัพย์, นันทา อนุพงศ์พัฒน์. (2561) ปกิณกคดี 100 ปี การสาธารณสุขไทย. หน้า 95.

³ ยุวดี ตปนียากร. (2522). วิวัฒนาการของการแพทย์ไทยตั้งแต่สมัยเริ่มต้นจนถึงสิ้นสุดรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. หน้า 155.

⁴ ยิ่งศักดิ์ อิศรเสนา น.ล. (2506). ประวัติเจ้าพระยาอรรณพพิพัฒน์. หน้า 21.

⁵ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ยธ.9/19. เรื่อง ถนนและสะพานในตำบลต่างๆ (28 สิงหาคม ร.ศ.115 – 24 พฤศจิกายน ร.ศ.118).

ถนนมีความคงทนและดูสะอาดขึ้น แต่ด้วยความเคยชินของราษฎร จึงมักจะทำให้หน้าบ้าน หรือ ถนนหน้าบ้านมีความสกปรกอยู่เสมอ

ดังเมื่อครั้งที่ข้าหลวงสิงคโปร์จะเดินทางมากรุงเทพฯ และมีกำหนดผ่านถนนเจริญกรุง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงถึงกับทรงมีรับสั่งกำชับให้เจ้าหน้าที่ไปจัดการทำความสะอาดถนนไม่ให้รกหรือเปื้อน “ด้วยตามถนนเจริญกรุงตลอดमारกเปื้อนด้วยฝุ่นฝอยยอ ด้อยเปลือกมะพร้าวทุกหนทุกแห่งนั้น ให้พระยาราชรองเมืองชำระเสียให้หมดให้ได้ในสองสามวันนี้ จะเกณฑ์ให้เจ้าของบ้านผู้ทำรกเปื้อนช่วยขนตามหน้าบ้านของตัวบ้างก็ตาม ให้คนโทษชนบ้างก็ได้ สุดแต่อย่าให้รกเปื้อนอยู่ได้จนถึงวันที่ 4 ตั้งแต่วันนี้ไปเป็นอันขาด”¹ หากเป็นที่กีดขวางเส้นทางเสด็จพระราชดำเนิน กรมศุขาภิบาลก็ต้องสั่งให้มีการรื้อถอน เช่นในกรณีที่มีการรื้อเรือนที่ด้านหน้าของวังกรมหมื่นพิศาลบวรศักดิ์ ซึ่งนอกจากจะรื้อทิ้งแล้วยังขวางเส้นทางเสด็จพระราชดำเนินด้วย²

การต่อสู้เพื่อเปลี่ยนกลิ่นและจัดการความสกปรกในช่วงทศวรรษ 2440 มีกลไกแห่งการใช้อำนาจรัฐใหม่ คือ กรมศุขาภิบาลเพื่อให้กระบวนการการตัดถนนและการจัดการความสะอาดให้มีความเป็นระเบียบเรียบร้อยสมเป็นเมืองที่มีความศิวิไลซ์ตามแบบตะวันตก แม้กระทั่งการตัดถนนให้ตรงและไม่คดโค้งไปมาเหมือนอย่างเดิม ก็มีการเร่งกดดันในการจัดการดูแลความสะอาดให้มากขึ้น ราชสำนักจึงกำหนดขั้นตอนการตัดถนนอย่างรัดกุม ในโครงการสำคัญแห่งทศวรรษนี้ในโครงข่ายถนนแห่งใหม่เพื่อขยายไปสู่ความศิวิไลซ์ คือ การก่อสร้างถนนราชดำเนิน ที่ยังได้จัดการตัดถนนเทวียุทธยาตรที่ตัดคู่ไปกับถนนราชดำเนินด้วยนั้น นับเป็นตัวอย่างของการมีพระราชดำริที่ให้ตัดตรงตลอด นอกจากนั้นการตัดถนนก็จะช่วยเปิดพื้นที่ให้อำนาจการจัดการขยายสู่บริเวณที่เป็นเรือนแถวไรรานอกกำแพงพระนครเพิ่มขึ้นด้วย

“การสร้างถนนราชดำเนินนั้น ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายไปตัดทางในตำบลบ้านหล่อ เพื่อให้ถนนตรงได้แนวตลอดถนนเบญมาศด้วยนั้นแล้ว ท้องที่ตำบลบ้านพานถมตรงตลอดไปจนคลองผดุงกรุงเกษมส่วนข้างทิศพายัพ ก็คงเป็นที่เรือนแถวอยู่ ไม่สมควรให้ถมออกท้องที่ตำบลบ้านหล่อ อันได้ตัดถนนราชดำเนินนั้น จึงมีพระราชประสงค์จะบำรุงท้องที่ตำบลนี้ ให้มีความเจริญด้วยการค้าขายสมบูรณ์ด้วยโภคทรัพย์ทันเสมอกัน ตามที่ได้มีกระแส

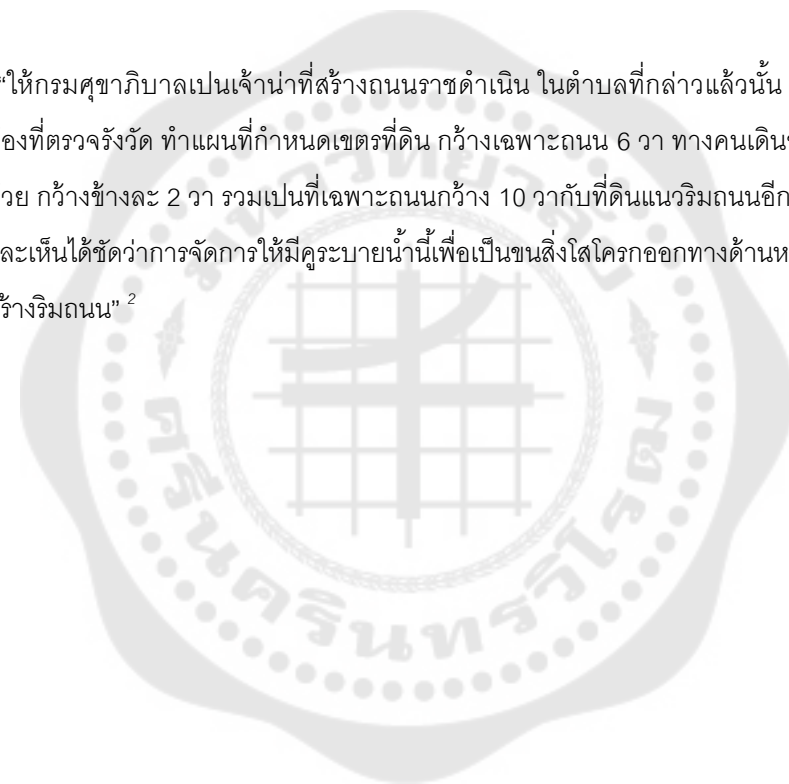
¹ ส พลายน้อย. (2555). เล่าเรื่องบางกอก ฉบับสมบูรณ์. หน้า 273.

² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 น.5.12/30. เรื่อง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะเสด็จพระราชดำเนินไปวังพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิศาลบวรศักดิ์ ทางจะเข้าวังด้านริมคลองมีเรือนรุ่งอยู่ 2 หลัง ขอให้อำเภอกู้แจงให้เจ้าของเรือนทราบ (24-26 พฤศจิกายน ร.ศ.121).

พระราชดำริที่ประกาศไว้เมื่อกำหนดการสร้างถนนราชดำเนิน กับทรงพระราชดำริเห็นว่า ท้องที่ระหว่างถนนบ้านตะนาวกับถนนดินสอที่ได้สร้างใหม่นั้นเป็นตำบลที่ยังมีสิ่งโสโครกมาก อยู่ในกลางพระนคร สมควรต้องจัดท้องที่ตำบลนี้ให้ปราศจากความรำคาญ แลพ้นด้วยความภัยอันตราย เพื่อให้เป็นที่สะอาดเรียบร้อยเหมือนตำบลอื่นๆ ในพระนครนั้นด้วย”¹

ในการตัดถนนราชดำเนินนั้นเป็นการตัดถนนให้ตรงเพื่อเสริมสร้างให้กรุงเทพฯ เป็นสง่าราศีของบ้านเมือง การตัดถนนสายสำคัญนี้จึงมีความพิเศษคือ มีการสร้างทางระบายน้ำที่ทำขึ้นใหม่ด้วยควบคู่กันไปด้วย คือ

“ให้กรมสุขาภิบาลเป็นเจ้าของที่สร้างถนนราชดำเนิน ในตำบลที่กล่าวแล้วนั้น พร้อมด้วยอำเภอกองที่ตรวจรงวัด ทำแผนที่กำหนดเขตที่ดิน กว้างเฉพาะถนน 6 วา ทางคนเดินข้างถนนกับท่อน้ำด้วย กว้างข้างละ 2 วา รวมเป็นที่เฉพาะถนนกว้าง 10 วากับที่ดินแนวมถนนอีกกว้างข้างละ 8 วา และเห็นได้ชัดว่าการจัดการให้มีระบายน้ำนี้เป็นชนสิ่งโสโครกออกทางด้านหลังของอาคารที่จะสร้างริมถนน”²

¹ ประกาศจัดที่สร้างถนนเทวียุทธยาตร. (ร.ศ.118, 26 กันยายน). ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 16. หน้า 389.

² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ค.4/3 เรื่อง ที่ดินริมถนนราชดำเนิน (26 กุมภาพันธ์ ร.ศ.119 – 4 กรกฎาคม ร.ศ.

ภาพประกอบ 27 ยุโรปในสายพระเนตรของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ที่มา : หนังสือเจ้าพระยาอภัยราชาสยามานุฉุลกิจ (คุสตาฟ โรลิน ยัคมินส์) หน้า 44.

ถนนราชดำเนินเป็นถนนที่มีความตรงไม่คดอ้อมแบบก่อนๆ มา ตลอดจนเพิ่มความสวยงามร่มรื่นให้เหมือนดังภาพที่ทรงประทับใจต่อถนนอันสวยงามสะอาดตาซึ่งเป็นความศิวิไลซ์ที่กรุงเทพฯ กำลังจะเดินตามรูปแบบถนนในทวีปยุโรป ดังที่พระองค์เคยได้พบเห็นความงดงามของถนนที่ไม่เพียงเป็นทางสัญจรแต่เป็นพื้นที่เปิดโล่งให้ได้พักผ่อนหย่อนใจ¹ หรือภาพความประทับใจพระองค์ที่ทรงพบในเมืองเวนิสก็ทำให้ทรงนำมาปรับใช้เพื่อสร้างความสวยงามแบบตะวันตกด้วย

“ถนนใช้ปูศิลาเรียบเกลี้ยงไปทั้งนั้น ไม่ได้มีแอ่งปรืออะไรเลย เขากวาดกันเวลาก่อน
เช้าทุกวัน ถนนที่นี้เปนสะพานสูงๆ ทั้งนั้น ที่เก่าๆ ทำด้วยศิลาโดยมาก ที่ใหม่ๆ เปน

¹ ถวัลย์ ปรียานิตย์. (2560). เศรษฐกิจการเมืองของการตัดถนนในพระนคร สมัยรัชกาลที่ 1-5. หน้า 216.

สะพานเหล็กหลายสะพาน เดินดูมาจนถึงไฮเดลที่ลูกอยู่ แวะขึ้นไปนั่งเล่นแลดูห้อง ที่นี้ไฮเดลใช้เตียงคู่แต่เล็กทั้งนั้น กระดาษแลเขียนเป็นคิลาขามดี น่าต่างลงทางทะเล แต่ถ้าบ้านเราทำดั่งนี้ร้อนตาย แลดูสกปรกหาประมาณมิได้”¹

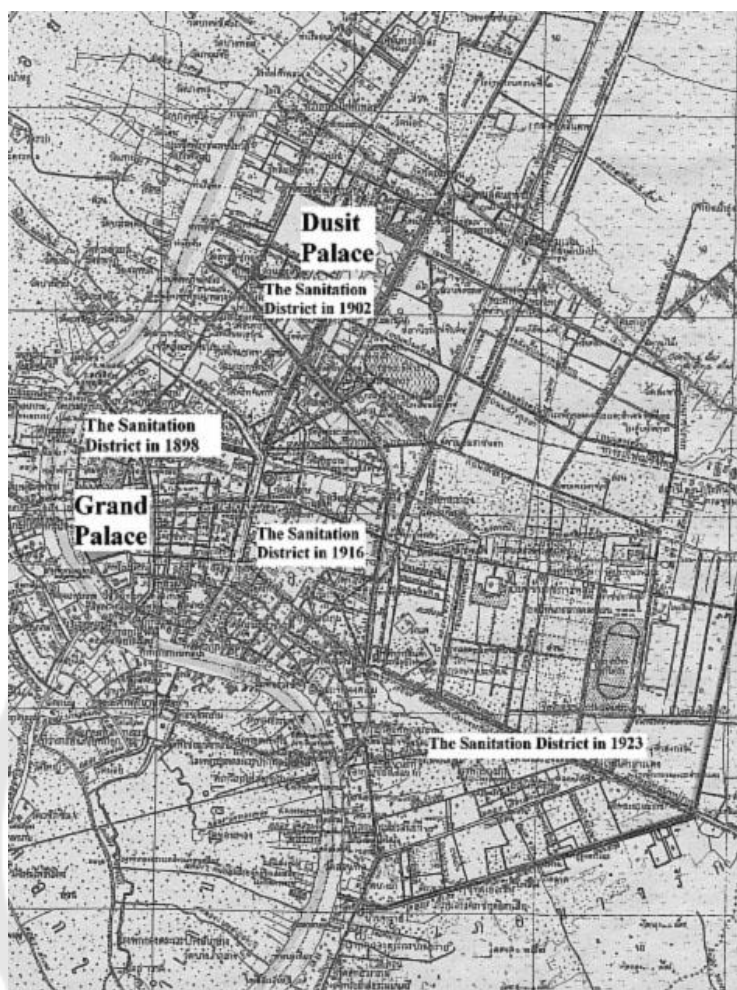
ความพิเศษและน่าสนใจของถนนราชดำเนิน จึงคล้ายกับประสบการณ์ที่น่าประทับใจของพระองค์ในทวีปยุโรป ถนนราชดำเนินซึ่งเป็นการสร้างเพื่อขยายความเป็นศูนย์กลางอำนาจแบบใหม่ที่มาพร้อมกับความสวยงาม ร่มรื่น สะอาด จึงมีระบบการดูแลทำความสะอาดและสง่างามด้วยสถาปัตยกรรมแบบตะวันตก และทรงให้ปลูกต้นไม้ตามแนวนถนนเพื่อเป็นศรีสง่าแก่พระนครด้วย² ขณะเดียวกันถนนราชดำเนินนั้นคือถนนแบบใหม่ที่เชื่อมไปยังพระราชวังสวนดุสิต ที่สร้างขึ้นให้มีขนาดที่กว้างขวางนอกเมืองที่เป็นสวนขนาดใหญ่ ทั้งนี้เพื่อหลบหนีจากฆาตกรรมที่หมิ่นอับและสกปรกของพระบรมมหาราชวังอันแสนจะแออัด ดังนั้นพื้นที่บริเวณพระราชวังสวนดุสิตและโดยรอบจึงเป็นพื้นที่ที่ได้รับการดูแลให้สะอาด ร่มรื่นอยู่เสมอ ดังเห็นได้จากการที่เจ้าหมื่นเสมอใจราชได้รับคำสั่งจากผู้บังคับบัญชาให้ใช้จ่ายเงินในการดูแลพื้นที่บริเวณพระราชวังสวนดุสิตและโดยรอบให้สะอาด ร่มรื่นไปตลอด

“เขตรที่จะรักษาควรรักษาตลอดถนนฤกษ์รักษาแต่ในเขตข้างเหนือเสมอถนนราชวัตรข้างใต้เสมอถนนคอเสื้อ ตะวันออกเสมอคลองเปรม ตะวันตกเสมอถนนสามเสน แลการจ่ายเงินค่าแรงแลค่าเสาหลักปักตามทั้งปวงจะควรให้ใช้เงินรายได้ ข้าพระพุทธเจ้าได้รับพระราชทานให้ตอบไปว่า การรักษาควรรักษาทั่วไปในบริเวณสวนดุสิตไม่เฉพาะแต่เขตรวัง ส่วนเงินที่จะจ่ายใช้ให้หาฤกษ์สุรยภักดีดูเพื่อขอเบิกเงินกรมศุขาภิบาลใช้จะถูกต้องที่ควร”³

¹ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระ. (2463). พระราชหัตถ์เลขาส่วนพระองค์สมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราลงกรณพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชทานแด่สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีในเวลาที่ทรงสำเร็จราชการแผ่นดินต่างพระองค์ เมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาศยุโรป พ.ศ. 2440. หน้า 136.

² ประกาศแก่การเรื่องจัดที่สร้างถนนราชดำเนิน. (ร.ศ.118, 26 กันยายน). ราชกิจจานุเบกษา. เล่มที่ 16. หน้า 388.

³ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 น.5.12/24. เรื่อง การรักษาสวนดุสิตเกี่ยวกับกรมศุขาภิบาล ร.ศ.121 (17 เมษายน ร.ศ.121 – 25 พฤษภาคม ร.ศ.122).

ภาพประกอบ 28 พื้นที่จัดการสุขาภิบาลกรุงเทพ ขยายไปทางพระราชวังสรวงดุสิต
ในทศวรรษ 2440

ที่มา : Nipaporn Ratchatapattanakul. (2013, 29 September). Public Health in Modern Siam : Elite Thinking, External Pressure, and Popular Attitudes. *Journal of the Siam Society*. (101). 183.

ทั้งนี้การจัดการสุขาภิบาลให้พื้นที่ที่มีความสะอาดนี้ หลังจากทศวรรษ 2440 จะได้ขยายจากพื้นที่พระราชวังสรวงดุสิตออกมาทั่วทั้งกรุงเทพฯ โดยการเปลี่ยนโฉมกรุงเทพฯ ให้ศิวิไลซ์ผ่าน การสร้างโครงข่ายถนนราชดำเนินและพระราชวังสรวงดุสิต ที่คำนึงถึงขนานทัศนที่ดี มีความสะอาด สวยงามแบบตะวันตกนั้น ได้ขยายรวมเอาสิ่งก่อสร้างตามแนวจารีตคือแม้แต่วัดเบญจมบพิตรซึ่ง อยู่ใกล้เคียง ก็ต้องสะอาดสมความเป็นวัดในศูนย์กลางอำนาจแบบใหม่ด้วยสะอาด การรักษาให้

สวยงามไม่มีกลิ่นเหม็นและคงความเรียบร้อยของพื้นที่ จึงเป็นดังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีรับสั่งไปถึงกรมขุนสมมตอมรพันธุ์ว่า ต้องการให้วัดมีความสะอาดและมีการจัดการได้อย่างยั่งยืน พร้อมกันนี้พระราชวงศ์ชั้นสูงจึงได้ร่วมสนับสนุนเงินกลับมา เพื่ออุทิศเป็นทุนทรัพย์และดอกผล สำหรับเป็นทุนในการจัดการความสะอาดไปตลอด และภายในบริเวณวัดยังมีการจัดสวนในรูปแบบตะวันตกอย่างในพระราชวังสวนดุสิตด้วย โดยกำหนดว่าการรักษาจะต้องรักษาอย่างประณีตให้หมดจดเกลี้ยงเกลาเช่นสวนสี่ฤดูตลอดทั้งวัด¹

กล่าวได้ว่าความสะอาดจึงเป็นหัวใจสำคัญของความเป็นเมืองศิวิไลซ์ เห็นได้จากเมื่อครั้งที่พระบาท สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพบคนนั่งถ่ายอุจจาระระหว่างทางไปสวนดุสิต จึงได้ทรงสั่งให้เสนาบดีกระทรวงนครบาลเพิ่มการกวาดล้างดูแลความสะอาด เพราะก่อนหน้านี้ได้ทรงดำหนิถึงเรื่องกลิ่นเหม็นจากบริษัทสะอาดที่ตั้งอยู่ในบริเวณนั้น ทำให้ครั้งนี้ทรงว่ากล่าวเสนาบดีกระทรวงนครบาลว่าเหตุที่ก่อนหน้านี้ไม่ได้กลิ่นเหม็นนั้นเป็นเพราะกลิ่นจากบริษัทสะอาดกลบอยู่หรืออย่างไร² ทำให้เจ้าพนักงานทุกหน่วยทั้งกรมศุขาภิบาลและกองตระเวนต้องใส่ใจในการดูแลความสะอาดเพื่อไม่ให้เกิดกลิ่นเหม็น โดยเฉพาะเส้นทางเสด็จพระราชดำเนินยิ่งต้องดูแลเป็นพิเศษ นอกจากความสกปรกด้วยเหตุแห่งความมั่งง่ายของคนแล้ว ตามเส้นทางที่ทรงใช้ในการเสด็จพระราชดำเนินมายังพระราชวังสวนดุสิต ยังปรากฏว่าฆาตกรจากการเผาศพในวัดที่อยู่รอบบริเวณดังกล่าวเป็นที่รบกวนทั้งในระหว่างเสด็จพระราชดำเนินและขณะที่ประทับอยู่ ณ พระราชวังสวนดุสิต อันเป็นประดุจศูนย์กลางการปกครองที่เคลื่อนย้ายมาจากพระบรมมหาราชวัง ต่อมาจึงทรงโปรดฯ ให้มีการรดเผาศพรอบคลุมวัดทั้งกำแพงพระนคร เว้นแต่วัดเทพศิรินทราวาส ที่แม้จะสามารถจัดการเผาศพได้แต่ก็ต้องทำเรื่องขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตเป็นครั้งๆ ไป ส่วนวัดที่อยู่รอบนอกออกไปนั้น มีหลักในการอนุญาตให้ทำการเผาศพได้ตามฤดูกาลของลมที่พัด ไม่ให้รบกวนพื้นที่ศูนย์กลางแห่งใหม่คือ พระราชวังสวนดุสิต กระนั้นถึงจะอนุญาตให้เผาศพได้ในบางฤดูกาลแต่ก็มีข้อจำกัดว่าให้เผาให้เสร็จก่อนบ่าย 3 โมง หากจะทำการเกินจากเวลานี้ต้องขออนุญาตก่อน³

¹ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระ. (2473). เรื่องเกี่ยวกับวัดเบญจมบพิตร สำเนาพระราชหัตถเลขาในรัชกาลที่ 5 โดยมาก. หน้า 14-16.

² สำนักนายกรัฐมนตรี. (2513). ประชุมพระราชหัตถเลขา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงบริหารราชการแผ่นดิน ภาคที่ 3 ตอนที่ 1 ระหว่างพุทธศักราช 2434-2453. หน้า 213.

³ เรื่องประกาศเรื่องเผาศพตามวัด. (ร.ศ.119, 6 กรกฎาคม). ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 17. หน้า 206-207..

4.5 เปลี่ยนถิ่นจากการที่จาริตแบบไตรภูมิคลายจากความศักดิ์สิทธิ์ลง

ในด้านการเปลี่ยนแปลงแนวคิดของพื้นที่ตามแบบจาริตที่เคยให้ความสำคัญต่อความศักดิ์สิทธิ์และลำดับสูงต่ำตามคติไตรภูมิ เมื่อมีการจัดการพื้นที่ตามแนวคิดทางโลกที่เป็นเรื่องความสะอาดปราศจากกลิ่นและโรคภัยแล้ว แนวคิดการจัดการพื้นที่จึงเปลี่ยนไปให้ความสำคัญกับความสะอาดปราศจากกลิ่นเหม็นรบกวนมากกว่าการคิดถึงพื้นที่บริสุทธิ์ศักดิ์สิทธิ์ของพื้นที่แบบจาริตไตรภูมิ ดังจะเห็นได้ชัดจากกรณีที่เกิดขึ้นกับการย้ายวัดแก้วแจ่มฟ้า (เดิมมีชื่อว่า วัดแก้วฟ้าหรือ วัดแก้วฟ้าล่าง) ในทศวรรษ 2440 ซึ่งกลายเป็นพื้นที่ถูกปิดล้อมด้วยชุมชนชาวตะวันตก และได้รับการร้องเรียนเรื่องกลิ่นจากการเผาศพ และสิ่งโสโครกจากवेशาธารณะในบริเวณป่าช้าหลังวัด กลิ่นเหม็นและความสกปรกเหล่านั้นย่อมเป็นที่น่ารำคาญ และยังผลให้ชาวตะวันตกที่มีบ้านเรือนและธุรกิจบริเวณนั้น ต่างพากันหวาดกลัวต่ออหิวาตกโรคซึ่งเคยเกิดขึ้นกับครอบครัวของชาวตะวันตกในพื้นที่นี้มาแล้ว¹

เมื่อเรื่องร้องเรียนของชาวตะวันตกส่งถึงกระทรวงการต่างประเทศ ทางราชการของไทยก็เกิดความเกรงใจบรรดาชาวตะวันตก ส่วนราชสำนักเองก็ใคร่จะเห็นแก่ความประณีประนอมในการอยู่ร่วมกัน จึงตกลงจะให้ย้ายพื้นที่วัดไปให้พ้นเสียจากพื้นที่ใกล้เคียงแหล่งที่อยู่ชาวตะวันตก แม้ว่าเรื่องนี้จะดูเป็นเรื่องใหญ่ดังที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงพระนิพนธ์ไว้ใน สาส์นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบปรปักษ์ว่า ได้ทรงกราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในเรื่องที่กงสุลชาติตะวันตกได้รับผลกระทบเมื่อวัดได้จัดการเผาศพ เนื่องจากมีกลิ่นคาวและกลิ่นศพ ตลบอบอวลจนไม่สามารถทนได้ ในที่สุดเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ปรึกษากับพระเถระชั้นผู้ใหญ่แล้ว จึงเห็นชอบที่จะให้วัดผาติกรรม โดยมีเหตุผลสำคัญอีกประการหนึ่ง คือการผาติกรรมวัดแก้วแจ่มฟ้าจะสร้างประโยชน์ในทางเศรษฐกิจอีกด้วย ทั้งนี้เพราะพระคลังข้างที่จะได้นำพื้นที่วัดเดิมมาสร้างเป็นอาคารให้ชาวตะวันตกเช่า ซึ่งจะมีมูลค่ามาก แม้ว่าจะต้องจัดซื้อที่ดินเพื่อผาติกรรมให้ใหม่บริเวณริมถนนสี่พระยาแทนที่เดิม ทั้งยังสร้างพระอารามแห่งใหม่ให้ด้วยก็ตาม²

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ค.9.4/7 เรื่อง ที่ธรณีสงฆ์และกลบนาสงฆ์วัดแก้วฟ้าหรือแก้วแจ่มฟ้า (23 มีนาคม ร.ศ.116 – 5 สิงหาคม ร.ศ.117).

² นริศรานุวัตติวงศ์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยา ; และ ดำรงราชานุภาพ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. (2500). สาส์นสมเด็จ. หน้า 8-9.

ภาพประกอบ 29 แผนที่แสดงที่ตั้งวัดแก้วแจ่มฟ้าเดิมบริเวณปากคลองผดุงกรุงเกษม

ที่มา : ปรับปรุงจาก แผนที่กรุงเทพฯ มาตราส่วน 1 : 1,000 ราว 2 ต 1 อ แผนที่ 6 พิมพ์ครั้งแรกโดยกรมแผนที่ กระทรวงเกษตรราธิการ ร.ศ.126 อ้างใน (2455, พุศจิกายน) วารสารศิลปากร 55(6): 73.

เมื่อมองด้วยสายตาจากบันทึกที่ร่วมสมัยของพระยาอนุমানราชชนยังได้เคยบรรยายให้เห็นถึงพื้นที่วัดแก้วแจ่มฟ้าเมื่อยังอยู่ในพื้นที่เดิมอยู่บ้าง แต่ก็ไม่แน่ใจว่าเป็นป่าช้าของวัดหรือป่าช้าฝรั่งเพราะย่านนี้เป็นที่อยู่และมีห้างร้านของชาวตะวันตกมาก

“ถัดขึ้นไปเป็นเขตวัดแก้วแจ่มฟ้าล่าง ตอนหน้าถนนเจริญกรุง มีป่าช้าฝั่งศพ จะเป็นป่าช้าของแก้วฟ้าล่างหรือว่าเป็นป่าช้าฝรั่งก็ไม่ทราบชัดเพราะผ่านไป เมื่อเห็นว่าเป็นป่าช้าก็รู้เพียงว่าเป็นป่าช้าเท่านั้น จะเป็นป่าช้าของใคร ไม่ได้สนใจรู้ถัดลึกเข้าไป เห็นโบสถ์เล็กๆ และเจดีย์วัดแก้วฟ้าล่าง ภายหลังเมื่อตัดถนนสี่พระยาแล้ว วัดแก้วฟ้าล่างจึงย้ายไปสร้างใหม่ที่ถนนสี่พระยา”¹

ด้วยเหตุดังนี้ในช่วงทศวรรษ 2440 แม้แต่วัดซึ่งเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ตามจารีตแต่เนิ่นนาน ก็ต้องเผชิญกับการเปลี่ยนแปลงเพื่อความศิวิไลซ์เพิ่มมากขึ้น โดยกรณีเช่นนี้มีให้เห็นอยู่โดยทั่วไป รวมทั้งกรณีที่กรมสุขาภิบาลทำการตัดถนนจักรวรรดิ ตอนวัดจักรวรรดิราชาวาสถึงลำน้ำเจ้าพระยา ก็ยังปรากฏว่าเส้นทางของถนนนั้นต้องมีการตัดผ่านศาลาการเปรียญ จึงต้องให้มีการรื้อศาลาการเปรียญนั้น² เพื่อความเจริญแบบใหม่ของเมืองที่ความศักดิ์สิทธิ์แบบจารีตต้องยอมเปิดทางให้

บทบาทสำคัญอีกประการของวัดที่เปลี่ยนแปลงไปในทศวรรษ 2440 คือ บทบาทตามประเพณีชีวิตของชาวบ้านในเรื่องของการเป็นสถานที่เผาศพ เนื่องจากหากเป็นต้นเหตุของกลิ่นเหม็นตลอดจนความสกปรก และทำให้มีความกังวลกับโรคที่อาจจะมาพร้อมกับกลิ่นเหม็นนั้น ก็จะทำให้จัดการเป็นไปอย่างรวดเร็วและเข้มงวดเพื่อให้เกิดกิจกรรมที่จะสร้างขนานทัศน์ไม่ดีเหล่านั้นเสีย แม้ว่าสถานที่เหล่านั้นจะเป็นพระอารามและเคยเป็นสถานที่สำหรับประหารชีวิตโจรผู้ร้ายดังที่เคยปรากฏมาในครั้งก่อนๆ เมื่อมีนักโทษประหารว่า “ให้เจ้าพนักงานคุมตัวย้ายจ้อยไปประหารชีวิตเสียที่ทุ่งนาวัดพลับพลาไชยเวลาย่ำรุ่งตามเคย” แต่เมื่อเริ่มมีการจัดการที่เข้มงวดเพื่อป้องกันกลิ่นมารบกวน จึงมีการห้ามราษฎรไม่ให้นำศพมาฝังและเผาในวัดพลับพลาไชย โดยเจ้าพนักงานได้กำชับสืบหรือให้คอยห้ามคนนำศพมาจัดการในวัดพลับพลาไชยโดยเด็ดขาด จนกว่าจะได้รับอนุญาต ทั้งนี้กลิ่นที่ร้ายแรงนั้นได้มีกล่าวถึงไว้ว่า “แลให้นายจันผู้ว่าที่ขุนกะเลวรากให้กำชับสืบหรือคอยห้ามอย่าให้ผู้หนึ่งผู้ใด นำศพไปฝังที่วัดพลับพลาไชยเป็นอันขาด อนึ่งการเผาศพก็มีกลิ่นร้ายแรงเปนการโสโครก ให้อำเภอลดสืบหรือห้ามการเผาศพอย่าให้ทำในวัดพลับพลาไชยนั้นด้วย กว่าจะได้อนุญาตให้เผาถาฝั่งเมื่อใดจึงทำได้”³ ต่อมาเมื่อกรมสุขาภิบาลได้มาตรวจสอบ

¹ อนุমানราชชน พระยา. (2547). *พื้นความหลัง เล่ม 1*. หน้า 269.

² ด้วยใบบรรยายพระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมือง ยื่นหนังสือต่อกระทรวงธรรมการ. (ร.ศ.122, 21 มกราคม). *ราชกิจจานุเบกษา*. เล่ม 20. หน้า 121-122.

³ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 น.8.1/165. เรื่อง *ห้ามราษฎรฝังศพ – เผาศพ ที่วัดพลับพลาไชย* (31 มกราคม ร.ศ.117 – 21 พฤศจิกายน ร.ศ.120).

พื้นที่วัดพลับพลาไชยพบว่ามีกลิ่นเหม็นเกิดจากปัสสาวะที่มีผู้นำศพมาฝังไว้อย่างตื้นๆ จนทำให้มีสุนัข มาขุดคุ้ยศพขึ้นมาแตะกิน ทำให้เกิดกลิ่นเหม็น จึงได้มอบหมายให้แพทยกรมสุขาภิบาลได้มา จัดการแก้ไขให้สิ้นกลิ่นเหม็นนั้นให้เสร็จเรียบร้อยทันวันเสด็จพระราชดำเนิน¹

สรุป

กลิ่นที่เกิดจากกิจกรรมของความเจริญแบบใหม่ จากการที่กรุงเทพฯ เปลี่ยนจากเมือง น้ำมาเป็นเมืองบก ทำให้ความเคยชินในการสร้างความสกปรกได้เปลี่ยนรูปแบบมาเป็นการสร้างความสกปรกบนถนนและพื้นที่ของเมือง พร้อมๆ กับการที่คูคลองเดิมหากไม่ถูกถมเป็นถนนก็จะมี สภาพที่สกปรกส่งกลิ่นเหม็นและตื้นเขิน โครงข่ายถนนที่สร้างขึ้นก่อให้เกิดความเจริญ แต่ในพื้นที่ กลับส่งสกปรกจากสิ่งปฏิกูลทั้งจากมนุษย์และอื่นๆ เช่น การแอบทิ้งซากสัตว์พาหนะอย่างม้าที่ หมดประโยชน์จากการป่วยหรือชรา ตลอดจนบนท้องฟ้ามีกลิ่นคาว ขี้เถ้าแกลบที่ฟุ้งกระจายตัวทั้ง เมือง ทำให้เกิดการร้องเรียนจากชาวตะวันตกหรือราษฎรทั่วไปที่ทนไม่ได้กับสภาพของความ สกปรกและกลิ่นเหม็นเพราะเชื่อว่าจะเป็นสาเหตุแห่งโรคระบาด ทำให้การสร้างสังคมที่มีความ ศีวิไลซ์จึงไม่ได้เพียงแค่การสร้างถนน และสถานที่ แต่ยังต้องสร้างบรรยากาศที่ดีเช่น กลิ่นและพื้นที่ ที่สะอาด ไม่มีกลิ่นเหม็นรบกวน

ผลจากความศิวิไลซ์แบบตะวันตกอันเป็นที่ต้องการของชนชั้นสูง และด้วยอิทธิพล ของแนวทฤษฎีอาณานิคม ทำให้เห็นว่ามาตรฐานของกลิ่นที่ไม่ดี ทำให้เกิดโรค ไม่มีความเป็นศิวิไลซ์ จะต้องได้รับการแก้ไข จึงได้ออกกฎหมายและตั้งหน่วยงานขึ้นมาจัดการปัญหานี้ในทศวรรษ 2440 เป็นต้นมา ทำให้เปลี่ยนกลิ่นกรุงเทพฯ สู่ความศิวิไลซ์ซึ่งได้เริ่มต้นขึ้นจริงในสยามตั้งแต่นั้น เป็นต้นมา

¹ แหล่งเดิม.

บทที่ 5

บทสรุป

งานวิจัยนี้ให้ความสนใจในประเด็นสภาพของสังคม จากความเจริญของเมืองทั้งด้านเศรษฐกิจและความตั้งใจของราชสำนักสยามที่มุ่งหวังจะเปลี่ยนประเทศไปสู่ความศิวิไลซ์ โดยเฉพาะกับรูปลักษณะภายนอกที่ประกอบสร้างจากการได้ติดต่อกับชาวตะวันตก ความกลัวต่ออำนาจและความต้องการจะสื่อถึงความทัดเทียมกันระหว่างสยามและดินแดนตะวันตก ด้วยคติดังกล่าวจึงเกิดการตื่นตัวในการพัฒนาประเทศในด้านต่างๆ ซึ่งรวมถึงกลิ่นของเมือง ที่จะบ่งบอกบุคลิกของเมืองนั้นๆ ว่ามีความเป็นศิวิไลซ์หรือไม่

สังคมไทยมีรากฐานความคิดตามคติแบบจารีต ที่อิงกับความเชื่อและความศรัทธาในทางพระพุทธศาสนาอย่างแนบแน่นโดยอิงกับคติแบบไตรภูมิ จนกลายเป็นพื้นฐานการดำเนินชีวิต ความสัมพันธ์ทางสังคมและเศรษฐกิจ ตลอดจนการเมือง โดยก่อนที่จะก้าวไปสู่ความศิวิไลซ์นั้น เมื่อหันมามองพื้นฐานของสังคมจากพื้นฐานตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 24 จะพบว่าคติแบบไตรภูมินั้นเป็นความรู้จากความศรัทธาในพื้นฐานของพุทธศาสนา ที่เข้ามาเผยแพร่ในภูมิภาคนี้มาเป็นเวลานาน ด้วยแนวความคิดที่มุ่งหวังความเจริญรุ่งเรืองในโลกหน้าจนไม่นำพาในความเป็นอยู่ในปัจจุบัน ทำให้เมื่อประสบปัญหา โดยเฉพาะความสกปรกหรือกลิ่นเหม็นของบริเวณใด หากหลีกเลี่ยงไม่ได้ก็จะอดทนด้วยเห็นเป็นเรื่องของกรรมและเป็นเรื่องธรรมดาโลกที่จะต้องประสบเจอกับสิ่งที่ไม่ชอบใจนั้น

นอกจากนี้ คติแบบไตรภูมิที่สะท้อนให้เห็นถึงรูปแบบการดำเนินชีวิตที่ไม่เบียดเบียน มีความเคารพยำเกรงต่อผู้มีบุญวาสนาหรือผู้ปกครองประเทศ จึงทำให้คติแบบไตรภูมิถูกทำให้เป็นเครื่องมือสำคัญของผู้ปกครอง ที่จะสามารถครอบงำอาณาประชาราษฎร์ให้รู้จักหน้าที่ของตน และเคารพเชื่อฟังคำสั่งของผู้ปกครองประดุจดังเทวราชาจากดาวดึงส์สวรรค์ ทำให้มีการปลูกฝังความคิดผ่านสื่อต่างๆ ทั้งจิตรกรรมฝาผนัง จารึก หรือคติความเป็นมงคลด้วยทิศและพื้นที่ ซึ่งกำหนดว่า พระบรมมหาราชวังเป็นศูนย์กลางอันศักดิ์สิทธิ์เป็นพื้นที่ประทับของพระมหากษัตริย์ พื้นที่ภายในกำแพงเมืองและพระอารามสำคัญ ประดุจจำลองจากสถานที่อุดมคติในจักรวาลแบบไตรภูมิมาสู่โลกมนุษย์ จึงต้องเป็นพื้นที่ที่สะอาด บริสุทธิ์ มีความเป็นมงคลเมื่อได้มาเห็นหรือสัมผัสแตกต่างจากพื้นที่รอบนอกซึ่งเป็นที่อยู่ของราษฎร ที่จำต้องประสบความเป็นไปตามแต่บุญกรรมเว้นแต่อำนาจบารมีของผู้ปกครองจะแผ่มาถึงเมื่อเป็นเส้นทางเสด็จพระราชดำเนินเป็นต้น

แม้ว่ากรุงเทพฯ ในแบบจารีตก่อนพุทธศตวรรษที่ 24 ได้ซึมซาบความเข้าใจในแบบไตรภูมิ ซึ่งมีหลักฐานว่ามีความเข้าใจในฆาตคติที่ดีคือกลิ่นหอม และกลิ่นที่ไม่ดีคือกลิ่นเหม็น คบคู่

ไปกับความเข้าใจเกี่ยวกับพื้นที่อันเหมาะสมของตน เช่น อยู่ในศูนย์กลางที่มีความสะอาดเป็นนิยต์ หรืออยู่ในพื้นที่รอบนอก ที่พร้อมจะเผชิญต่อปัญหากลิ่นเหม็นและความสกปรกจากสิ่งปฏิกูล แต่ปัญหาจากสภาพแวดล้อมยังไม่เด่นชัด กรุงเทพฯ ที่เปรียบประดุจเวนิสตะวันออกในสายตาของนานาชาติ ที่สมบูรณ์ด้วยธรรมชาติและแม่น้ำลำคลอง แม้จะมีการสร้างความสกปรกทั้งสิ่งปฏิกูลก็อาศัยการแก้ปัญหาจากธรรมชาติด้วยการขึ้นลงของน้ำช่วยพัดพาความเน่าเหม็นและสิ่งปฏิกูลให้พ้นไปได้

ในเวลาต่อมาเมื่อความเจริญในแบบตะวันตกที่เริ่มปรากฏชัด ภายหลังที่รัฐบาลสยามได้ทำสนธิสัญญาการค้ากับชาติตะวันตกพร้อมกับความเปลี่ยนแปลงเป็นเมืองบกของกรุงเทพฯ ทำให้เกิดการพัฒนาเมืองด้วยรูปลักษณะภายนอก เช่น ถนนหนทางแบบตะวันตก ตึกแถวยาวริมถนน ไปจนถึงการสร้างศูนย์กลางเมืองแห่งใหม่ที่พร้อมด้วยความสะดวกและสวยงามของโครงข่ายถนนราชดำเนิน และอาณาบริเวณของพระราชวังสวนดุสิต พร้อมกันนี้ การพัฒนาดังกล่าวได้เพิ่มมิติของผัสสะจาก “ฆานัทสน์” ที่เกี่ยวข้องกับกลิ่นเหม็นและความสกปรกของเมืองที่จะต้องได้รับการปรับปรุงแก้ไขให้หอมสะอาด ปราศจากโรค เนื่องจากฆานัทสน์ได้กลายเป็นเครื่องมือชี้วัดความเจริญและมีผลต่อบุคลิกของเมืองกรุงเทพฯ โดยตั้งอยู่บนความคิดที่ว่าเมืองที่ดีในรูปแบบตะวันตกนั้นต้องไม่มีกลิ่นเหม็นหรือมีกลิ่นสะอาด จากพื้นฐานของความรู้เรื่องทฤษฎีอายุพิศม์ ทำให้ชาวตะวันตกมีความกังวลว่า กลิ่นเหม็นคือทางกำเนิดแห่งโรค และอากาศบริสุทธิ์จำเป็นสำหรับความสมบูรณ์แข็งแรงของร่างกาย เมืองที่ศิวิไลซ์จึงต้องสะอาดเป็นระเบียบและไม่มีกลิ่นเหม็น โดยเฉพาะเมื่ออยู่ในสายตาของชาวตะวันตก

กรุงเทพฯ เมืองศูนย์กลางการปกครองซึ่งเป็นที่รวมของราษฎรและชุมชนนานาชาติที่ตั้งถิ่นฐานมาตั้งแต่ก่อนพุทธศตวรรษที่ 24 ประกอบกับชุมชนชาวตะวันตกที่เข้ามามีบทบาทสำคัญในด้านเศรษฐกิจแบบสมัยใหม่ ทำให้กรุงเทพฯ เมื่อเริ่มศตวรรษใหม่มีความแออัด มีการพัฒนาเมืองจากเมืองน้ำที่อาศัยลำคลองเป็นเส้นทางคมนาคมและมีความเป็นอยู่ใกล้ชิดกับลำคลอง ผู้ความเป็นเมืองบกที่อาศัยถนนและดำเนินชีวิตธุรกิจการงานบนบกหรือบนท้องถนน ส่งผลให้ความสกปรกกลิ่นเหม็นจากปัญหาสิ่งปฏิกูลที่เคยประสบในแบบเมืองน้ำ ได้สืบคลานขึ้นมาสู่บนบก บนท้องถนน ตามซอกมุมและพื้นที่ลับตาหลังตึกแถวแนวยาวของกรุงเทพฯ เกิดเป็นฆานัทสน์ที่ไม่ดีแบบใหม่ที่มาพร้อมความเจริญ

ก่อนทศวรรษ 2440 เมืองกรุงเทพฯ ประสบปัญหาจากความสกปรก กลิ่นเหม็นที่มาพร้อมกับยานพาหนะแบบใหม่ เช่น รถลากที่มาพร้อมกับคนลากที่แต่งกายสกปรก ตัวรถที่อาจบรรทุกสิ่งปฏิกูล ชากศพ หรือคนเจ็บป่วยด้วยโรคร้ายแรง รถม้าที่มาพร้อมกับความมั่งคั่งที่

ปล่อยให้มีมูลน้ำเรี่ยราดบนถนนหรือปล่อยน้ำที่ปวยให้เดินไปตายบนถนนตามยถากรรม ตลอดจนฆาตกรรมที่คนที่ไม่ดีของเครื่องจักรไอน้ำและโรงไฟฟ้าที่มาพร้อมกับควันที่ปกคลุมกรุงเทพฯ รวมถึงการเกิดโรคระบาดที่ไม่สามารถรับมือได้จนเป็นสาเหตุให้มีคนตายเป็นจำนวนมากและขาดการจัดการศพที่ดี จนทำให้เมืองกรุงเทพฯ ต้องเผชิญกับปัญหาฆาตกรรมที่ไม่ดี กลิ่นจากศพที่เกลื่อนกลาดจากปัญหาการขาดการสาธารณสุขที่เพียงพอ จนทำให้บางช่วงเวลายิ่งทวีกลิ่นเหม็น สร้างความกังวลให้กับราษฎรและชาวตะวันตกที่เป็นประชากรส่วนสำคัญของเมืองแล้ว

ปัญหากลิ่นเหม็นและความสกปรกที่เกิดในกรุงเทพฯ ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงจากยุคจารีตที่เมื่อประสบเจอสิ่งที่ไม่ชอบใจก็เพียงแต่หลบไปพื้นที่อื่น ดังที่พื้นที่รอบบริเวณวัดสระเกศที่มักจะมีการจัดการศพโดยอาศัยแรงและกา จึงส่งผลให้พื้นที่โดยรอบมีฆาตกรรมของกลิ่นเหม็นปกคลุมอยู่ตลอดเวลา ทำให้มีชุมชนตั้งอยู่โดยรอบวัดสระเกศอย่างเบาบาง แม้ถนนที่ตัดผ่านก็เปลี่ยนจนทางการเกรงว่าจะเกิดเหตุโจรผู้ร้ายอยู่เนื่องดังที่ได้กล่าวมาแล้ว แต่กรุงเทพฯ ตั้งแต่ทศวรรษ 2410 เป็นต้นมา ความเสื่อมของแบบจารีตเริ่มปรากฏ การหลบหนีไปจากบริเวณใดๆ ไม่สามารถทำได้อย่างคล่องตัวเหมือนเดิม เพราะเมืองขยายพร้อมกับจำนวนประชากรที่หนาแน่นขึ้น ไม่สามารถเคลื่อนย้ายไปได้ตามชอบใจเหมือนเดิม ประกอบกับการที่มีชาวตะวันตกเข้ามาอยู่ในกรุงเทพฯ มากขึ้น ทำให้มีการร้องเรียนให้ทางการสยามจัดการสิ่งโสโครก ความสกปรกหรือกลิ่นเหม็นที่เกิดจากเหตุต่างๆ ต่อมาราษฎรทั้งไทย จีน หรือกลุ่มนานาชาติที่ตั้งชุมชนในกรุงเทพฯ เริ่มคุ้นเคยกับการร้องเรียนเพื่อให้เกิดการแก้ปัญหาไม่เจียบจยดังเดิม

นอกจากนี้ยังพบว่านับจากทศวรรษ 2410 วิธีคิดแบบจารีตไตรภูมิที่เคยเป็นกรอบคิดในการจัดการพื้นที่ของเมืองกรุงเทพฯ ได้เสื่อมถอยลง อันส่งผลต่อความศักดิ์สิทธิ์ของพื้นที่พระบรมมหาราชวังด้วย ดังปรากฏว่าแม้แต่ในพระบรมมหาราชวังก็มีความสกปรกและกลิ่นเหม็นมากขึ้น เนื่องจากความแออัดของเมือง ทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้สร้างพระราชวังที่ประทับแห่งใหม่ คือพระราชวังสราญดุสิตขึ้นในพื้นที่ส่วนขยายใหม่ของกรุงเทพฯ ซึ่งมีอากาศดีตามแนวคิดแบบตะวันตก โดยพระราชวังแห่งใหม่นี้มิได้จำลองรูปแบบของจักรวาลไตรภูมิแต่กลับเป็นอาคารที่ดูโปร่งสบายที่เน้นความสะอาด เป็นระเบียบเรียบร้อยถอยห่างจากเครื่องประดับที่รุงรังและอาคารที่ทึบแบบเดิม

สภาพของเมืองที่สั่งสมความสกปรก กลิ่นเหม็นและไร้การดูแลอย่างจริงจัง ทำให้เป็นที่ติเตียนของชาวตะวันตกและเป็นที่ไม่สบายใจของผู้ปกครองประเทศเอง ในทศวรรษ 2440 จึงเกิดหน่วยงานที่จะมีส่วนสำคัญในการเปลี่ยนกลิ่นกรุงเทพฯ คือ กรมสุขาภิบาล เพื่อให้มีหน้าที่โดยตรงในการต่อสู้กับปัญหาความสกปรกของกรุงเทพฯ นับว่าเป็นโฉมใหม่ของการจัดการเมืองที่ไม่ได้

อาศัยเพียงธรรมชาติในการดูแลความสะอาดอีกต่อไป หรือเพิกเฉยต่อสภาพของเมืองที่สกปรก และมีกลิ่นเหม็นเช่นเดิมอีก เพราะเมืองกรุงเทพฯ ในทศวรรษนี้ นอกจากอยู่ในสายตาของชาวตะวันตกและราษฎรที่สามารถรื้อเรียนแล้ว ยังอยู่ในความเอาใจใส่ของชนชั้นสูงอย่างพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงได้พบเห็นรูปแบบและเมืองที่ดีตามแบบตะวันตก ส่งผลให้ในทศวรรษนี้เป็นพื้นฐานการจัดการเมืองเพื่อเอาชนะต่อความสกปรกกลิ่นเหม็นเพื่อเปลี่ยนกลิ่นกรุงเทพฯ ไปสู่ความศิวิไลซ์จะเกิดขึ้นในกรุงเทพฯ ต่อไป

อย่างไรก็ตามการเปลี่ยนกลิ่นกรุงเทพฯ สู่ความศิวิไลซ์ด้วยการตั้งหน่วยงานสุขาภิบาลขึ้นมาจัดการความสะอาดและกลิ่นเหม็นของเมืองนี้ เป็นเพียงจุดเริ่มต้นของการเปลี่ยนกลิ่นของเมืองจากกลิ่นเหม็นที่เป็นสัญญาณของความโสโครก เป็นบ่อเกิดของโรคภัยมาสู่กลิ่นหอมสดชื่นที่เป็นสัญญาณของความสะอาด ปราศจากโรคภัย สร้างความสุขให้แก่ชาวเมือง ที่เกิดขึ้นในช่วงทศวรรษ 2440 นี้เป็นการดำเนินงานภายใต้การจัดสรรทรัพยากรและงบประมาณด้านสาธารณสุขที่ยังมีน้อยและจำกัดอย่างมากในสมัยการปกครองระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ แม้จะปรากฏว่าในช่วงทศวรรษสุดท้ายของการปกครองระบอบนี้ ชนชั้นนำสยามตระหนักถึงความสำคัญของการสาธารณสุขในฐานะเครื่องมือสำหรับสร้างพลเมืองที่มีคุณภาพ เพื่อเป็นกำลังในการผลิตทางเศรษฐกิจ เป็นกำลังพลสำหรับป้องกันประเทศจากการรุกรานของต่างชาติ ดังเห็นได้จากปาฐกถาของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาชัยนาทนเรนทร เรื่อง *การสาธารณสุขคืออะไร* แต่ทว่าการบริการด้านการแพทย์และสาธารณสุขให้แก่ประชาชนยังคงกระจุกอยู่ในกรุงเทพฯ เป็นหลัก กระทั่งภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองโดยคณะราษฎรเมื่อ พ.ศ. 2475 รัฐบาลในระบอบประชาธิปไตยจึงมีนโยบายสร้าง *รัฐเวชกรรม* โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม¹ ประเด็นที่น่าจะมีความศึกษาต่อไปคือ ในบริบทของการสร้างรัฐเวชกรรมนี้มีการเปลี่ยนกลิ่นของเมืองกรุงเทพฯ หรือไม่ อย่างไร เพราะเหตุใดจึงมีการเปลี่ยนหรือไม่เปลี่ยน อันเป็นประเด็นที่จะขยายองค์ความรู้ทางประวัติศาสตร์ไทยในมิติของฆานทัศน์ต่อไป

¹ ชาติชาย มุกสง. (2563). *จากปีศาจสู่เชื้อโรค : ประวัติศาสตร์การแพทย์กับโรคระบาดในสังคมไทย*. หน้า 187-

บรรณานุกรม

เอกสารชั้นต้น

สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารกรมราชเลขาธิการ กระทรวงนครบาล

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 น.1.1/55. เรื่อง คอเรตปอนเดนซ์ นายจัน ผู้เฝ้าป่าช้าวัดสะเกตทำ
เรื่องรាយยื่นว่า บัดนี้ศพนกโทษ ราษฎรนำมา ทิ้งที่ป่าช้ามากขึ้น หามีพื้นที่เผาศพไม่
(23 สิงหาคม - 11 ธันวาคม ร.ศ.116).

----- ร.5 น.5.1/2. เรื่อง วิธีจัดการในกรมศุขาภิบาล (21 พฤษภาคม -
18 กุมภาพันธ์ ร.ศ.116).

----- ร.5 น.5.1/14. เรื่อง จินเลงจินคนในบังคับฝรั่งเศสตั้งบ้านเรือนอยู่ริมประตู
พุดิบาท มุ่งหลังคาเรือนด้วยจาก ผิดพระราชบัญญัติ ได้มีหนังสือไปยังมอญลีเออร์เรโอช
ด้วยแล้ว (5 มิถุนายน ร.ศ.118 - 5 ธันวาคม ร.ศ.120).

----- ร.5 น.5.1/88. เรื่อง เบ็ดเตริด (25 เมษายน - 4 มีนาคม ร.ศ.124).

----- ร.5 น.5.5/14. เรื่อง รายงานประจำปีกรมศุขาภิบาล (1 เมษายน ร.ศ.123 -
31 มีนาคม ร.ศ.124).

----- ร.5 น.5.7/17. เรื่อง จัดการป้องกันกาฬโรคในโรงทหาร (27 มกราคม ร.ศ.123 -
29 สิงหาคม ร.ศ. 127).

----- ร.5 น.5.7/18. เรื่อง จัดการป้องกันกาฬโรคในกรมไปรษณีย์และโทรเลข
(24 ธันวาคม - 24 มกราคม ร.ศ. 123).

----- ร.5. น.5.7ก/15. เรื่อง มีกาฬโรคเกิดขึ้นในที่ตำบลตลาดน้อย ตาย 2 คน แพทย์
ศุขาภิบาลมีความเห็นขอจ้างคนตรวจโรคตามบ้าน 2 คน และออกประกาศจ้างราษฎรจับ
หนูอีกด้วย (22 มิถุนายน - 1 กรกฎาคม ร.ศ.124).

----- ร.5 น.5.12/17. เรื่อง เจริญ (16 มิถุนายน 120 - 6 กรกฎาคม 123).

----- ร.5 น.5.12/18. เรื่อง เกิดมีกลิ่นปฏิกูลขึ้นที่ปากตรอกโอเรียนเต็ลไฮเตล
(3 สิงหาคม 120 - 17 มีนาคม 120).

----- ร.5 น.5.12/21. เรื่อง มีผู้ทิ้งของโสโครกต่างๆ ที่ตำบลท่าพระซึ่งกรมศุขาภิบาล
ได้ไปทำลายเสียหลายครั้งแล้ว และมีขึ้นอีกเสมอ ขอพระดำริห์ (9 - 21 เมษายน
ร.ศ.121).

- ร.5 น.5.12/24. เรื่อง การรักษาสวนดุสิตเกี่ยวกับกรมศุขาภิบาล ร.ศ.121
(17 เมษายน ร.ศ.121 – 25 พฤษภาคม ร.ศ.122).
- ร.5 น.5.12/27. เรื่อง แยก, เช่าตึกกรมถนนพาหุรัด เอาขยะฝุ่นฝอยทิ้งในคลองริม
วัดราชบูรณะ มีคำสั่งกองตระเวนให้ห้ามแล้ว (26 กันยายน 121 – 6 ตุลาคม 121).
- ร.5 น.5.12/30. เรื่อง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะเสด็จพระราชดำเนินไป
วังพระเจ้ายรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิศาลบวรศักดิ์ ทางจะเข้าวังด้านริมคลองมีเรือนรุ่งรังอยู่
2 หลัง ขอให้อำเภอชี้แจงให้เจ้าของเรือนทราบ (24-26 พฤศจิกายน ร.ศ.121).
- ร.5 น.5.12/31. เรื่อง มีผู้เอาศพมาตายทิ้งที่ถนนสนามม้า (ปทุมวัน)
(5-14 มกราคม ร.ศ.121).
- ร.5 น.5.12/32. เรื่อง ชี้แจงว่า นายตรวจถนนสนามม้า เห็นผู้เอาศพมาตายมาทิ้งไว้
ที่สะพานสิงโตหนึ่งม้า แลได้ให้คนกลีเอาไปฝังเสร็จแล้ว (11 เมษายน ร.ศ. 122 –
7 มกราคม ร.ศ.122).
- ร.5 น.5.12/33. เรื่อง หลวงบรรณสารประสิทธิ์เอาจากมุงหลังคาไว้ที่บ้านพระยา
มหาโยธา ได้ว่ากล่าวให้รื้อถอนเสีย หรือไม่ได้สอบถามหลวงบรรณสารแจ้งว่าได้รื้อเสร็จ
แล้ว (23-29 พฤษภาคม ร.ศ.122).
- ร.5 น.5.12/35. เรื่อง มีผู้ทิ้งขยะมูลฝอยปิดทางเดินจะไปตรอกอาม้าแก
กรมพระคลังข้างที่มีหนังสือมาว่าขอให้ช่วยแก้ไข ได้สั่งให้กองตระเวนเป็นธุระห้ามปราม
จับกุมแล้ว (30 กันยายน ร.ศ.122).
- ร.5 น.5.12/39. เรื่อง มีผู้นำศพมาตายไปทิ้งไว้ที่ริมถนนสนามม้าตอนศาลาคู่ 1 ม้า
แลทิ้งที่ริมถนนสี่ลมตอนบ้านเจ้าพระยาสุรศักดิ์หนึ่งม้า ได้จัดให้ฝังเสร็จแล้ว มีคำสั่งให้
กองตระเวนตรวจรักษาให้กวาดขึ้นขึ้น (2 สิงหาคม - 6 กันยายน ร.ศ.123).
- ร.5 น.5.12/41. เรื่อง กองฝุ่นฝอยที่หลังบ้อมสัตตบรรพต
(16 พฤศจิกายน ร.ศ.123 – 5 ธันวาคม ร.ศ.123).
- ร.5 น.5.12/43. เรื่อง ให้สอบสวนอำแดงน้อม, อยู่ที่ตำบลสุเหว่าแขกถนนจักรพงษ์
ได้ปลุกเพิงมุงกันแซงขึ้นไว้ผิดต่อประกาศจัดการสะอาดนั้น อำเภอแจ้งว่าได้รื้อถอนไป
แล้ว (2 ธันวาคม ร.ศ.123 – 19 สิงหาคม ร.ศ.124).
- ร.5 น.5.12/44. เรื่อง รักษาความสะอาดในพระบรมมหาราชวัง ร.ศ.123
(25-30 มกราคม ร.ศ.123).
- ร.5 น.5.12/45. เรื่อง ประกาศตักเตือนให้เจ้าของบ้านเรือนจัดการรักษาความ

สะอาดในบ้านเรือน เพื่อไม่ให้กาฬโรคเกิดขึ้นได้ส่งมาให้อำเภอแจกจ่ายให้ราษฎรทราบ
ทั่วกัน (11 กุมภาพันธ์ ร.ศ.123 – 25 มีนาคม ร.ศ.123).

----- ร.5 น.5.12/46. เรื่อง ส่งคำร้องทุกข์เรื่องความโสโครกซึ่งอยู่นอกเขตสุขาภิบาล
(6-20 มีนาคม ร.ศ.123).

----- ร.5 น.5.12/48. เรื่อง กรมศุขาฯ ได้เลือกที่ปักป้ายให้เป็นที่ตั้งขยะมูลฝอย ที่หลัง
ตลาดนางเลิ้งนั้น ขอให้ส่งกองตะเวรช่วยว่ากล่าวแก่ผู้ซึ่งจะนำขยะมูลฝอยไปทิ้งด้วย
(11-21 เมษายน ร.ศ.124).

----- ร.5 น.5.12/50. เรื่อง มีผู้นำสิ่งโสโครกไปเททิ้งรวม 15 ตำบล ขอให้ส่งกอง
ตระเวนตรวจพร้อมด้วยเจ้าพนักงานกองตรวจการสะอาดว่าที่ใดได้รื้อขนแล้ว ขอให้ช่วย
ห้ามไม่ให้ผู้ใดทิ้งของโสโครกอีกต่อไป (29 มิถุนายน ร.ศ.124 – 21 สิงหาคม ร.ศ.125).

----- ร.5 น.5.12/51. เรื่อง เทาเกลบโรงไฟฟ้า แลโรงสีไฟต่างๆ (21 สิงหาคม
ร.ศ.124 – 19 พฤษภาคม ร.ศ.129).

----- ร.5 น.5.12/55. เรื่อง มีผู้นำม้าตายไปทิ้งแลฝังไว้แต่ต้นๆ ที่ปลายถนนบำรุงเมือง
ตอนศาลายิงเป้า มีสุนัขและแร้งไปคุ้ยขึ้นกระทำให้กลิ่นเหม็นตลอดปี ได้สั่งให้กองตระเวน
ห้ามไปด้วยแล้ว (19 – 28 พฤศจิกายน ร.ศ.125).

----- ร.5 น.5.12/57. เรื่อง หมอไฮเอตแพทย์สุขาภิบาลรายงานชี้แจงว่าได้ไปตรวจ
ตำบลที่มีสิ่งโสโครกที่ติดกับวังกรมหมื่นปราภฯ นั้น เห็นว่าที่ในจังหวัดนี้เป็นที่น่ากลัว
อันตรายแก่มหาชน และพวกที่อยู่ในพระบรมมหาราชวัง ขอให้รื้อเรือนที่ไม่สะอาดเหล่านี้
ลงเสียให้หมดเพื่อไม่ให้เกิดไข้กาฬโรคแลโรคภัยอื่นๆ (31 ตุลาคม ร.ศ.126).

----- ร.5 น.6.2/932. เรื่อง ผู้ร้ายหลอกหลวงหรือขู่กรรโชก (10 มกราคม ร.ศ.121 –
10 สิงหาคม ร.ศ.126).

----- ร.5 น.8.1/70. เรื่อง จินเซงกี้ว่า คลองเต็กมีเกยสำเพ็ง ราษฎรทิ้งฝุ่นฝอยตันเต็ม
จะขออนุญาตทำเป็นถนนตลอดไปถึงถนนยาวราช (22 มีนาคม ร.ศ.114 –
16 กันยายน ร.ศ.115).

----- ร.5 น.8.1/165. เรื่อง ห้ามราษฎรฝังศพ – เผาศพ ที่วัดพลับพลาไชย
(31 มกราคม ร.ศ.117 – 21 พฤศจิกายน ร.ศ.120).

----- ร.5 น.8.1/226. เรื่อง ราษฎรตำบลสำเพ็ง ร้องเรื่องราวว่าได้เรียกรายสร้างเว็จถ่าย
อุจจาระลงในตรอกอำมาตย์เสร็จแล้ว แต่ยังหาไม่ถึง (15 – 26 สิงหาคม ร.ศ.121).

----- ร.5 น.8.1/254. เรื่อง รายงานตึกแถวถนนทหารเรือว่างเปล่าอยู่และได้มีคนร้าย

เข้าไปอาศัยอยู่ (1 สิงหาคม ร.ศ.122).

----- ร.5 น.21/2. เรื่อง สำเนาหนังสือสัญญาแตรมเว 7 สาย (5 พฤษภาคม ร.ศ.106 – 29 มกราคม ร.ศ.120).

----- ร.5 น.21/6. เรื่อง บริษัทรวางขอตั้งเครื่องจักรใช้ไฟฟ้าแทนม้า ตำบลสะพานคลองผดุงกรุงเกษมขอตั้งบริษัทใหม่ด้วย (1 มีนาคม ร.ศ.110 – 11 เมษายน ร.ศ.111).

----- ร.5 น.23/35. เรื่อง จีนอั้งป่วยตายจีนฮวงเอาศพทิ้งตรอกอาม้าเกง (10-26 มีนาคม ร.ศ.114).

สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารกรมราชเลขาธิการ กระทรวงการต่างประเทศ

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ต.22/15. เรื่อง อุบัติเหตุญี่ปุ่นร้องว่ามีผู้นำศพไปเผาที่วัดมหาพฤฒารามกลืนเหม็นตลอดไปถึงสถานทูต (29 กันยายน – 3 ตุลาคม ร.ศ.117).

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารกรมราชเลขาธิการ กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ค.4/3 เรื่อง ที่ดินริมถนนราชดำเนิน (26 กุมภาพันธ์ ร.ศ.119 – 4 กรกฎาคม ร.ศ.112).

----- ร.5 ค.9.4/7 เรื่อง ที่ธรณีสงฆ์และกลปนาสงฆ์วัดแก้วฟ้าหรือแก้วแจ่มฟ้า (23 มีนาคม ร.ศ.116 – 5 สิงหาคม ร.ศ.117).

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงโยธาธิการ.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ยธ.8.4/6. เรื่อง การรื้อกำแพงรอบพระนครหน้าวัดราชบูรณะ (28 กุมภาพันธ์ ร.ศ.115 – 19 มีนาคม ร.ศ.115).

----- ร.5 ยธ.9/19. เรื่อง ถนนและสะพานในตำบลต่างๆ (28 สิงหาคม ร.ศ.115 – 24 พฤศจิกายน ร.ศ.118).

หอสมุดแห่งชาติ

หนังสือจดหมายเหตุฯ (The Bangkok Recorder). ระหว่าง ค.ศ.1866-1868. (ไมโครฟิล์ม)

ราชกิจจานุเบกษา

ประกาศตั้งกรมพยาบาล. (จ.ศ.1250, 3 เดือน 1 แรม 7 ค่ำ). ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 5. หน้า 342.

ประกาศกรมโยธาธิการ. (ร.ศ.110, 30 มกราคม). ราชกิจจานุเบกษา. เล่มที่ 8. หน้า 410-411.

ประกาศพระราชปรารภเกี่ยวกับการเสด็จพระราชดำเนินเกาะสีชัง. (ร.ศ.111, 4 กันยายน).

ราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ 9 แผ่นที่ 23. หน้า 171-172.

ประกาศยกตี๊กแถว ถนนบำรุงเมือง แลถนนเฟื่องนคร พระราชทานเจ้าของที่.

(ร.ศ.111, 21 กันยายน). *ราชกิจจานุเบกษา* เล่มที่ 9. หน้า 240-241.

ประกาศพระราชทานนามถนน. (ร.ศ.116, 12 มิถุนายน). *ราชกิจจานุเบกษา* เล่มที่ 14.

หน้า 148

ประกาศเรื่องเผาศพตามวัด. (ร.ศ.119, 6 กรกฎาคม). *ราชกิจจานุเบกษา*. เล่ม 17.

หน้า 206-207.

พระราชกำหนดสุขาภิบาลกรุงเทพฯ ร.ศ.116. (ร.ศ.116, 21 พฤศจิกายน), *ราชกิจจานุเบกษา*.

เล่ม 14. หน้า 517-525.

ประกาศตั้งเจ้าพนักงานกรมสุขาภิบาล. (ร.ศ.116, 21 พฤศจิกายน). *ราชกิจจานุเบกษา*.

เล่ม 14. หน้า 525.

ประกาศตั้งผู้บัญชาการกรมสุขาภิบาล. (ร.ศ.116, 1 กุมภาพันธ์). *ราชกิจจานุเบกษา*. เล่ม 14.

หน้า 763.

ประกาศรักษาที่ดินริมถนนระหว่างคลองผดุงกรุงเกษม. (ร.ศ.117, 21 กรกฎาคม).

ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 15. หน้า 190-191.

ประกาศจัดที่สร้างถนนเทวียุรยาตร. (ร.ศ.118, 26 กันยายน). *ราชกิจจานุเบกษา*. เล่ม 16.

หน้า 389.

ประกาศแก้การเรียงจัดที่สร้างถนนราชดำเนิน. (ร.ศ.118, 26 กันยายน). *ราชกิจจานุเบกษา*.

เล่มที่ 16. หน้า 388.

ประกาศจัดการป้องกันกาฬโรค. (ร.ศ.120, 16 พฤษภาคม). *ราชกิจจานุเบกษา*. เล่ม 18.

หน้า 91.

ด้วยเยี่ยมภรรยาพระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมือง ยื่นหนังสือต่อกระทรวงธรรมการ.

(ร.ศ.122, 21 มกราคม). *ราชกิจจานุเบกษา*. เล่ม 20. หน้า 121-122.

ประกาศกรมสุขาภิบาล เรื่องจัดการบ้านเรือนให้สะอาด. (ร.ศ.123, 12 กุมภาพันธ์).

ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 21. หน้า 837.

ประกาศห้ามคนตื่นเรื่องแพทย์ตรวจป้องกันกาฬโรค. (ร.ศ.123, 26 กุมภาพันธ์).

ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 21. หน้า 875.

รายงานคนป่วยเป็นกาฬโรค. (ร.ศ.126, 26 พฤษภาคม). *ราชกิจจานุเบกษา*. เล่ม 24.

หน้า 192-194.

เอกสารต้นฉบับที่ตีพิมพ์แล้ว

กรมการศาสนา. (2514). พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง เล่มที่ 11, 33, 25, 27.

พิมพ์ครั้งที่ 2. พระนคร: โรงพิมพ์การศาสนา.

กรมไปรษณีย์แลโทรเลข. (2541). สารบาณชี ส่วนที่ 2 คือราษฎรในจังหวัด ถนน แล ตรอก จ.ศ.

1245 เล่มที่ 2. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: ต้นฉบับ.

กรมแผนที่ทหาร. (2530). แผนที่กรุงเทพฯ พ.ศ. 2431 - 2474. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ:

กองทัพบก.

กรมศิลปากร. (2508). จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน พ.ศ. 2411 (ปลายรัชกาลที่ 4-

ต้นรัชกาลที่ 5). พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพหม่อมเจ้าหญิง

วิมลปัทมราช จิรประวัติ ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส 16 พ.ค. 2508.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระ. (2460). จดหมายเหตุเสด็จประพาสต่างประเทศใน

รัชกาลที่ 5 เสด็จเมืองสิงคโปร์ แลเมืองเบตาเวียครั้งแรก แลเสด็จประพาสเมืองอินเดีย.

พิมพ์แจกในงานศพ พระยาอภิรักษ์ราชอุทยาน (แฉล้ม อมาตยกุล) ปีมเสง นพศก

พ.ศ.2460. พระนคร: ไสภณพิพรรฒธนากร.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระ. (2463). พระราชหัตถ์เลขาส่วนพระองค์สมเด็จพระ

รามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราลงกรณพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชทานแต่สมเด็จพระ

พระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี ในเวลาที่ทรงสำเร็จราชการแผ่นดิน

ต่างพระองค์ เมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป พ.ศ. 2440.

พระนคร. ไสภณพิพรรฒธนากร.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระ. (2473). เรื่องเกี่ยวกับวัดเบญจมบพิตร สำนักราช

ราชหัตถ์เลขาในรัชกาลที่ 5 โดยมาก. พระนคร: พาณิชยสารพุดม.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2476). จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน ภาค 1.

พระนคร: สยามพาณิชยการ.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2476). จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน ภาค 3.

พระนคร: สยามพาณิชยการ.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระ. (2482). สำนักราชราชหัตถ์เลขาส่วนพระองค์

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงเจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม). กับประวัติ

เจ้าพระยายมราช. พระนคร: บำรุงธรรม.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2509). ประชุมพระราชหัตถ์เลขา พระบาทสมเด็จพระ

พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงบริหารราชการแผ่นดิน ภาคที่ 2 ระหว่างพุทธศักราช 2434 ถึง พุทธศักราช 2453. พระนคร: คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรมและโบราณคดี สำนักนายกรัฐมนตรี.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2525). *จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันใน*

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จุลศักราช 1257-1260 (ร.ศ.114-117).

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นางเฉลยพระ เสนีวงศ์ ณ อยุธยา เป็นกรณีพิเศษ ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันจันทร์ที่ 28 มิถุนายน 2525. กรุงเทพฯ: กรุงเทพมหานครพิมพ์.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2557). *ประชุมพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 5 ภาค ปกิณกะ 2. นนทบุรี: ต้นฉบับ.*

จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2521). *พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระ จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.*

เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค). (2545). *หนังสือแสดงกิจจานุกิจ. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา.*

เจ้าหมื่นศรี. (ร.ศ.124). *นามพระที่นั่งนามประตูละป้อม. พิมพ์ครั้งที่ 2. พระนคร: อักษรนิติ.*

เดชาดิศร, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. (2543). *โคลงโลกนิติ. กรุงเทพฯ:*

องค์การค้าของคุรุสภา.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. (2501). *นิทานโบราณคดี. พิมพ์เป็น อนุสรณ์ในงานฉานาปนกิจศพ คุณหญิงกลีการบัญชา (ทรัพย์ บุราวาศ)*

คุณแม่สังเวียน เหราบัตย์ ณ สุสานหลวง วัดเทพศิรินทราวาส. พระนคร: กฤษณปรกรณ.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. (2517). *ประชุมจารึกวัดพระเชตุพนฯ.*

พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงพระศพ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (ปุ่น ปุณณสิริ) ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส

23 เมษายน พ.ศ. 2517. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: ศิวพร.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. (2530). *ความทรงจำ. กรุงเทพฯ:*

มูลนิธิสมเด็จพระ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. (2546). *พระราชพงศาวดารกรุง*

รัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2. พิมพ์ครั้งที่ 9. กรุงเทพฯ: โอเดีย สแควร์.

ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. (2545). *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1. พิมพ์ครั้งที่ 7.*

กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

ทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี, เจ้าพระยา. (2560). *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์*

รัชกาลที่ ๓. กรุงเทพฯ: ไทยคลอลิตีบุคส์ (2006).

นิรศรานุวัตติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยา; ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. (2500). *สาส์นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา*. ม.ป.ท. ม.ป.พ.

ประกาศพระราชบัญญัติและพระราชกำหนดต่างๆ รัชกาลที่ 5 ร.ศ. 117. พระนคร: บำรุงนุกุลกิจ.

ประกาศพระราชบัญญัติและพระราชกำหนดต่างๆ รัชกาลที่ 5 ร.ศ. 120. พระนคร: บำรุงนุกุลกิจ.

ปาเลอกัว, ชอง บาติสแต. (2542). *ศัพท์พจนานุกรมภาษาไท=Dictionarium Linguae Thai.*

กรุงเทพฯ: สถาบันภาษาไทย กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ.

พุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช, พระบาทสมเด็จพระ. (2553). *บทละครเรื่องรามเกียรติ์ เล่ม 2.*

พิมพ์ครั้งที่ 11. กรุงเทพฯ: เพชรกระรัต.

ไพโรจน์, เกษมณิก. (2515). *เอกสารของครอว์ฟอร์ด*. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

รัตนานุบัติ, หลวง. (ร.ศ.112). *กฎหมายไทย คือ พระราชบัญญัติและประกาศซึ่งตั้งขึ้นในรัชกาล*

ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวผู้ทรงพระคุณธรรมอันประเสริฐ เล่ม 1.

พระนคร: วิชาการบ้านหม้อ.

สมาคมกิจวัฒนธรรม. (2548). *จดหมายเหตุสยามไสมย เล่มที่ 1. พิมพ์ครั้งที่ 2.*

นนทบุรี: ต้นฉบับ.

สาวิตรี สุวรรณสถิตย์. ((2551). *เอกสารเฮนรี เบอร์นี* เล่ม 1 (ตุลาคม ค.ศ. 1825 ถึง เมษายน ค.ศ. 1826). กรุงเทพฯ: ศิลปากร.

เสถียร ลายลักษณ์. ผู้รวบรวม. (2478). *ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 5 จ.ศ.1213-1219 และรวมกฎหมายยุติธรรมเก่าใหม่. พระนคร: เดลิเมล์.*

เสถียร ลายลักษณ์. ผู้รวบรวม. (2478). *ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 9 จ.ศ. 1237-1239. พระนคร: เดลิเมล์.*

สำนักนายกรัฐมนตรี. (2513). *ประชุมพระราชหัตถเลขา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงบริหารราชการแผ่นดิน ภาคที่ 3 ตอนที่ 1 ระหว่างพุทธศักราช 2434-2453. พระนคร: สำนักนายกรัฐมนตรี.*

สำนักราชเลขาธิการ. (2539). *หนังสือ Court ข้าราชการ. กรุงเทพฯ: สำนักราชเลขาธิการ.*

เอกสารชั้นรอง

หนังสือภาษาไทย

กรมศิลปากร. (2539). *รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ 1*. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

กระทรวงศึกษาธิการ. (2507). *ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ 2435-2507*.

พระนคร: กระทรวงศึกษาธิการ.

กระทรวงสาธารณสุข. (2511). *บริรักษ์เวชการ อนุสรณ์*. พิมพ์เป็นบรรณาธิการในการ

พระราชทานเพลิงศพ พระยาบริรักษ์เวชการ ณ เมรุหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์

วัดเทพศิรินทราวาส 26 มิถุนายน 2511. พระนคร: ไทยเชชม.

กาญจนาคนพันธ์. (2542). *กรุงเทพฯ เมื่อวานนี้*. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: สารคดี.

กฤษณา สินไชย. (2545). *แดนดินถิ่นไทย: ชื่อบ้าน นามเมือง*. กรุงเทพฯ: พิมพ์คำ.

โกมาตร จึงเสถียรทรัพย์; และ นานา อนุพงศ์พัฒน์. (2561). *ปกิณกคดี 100 ปี*

การสาธารณสุขไทย. นนทบุรี: สำนักวิจัยสังคมและสุขภาพ.

เกรียงไกร เกิดศิริ (บรรณาธิการ). (2560). *งานพระเมรุ: ศิลปะสถาปัตยกรรม ประวัติศาสตร์และ*

วัฒนธรรมเกี่ยวเนื่อง. กรุงเทพฯ: มติชน.

คึกฤทธิ์ ปราโมช, ม.ร.ว. (2548). *สี่แผ่นดิน*. กรุงเทพฯ: นานมีบุ๊คส์.

ชรัตน์ สิงห์เดชากุล; และคนอื่นๆ. (2541). *รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์*

ชุดที่ 4. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

ชรัตน์ สิงห์เดชากุล; และคนอื่นๆ. (2555). *รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์*

ชุดที่ 4. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

ชาติรี ประกิตนันทการ. (2558). *การเมืองในสถาปัตยกรรมสมัยรัชกาลที่ 1*. กรุงเทพฯ: มติชน.

ชาญวิทย์ เกษตรศิริ; และคนอื่นๆ (2547). *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 Collected*

Proclamations of King Mongkut. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย.

ชาญวิทย์ เกษตรศิริ; สุชาติ สวัสดิ์ศรี; และ อรอนงค์ ทิพย์พิมล. (2547). *รัชกาลที่ 5 : สยามกับ*

อุษาคเนย์และชมพูทวีป = Kning Chulalongkorn : Siam-Southeast Asia-Jambudipa

: เอกสารสรุปการสัมมนาวิชาการเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า

เจ้าอยู่หัวในโอกาสที่วันพระบรมราชสมภพครบ 150 ปี (พ.ศ. 2396-2546).

กรุงเทพฯ: มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย.

ชาติชาย มุกสง. (2563). *จากปีศาจสู่เชื้อโรค : ประวัติศาสตร์การแพทย์กับโรคระบาดใน*

สังคมไทย. กรุงเทพฯ: มติชน

ชุมพล รักงาม; และ สุธี เทียนคำ. (2555). *สยามประเทศ: ในมุมมองของฝรั่งเศส*. กรุงเทพฯ:

บุ๊คไดมอนด์.

ชัย เรืองศิลป์. (2517). *ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ.2352-2453 : ด้านสังคม*. กรุงเทพฯ:

บ้านเรืองศิลป์.

ชัย เรืองศิลป์. (2545). *ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ.2352-2453 ด้านสังคม*. พิมพ์ครั้งที่ 4.

กรุงเทพฯ: ศิลปาบรรณาการ.

โชติรส โกวิทวัฒนพงศ์. (2556). *ยุโรปในมุมมองวัฒนธรรมและประวัติศาสตร์*. กรุงเทพฯ:

ศูนย์ยุโรปศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. (2557). *ชีวิตและงานของสุนทรภู่*.

กรุงเทพฯ: แสงดาว.

เดอห์ริง, คาร์ล. (2555). *แผ่นดินและผู้คนชาวสยาม*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์

มหาวิทยาลัย.

ณัฐภูมิ ปรีวนิตย์. (2560). *เศรษฐกิจการเมืองของการตัดถนนในพระนครสมัยรัชกาลที่ 1-5*.

กรุงเทพฯ: คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร.

ทวีศักดิ์ เผือกสม. (2561). *เชื้อโรค ร่างกายและรัฐเวชกรรม : ประวัติศาสตร์การแพทย์สมัยใหม่*

ในสังคมไทย. กรุงเทพฯ: Illuminations Editions.

ทวีศักดิ์ เผือกสม. (2561). *หยดเลือด จารึกและแทนพิมพ์ ว่าด้วยความรู้/ความจริงของ*

ชนชั้นนำสยาม พ.ศ.2325-2411. กรุงเทพฯ: Illuminations Editions.

ทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, เจ้าพระยา; รัชชัย ลิขิตพรสวรรค์. (2547). *พระราชพงศาวดารกรุง*

รัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4 ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค) และลิลิตยอพระเกียรติ

แด่ โครงพระนามพระเจ้าลูกเธอในรัชกาลที่ 4. นนทบุรี: ต้นฉบับ.

เทพฐ ทัพบอง. (2545). *อนุทินกรุงเทพฯ ภาพแห่งความทรงจำ*. กรุงเทพฯ: ปริมิติ.

ธิดา สาระยา. (2539). *อารยธรรมไทย*. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.

บ๊อค, คาร์ล. (2543). *ท้องถื่นสยามยุคพระพุทธรูปเจ้าหลวง*. แปลโดย เสฐียร พันธังสี และ

อัมพร ทีชะระ. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: มติชน.

นนทพร อยู่มั่งมี. (2559). *ธรรมเนียมพระบรมศพและพระศพเจ้านาย*. พิมพ์ครั้งที่ 2.

กรุงเทพฯ: มติชน.

นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2538). *ผ้าขาวม้า, ผ้าขี้ริ้น, กางเกงใน และ ฯลฯ ว่าด้วยประเพณี,*

ความเปลี่ยนแปลง และเรื่องสรรพสาระ. กรุงเทพฯ: มติชน.

นิยะดา เหล่าสุนทร; และ พีระพัฒน์ ลำราญ. (2559). *จิตรกรรมภาพสัตว์หิมพานต์ พระวิหาร*

- หลวง วัดสุทัศน์เทพวราราม. พิมพ์ในการออกเมรุพระราชทานเพลิงศพ
สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (วีระ ภาทพจารีมหาเถระ ป.ศ.9) 3 กันยายน 2559 ณ
เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส. กรุงเทพฯ:
วัดสุทัศน์เทพวราราม ราชวรมหาวิหาร.
แน่นน้อย ศักดิ์ศรี, มรว.; และคนอื่น ๆ. (2534). *องค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์*.
กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
นันทา วรเนติวงศ์; และคนอื่น ๆ. (2539). *นานาสาระประวัติศาสตร์จากเอกสารต่างประเทศ*.
กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
บังอร ปิยะพันธุ์. (2538). *ประวัติศาสตร์ไทย การปกครอง สังคม เศรษฐกิจ และความสัมพันธ์กับ
ต่างประเทศก่อนสมัยสุโขทัยจนถึงพ.ศ. 2475*. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์.
บัณฑิต จุลาลัย; พีรศรี โกวาทอง; และ รัชดา ชาติพานิช. (2557). *วังสวนดุสิต*.
กรุงเทพฯ: มติชน.
บัลค์ลีย์, เอ็ดน่า บรูเนอร์; สแตนตัน, แมรี บัลค์ลีย์; และ เด็กวัมฯ รุ่น 100. (2550). *สยามคือบ้าน
ของเรา = Siam was our home*. กรุงเทพฯ: ศูนย์หนังสือมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
เบาวิริง, จอห์น. (2547). *ราชอาณาจักรและราชรัฐสยาม เล่ม 2. ชาญวิทย์ เกษตรศิริ;
และคนอื่น ๆ (บรรณาธิการ)*. กรุงเทพฯ: มุลนิธิโตโยต้าประเทศไทย
ประภัสสร ชูวิเชียร. (2559). *วัดร้างในบางกอก*. กรุงเทพฯ: มติชน.
ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ. (2495). ม.ป.ท. ม.ป.พ.
มุสดี ทิพพัส. (2545). *บ้านในกรุงรัตนโกสินทร์ 2 : รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2394 - 2453)*.
กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
พระมหามนตรี. (2553). *บทละครเรื่องระเด่นลันได*. พิมพ์ครั้งที่ 44. กรุงเทพฯ:
องค์การค้าของ สกสค.
พระสัทธรรมโฆษเถระ. (2528). *โลกบัญญัติ*. แยม ประพัฒน์ทอง และ สุวัฒน์ โกพลรัตน์
(บรรณาธิการ). กรุงเทพฯ: หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร.
พิพาตา ยังเจริญ และสุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา. (2525). *รายงานการวิจัย การศึกษาและ
ผลกระทบต่องานสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325-2394)*. กรุงเทพฯ:
สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
พีรศรี โกวาทอง. (2548). *ช่างฝรั่งในกรุงเทพ : ดินแผ่นดินพระพุทธเจ้าหลวง*.

- กรุงเทพฯ: ศูนย์หนังสือแห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- มนฤทัย ไชยวิเศษ. (2545). *ประวัติศาสตร์สังคม : ว่าด้วย ส้วมและเครื่องสุขภัณฑ์*
ในประเทศไทย. กรุงเทพฯ: มติชน.
- ยิ่งศักดิ์ อิศรเสนา, ม.ล. (2506). *ประวัติเจ้าพระยาอรรณพพิพัฒน์*. พระนคร:
องค์การค้าของคุรุสภา.
- ยี่ม ปั่นทงยางกูร (เรียบเรียง). (2535). *จดหมายเหตุพระบรมศพ รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 7 และ*
จดหมายเหตุพระราชพิธีฝังศพ. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ
นายยี่ม ปั่นทงยางกูร ต.ช., ต.ม. ณ เมรุวัดชลประทานรังสฤษฎ์
วันพฤหัสบดีที่ 28 พฤษภาคม พ.ศ. 2535. ม.ป.ท. ม.ป.พ.
- รัฐสุทธิ จักรวรรดิโยธิน. (2554). *ถนนพระยาพิพัฒน์ : เรื่องเล่าจากปลายซอย*. กรุงเทพฯ:
ซีล็คโรดพับลิเชอร์ เอเยนซี.
- วัชรวิ วัชรสินธุ์. (2548). *วัดพระเชตุพน มัสยิดมิมประเทศอันวิเศษในชมพูทวีป*. กรุงเทพฯ: มติชน.
- วินัย พงศ์ศรีเพียร; และคนอื่นๆ. (2556). *230 ปี ศรีรัตนโกสินทร์ มรดกความทรงจำ*
กรุงเทพมหานคร. กรุงเทพฯ: อุษาคเนย์.
- วิราวรรณ นฤปิต. (2560). *การเมืองเรื่องพระพุทธรูป*. กรุงเทพฯ: มติชน.
- วิไลเลขา ถาวรอนสาร. (2545). *ชนชั้นนำไทยกับการรับวัฒนธรรมตะวันตก*. กรุงเทพฯ:
เมืองโบราณ.
- วุฒิชัย มูลศิลป์. (2545). *รายงานการประชุมเสนาบดีสภารัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ*
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพฯ: คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย กรมศิลปากร.
- ศิริชัย นฤมิตรเวหาการ. (2520). *สะพานเก่ากรุงเทพ = Old bridges of Bangkok*. กรุงเทพฯ:
สยามสมาคมในพระบรมราชูปถัมภ์.
- ศิริจันท์ วงศ์พำ. (2550). *ป็นใหญ่โบราณในประวัติศาสตร์ชาติไทย*. กรุงเทพฯ: สำนักงาน
ปลัดกระทรวงกลาโหม.
- สกินเนอร์, จี วิลเลียม; พรณิ จัตรพลรักษ์; และ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. (2548). *สังคมจีนใน*
ประเทศไทย : ประวัติศาสตร์เชิงวิเคราะห์. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโตโยต้า
ประเทศไทย.
- สถาพร ทิพย์ศักดิ์. (2559). *สเปญยลสยาม = Una mision diplomatica en la Indo-China*.
กรุงเทพฯ: ภาควิชาภาษาตะวันตก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ส.พลายน้อย. (2555). *เล่าเรื่องเมืองบางกอกฉบับสมบูรณ์*. พิมพ์ครั้งที่ 7. กรุงเทพฯ: พิมพ์คำ.

สมิท, มัลคอล์ม. (2537). *ราชสำนักสยามในทศวรรษของหมอมสมิธ*. แปลโดย ศุภรัตน์ ธาธา.

กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

สมิท, มัลคอล์ม. (2542). *หมอมสมิธในวังสยาม*. แปลโดย พิมาน แจ่มจรัส. กรุงเทพฯ: รวมทศวรรษ.

สารสิน วีรผล. (2548). *จิ้มก้องและกำไร : การค้าไทย-จีน 2195-2396 = Tribute and Profit :*

Sino-Siamese 1652-1853). กรุงเทพฯ: มุลนิธิโตโยต้าประเทศไทย.

สุจิตต์ วงษ์เทศ. (2545). *กวีสยามนำเที่ยวกรุงเทพฯ : ประวัติศาสตร์สังคมและวัฒนธรรมจาก*

วรรณคดี. กรุงเทพฯ: มติชน

สุภาวค์ จันทวานิช. (2559). *สำเพ็ง : ประวัติศาสตร์ชุมชนชาวจีนในกรุงเทพฯ*. พิมพ์ครั้งที่ 2.

กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

สำนักการโยธา. (2557). *จดหมายเหตุเล่าเรื่องถนนเมืองบางกอก เล่ม 1 รัชกาลที่ 4-5*.

กรุงเทพฯ: สำนักการโยธา.

องค์ บรรจุน. (2553). *สยาม: หลากเผ่าหลายพันธุ์*. กรุงเทพฯ: มติชน.

อนุমানราชธน, พระยา (2547). *ฟื้นความหลัง เล่ม 1*. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: ศยาม.

อนุমানราชธน, พระยา (2547). *ฟื้นความหลัง เล่ม 2*. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: ศยาม.

อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์. (2548). *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 กับความเปลี่ยนแปลงของสังคม*

สยาม. ใน ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และ กัญจิกา ศรีอุดม (บรรณาธิการ). *พระเจ้ากรุงสยามกับ*

เซอร์จอห์น เบาว์ริง. หน้า 367-375. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และ

มนุษยศาสตร์.

อานุกาฬไตรภพ, พระยา. (2504). *อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลตรี*

พระยาอานุกาฬไตรภพ (จรัส เทพหัสดิน ณ อยุธยา). ณ เมรุหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์

วัดเทพศิรินทราวาส 20 ธันวาคม 2504. พระนคร: กรมแผนที่ทหารบก.

หนังสือภาษาอังกฤษ

Bacon, George B. (1892). *Siam: the land of the white elephant as it was and is*.

New York: Charles Scribner.

Bock, Carl. (2007). *Temples and Elephants : The Narrative of a Journey of Exploration*

Through Upper Siam and Lao. Bangkok: White Orchid Press.

(Itineraria Asiatica Thailand).

Classen, Constance; Howes, David; & Synnott, Anthony. (1994). *Aroma : The Cultural*

- History of Smell*. London: Routledge.
- Cort, Mary Lovina. (1886). *Siam: or, The heart of farther India*. New York: A.D.F.Randolph&Co.
- Earl, Windsor George. (1837). *The Eastern Seas, or Voyages and Adventures in the Indian Archipelago in 1832-33-34*. London: W m. H. Allen and Co.
- National Identity Board. (1982). *Foreign records of the Bangkok period up to A.D.1932*. Bangkok: office of the Prime Minister, Thailand.
- Nightingale, Florence; Mcdonald, Lynn. (2012). *Florence Nightingale and Hospital Reform : Collected Works of Florence Nightingale, Volume 16*. Ontario: Wilfrid Laurier University.
- Tullett, William. (2019). *Smell in eighteenth century England : social sense*. New York: Oxford University.
- Van Beek, Steve. (1982). *Bangkok only yesterday*. Hong Kong: Hong Kong Publishing.
- Van Roy, Edward. (2559). “จากผืนน้ำสู่แผ่นดิน จากตรอกเล็กสู่ถนนใหญ่: คลอง ถนน ซอย สะพาน และการคมนาคมในสำเพ็ง”. แปลโดย วราภรณ์ จิวชัยศักดิ์. ใน *สุภาวศ์ จันทวานิช (บรรณานิการ). สำเพ็ง ประวัติศาสตร์ชุมชนชาวจีนในกรุงเทพฯ*. หน้า 32-88. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- Walte, Thornbury. (1873). *Old and new London : a narrative of its history, its people, and its places*. London: Cassell, Petter, & Gipin.
- Wright, Arnold; & Breakspear, Oliver T. (1994). *Twentieth Century Impressions of Siam : Its History, People, Commerce, Industries, and Resources*. Bangkok: White Lotus.
- Yeoh Brenda S.A. (2003). *Contesting Space in colonial Singapore: Power Relations and the Urban Built Environment*. Singapore: Singapore University Press.

วิทยานิพนธ์

- เกื้อกูล ยืนยงอนันต์. (2519). *การพัฒนาการคมนาคมทางบกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. วิทยานิพนธ์ กศ.ม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ:

มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ. ถ่ายเอกสาร.

เชษฐ ธิธา. (2560). การศึกษาคุณค่าทางสถาปัตยกรรมของที่พักอาศัยชาวจีนโพ้นทะเลในเขต
สัมพันธวงศ์และเขตคลองสาน กรุงเทพมหานคร เพื่อการอนุรักษ์.

วิทยานิพนธ์ ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศิลปากร. ถ่ายเอกสาร.

ธานินทร์ ทิพยงค์. (2551). การรักษาความสะอาดในกรุงเทพฯ ระหว่างพ.ศ. 2440-2475.

ปริญญาานิพนธ์ ศศ.ม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย

มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ. ถ่ายเอกสาร.

นฤมล ธีรวัฒน์. (2525). พระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.

วิทยานิพนธ์ อ.ม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
ถ่ายเอกสาร.

ประไพ รักษา. (2522). ผลของการเสด็จประพาสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่
มีต่อการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัย (พ.ศ. 2411 - 2453). ปริญญาานิพนธ์ กศ.ม.

กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร. ถ่ายเอกสาร.

ปรารธนา โกเมน. (2533). สมาคมชาวจีนในกรุงเทพฯ พ.ศ. 2440-2488.

วิทยานิพนธ์ อ.ม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
ถ่ายเอกสาร.

เปรมมา สัตยาภูมิพงศ์. (2546). แรงงานรับจ้างชาวจีนในกรุงเทพฯ ตั้งแต่พ.ศ. 2425-2492.

วิทยานิพนธ์ อ.ม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.

ภัทรนิษฐ์ เกียรติธนาวิชัย. (2562). รัฐและสังคมสยามกับการจัดการความรู้ลึก: ระบอบความ
สยดสยอง พ.ศ.2394-2453. วิทยานิพนธ์ ศศ.ม. (ประวัติศาสตร์). เชียงใหม่:

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่. ถ่ายเอกสาร.

มนฤทัย ไชยวิเศษ. (2542). ประวัติศาสตร์สังคม: ส้วมและเครื่องสุขภัณฑ์ในประเทศไทย
(พ.ศ. 2440 - 2540). วิทยานิพนธ์ ศศ.ม. (ประวัติศาสตร์).

กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. ถ่ายเอกสาร.

ยุวดี ตปนิยากร. (2522). วิวัฒนาการของการแพทย์ไทยตั้งแต่สมัยเริ่มต้นจนถึงสิ้นสุดรัชกาล
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. วิทยานิพนธ์ อ.ม. (ประวัติศาสตร์).

กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.

วรนาถ แก้วศิริ. (2535). โรคระบาดในชุมชนภาคกลางของไทย พ.ศ. 2440-2475 :

- การศึกษาเชิงประวัติศาสตร์. วิทยานิพนธ์ อ.ม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ:
บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.
- วรางคณา ศรีกำเนิด. (2556). *จารึกวัดพระเชตุพนฯ: การสร้างสรรค์วรรณคดีไทยในวัฒนธรรม
พุทธศาสนาและวัฒนธรรมวรรณศิลป์*. วิทยานิพนธ์ อ.ม. (ภาษาไทย). กรุงเทพฯ:
บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.
- วิภารัตน์ ดีอ่อง. (2534). *พัฒนาการของกิจการไฟฟ้าในประเทศไทยระหว่างปี พ.ศ. 2427-2488*.
วิทยานิพนธ์ ศ.ศม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
ถ่ายเอกสาร.
- วิกัลย์ พงศ์พินิตานนท์. (2532). *การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมใน 'กรุงเทพ' สมัย
รัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ.2325-2411*. วิทยานิพนธ์ อ.ม. (ประวัติศาสตร์).
กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.
- สายชล วรรณรัตน์. (2525). *พุทธศาสนากับแนวความคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ
พุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ. 2325 - พ.ศ. 2352)*. วิทยานิพนธ์ อ.ม. (ประวัติศาสตร์).
กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.
- สาวิตรี ทัพพะสุต. (2527). *ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนชาวไทย จีน และตะวันตกในกรุงเทพฯ
พ.ศ. 2398 - 2453*. วิทยานิพนธ์ อ.ม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ:
บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.
- สุภาณี พัดทอง. (2552). *“เรือ” ในวรรณคดีนิราศ : มโนทัศน์กับการสร้างวรรณศิลป์*.
วิทยานิพนธ์ อ.ด. (ภาษาไทย). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
ถ่ายเอกสาร.
- Sing Suwanakij. (2013). *King and Eye Visual Formation and Technology of the
Siamese Monarchy*. Dissertation, Ph.D. Copenhagen: Saxo Institute University
of Copenhagen. Photocopied.
- Udomporn Teeraviriyakul. (2012). *Bangkok Modern: The Transformation of Bangkok
With Singapore and Batavia as Models (1861-1897)*. Dissertation, Ph.D.
(Thai Studies). Bangkok: Graduate school Chulalongkorn University.
Photocopied.

บทความและงานวิจัย

ชาติชาย มุกสง. (2552). *ตำราการเรียนการสอนพื้นฐานด้านประวัติศาสตร์การแพทย์*. ใน รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์เสนอสำนักงานคณะกรรมการสุขภาพแห่งชาติและสำนักวิจัย

และสุขภาพ. กรุงเทพฯ: กระทรวงสาธารณสุข

ดวงจันทร์ เจริญเมือง. (2542). *รายงานการวิจัยเมืองในสังคมไทย : กำเนิด พัฒนาการและ แนวโน้ม = The city in Thai society : its origins, developments and prospects.*

เชียงใหม่: สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

นิจ หิญาธิระนันท์; และคนอื่น ๆ. (2525). *ถนน : วิวัฒนาการในรอบ 200 ปี*. (เอกสาร ประกอบการสัมมนาทางวิชาการในโอกาสสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ครบรอบ 200 ปี "การเปลี่ยนแปลงของกรุงเทพฯ ในรอบ 200 ปี" 21-22 มิถุนายน 2525 ณ ห้องประชุม สारณิเทศ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย). ถ่ายเอกสาร.

นิยะดา เหล่าสุนทร. (2542). *การประชุมเชิงวิชาการเรื่องภูมิปัญญาของคนไทย : ศึกษาจาก วรรณกรรมคำสอน*. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ บางเขน.

บัณฑิต จุลาลัย; และคนอื่น ๆ. (2550). *รายงานการวิจัยฉบับสมบูรณ์ โครงการแผนที่บริเวณ กรุงเทพฯ พ.ศ. 2430 การรวบรวมและจัดระบบฐานข้อมูลเพื่อการศึกษาสถาปัตยกรรม และเมืองกรุงเทพฯ*. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

ผุสดี ทิพพัทธ์; และ มานพ พงศทัต. (2525). *บ้านในกรุงเทพฯ รูปแบบและการเปลี่ยนแปลงในรอบ 200 ปี*. (เอกสารประกอบการสัมมนา "การเปลี่ยนแปลงของกรุงเทพฯ ในรอบ 200 ปี 21-22 มิถุนายน 2525 ณ ห้องประชุมสารณิเทศ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย). ถ่ายเอกสาร.

อาทิตย์ เจียมรัตติบุญ. (2561). *ผัสส์ศึกษาและผัสส์วิจารณ์ : พัฒนาการ แนวคิดทฤษฎี และ วิวิธวิทยา*. ผลงานยังไม่ได้พิมพ์ได้รับอนุญาตจากผู้เขียนแล้ว.

วารสารและแหล่งข้อมูลอิเล็กทรอนิกส์

จิตตวดี จิตรพงศ์. (2556). *ความสะอาดของพระนคร : การเมืองเรื่องวิถีปลงศพในสมัยรัชกาล ที่ห้า*. วารสารหน้าจั่ว. (10) :88-101

ณัฐวุฒิ ปรีขณิตย์. (2557). *ศูนย์กลางพระนครในสมัยต้นรัตนโกสินทร์*. วารสารหน้าจั่ว. (11) : 34-63.

ธิดา สาระยา. (2527, ธันวาคม). *ไตรภูมิกับการจัดระเบียบความคิดในประวัติศาสตร์สังคมไทย*. จุลสารไทยคดีศึกษา 2(1), 9-19.

- นนทพร อยู่มั่งมี. (2557). การจัดการท้องถิ่นในกรุงเทพฯ : ภาพสะท้อนอำนาจรัฐ เหนือวิถีชีวิต
ราษฎรในสมัยรัชกาลที่ 5. *วารสารสมาคมประวัติศาสตร์*. (36): 205.
- นภวรรณ ตันติเวชกุล. (2562, กรกฎาคม - ธันวาคม). การกำหนดสร้างภาพลักษณ์สยามประเทศ
ในการเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 1 ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.
วารสารการประชาสัมพันธ์และการโฆษณา. 12(2): 82-83.
- นิภาพร รัชตพัฒนากุล. (2557). ความหมายของ “สาธารณะ” ในประวัติศาสตร์เมืองกรุงเทพฯ :
ข้อสังเกตจากการจัดการสิ่งแวดล้อมเมืองกรุงเทพฯ ของกรมสุขาภิบาล.
วารสารสมาคมประวัติศาสตร์. (36): 167.
- พิเศษ เจียจันทร์พงษ์. (2546, ธันวาคม). ประตูด่านและหน้าที่ของพระแก้วมรกต.
ศิลปวัฒนธรรม. 25(2), 150.
- เรย์โนลด์ส, เคิร์ก เจ. (2520, พฤษภาคม-สิงหาคม). “ไตรภูมิ” กับการเปลี่ยนแปลงทาง
วัฒนธรรมในประวัติศาสตร์ไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น”. แปลเก็บความโดย
อานันท์ กาญจนพันธุ์. *จุลสารสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์* 1(1), 41-50.
- วินิจ หิญาธิระนันท์; และ เฉลิม แก้วกังวาน. (2512, กันยายน). การเพิ่มประชากรกับการขยายตัว
ของนครหลวง. *วารสารเทศบาลกรุงเทพฯ* (105), 40.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. (2546, มิถุนายน). เมืองประวัติศาสตร์กรุงเทพฯ กับป้อมมหากาฬและ
สงคราม “คิดใหม่-ทำมั่ว”. *ศิลปวัฒนธรรม*. 24(8), 121.
- อดิศร หมวกพิมาย. (2538, มกราคม-เมษายน). “การใช้ที่ดินในเขตกรุงเทพฯ และปริมณฑล
ก่อนปีพ.ศ. 2325”. *วารสารธรรมศาสตร์* 21(1), 7-45.
- Chevalier, J.F. (1857, 21, November). Voyage to Siam. *The Illustrated London News*.
(888), 21.
- Faraday giving his card to father Thames. (1855, 21 July). *Punch, or the London
Charivari*. p.27.
- Howard-Jones, Norman; & World Health Organization. (1975). *The scientific
background of the International Sanitary Conferences 1851-1938*.
Retrieved May 10, 2020, from <https://apps.who.int/iris/handle/10665/62873>.

ประวัติผู้เขียน

ชื่อ-สกุล	โชคชัย มั่นตานุรักษ์
วัน เดือน ปี เกิด	10 พฤษภาคม 2511
สถานที่เกิด	กรุงเทพมหานคร
วุฒิการศึกษา	วิทยาศาสตร์บัณฑิต สาขาคอมพิวเตอร์ วิทยาลัยครูสวนดุสิต (ปัจจุบันคือ มหาวิทยาลัยสวนดุสิต) ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

